

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (ΣΑΕ)

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
Ορθόδοξη Χριστιανική Θεολογία και Θρησκευτικός
Πλουραλισμός (ΟΡΘ)**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

"ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός" (Γαλ. 2:20)

**Υπομνηματισμός Πατέρων της Εκκλησίας και νεότερων
ορθόδοξων θεολόγων επί τη βάσει του συγκεκριμένου χωρίου**

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ:

π. Τριαντάφυλλος Γεροντάκης (Αριθμός Μητρώου: 131193)

Επιβλέπων καθηγητής: ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ π. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΠΑΤΡΑ, Μάιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή π. Τριανταφύλλου Γεροντάκη που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

"ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός" (Γαλ. 2:20)

**Υπομνηματισμός Πατέρων της Εκκλησίας και νεότερων
ορθόδοξων θεολόγων επί τη βάσει του συγκεκριμένου χωρίου**

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ:

π. Τριαντάφυλλος Γεροντάκης (Αριθμός Μητρώου: 131193)

Επιτροπή κρίσης:

Επιβλέπων Α': ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ π. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

Επιβλέπων Β': ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ

Αφιερώνω αυτήν την εργασία στη σύζυγό μου, πρεσβυτέρα Αικατερίνη και στα παιδιά μου και τους ευχαριστώ για την κατανόηση και τη βοήθειά τους.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει το παύλειο χωρίο «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» (Γαλ. 2:20), με στόχο να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο αυτό προσλήφθηκε και υπομνηματίστηκε στην ορθόδοξη ερμηνευτική παράδοση. Αφετηρία της μελέτης αποτελεί η διαπίστωση ότι ο συγκεκριμένος στίχος συμπυκνώνει βασικές διαστάσεις της παύλειας θεολογίας, όπως η δικαίωση διά της πίστεως, η συσταύρωση με τον Χριστό, η υπέρβαση του παλαιού ανθρώπου και η εγκαθίδρυση της νέας εν Χριστῷ ζωής. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται η ζωή και η αποστολική πορεία του Αποστόλου Παύλου, το ιστορικό, εκκλησιολογικό και θεολογικό πλαίσιο της προς Γαλάτας επιστολής, καθώς και η θέση του Γαλ. 2:20 μέσα στην επιστολική, ρητορική και θεολογική δομή του κειμένου. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στο γεγονός ότι το χωρίο δεν εξετάζεται αποκομμένο από τη συνολική επιχειρηματολογία της επιστολής, αλλά ως κορύφωση της απολογίας του Παύλου και ως αφετηρία για την κατανόηση της νέας ταυτότητας των πιστών ως υιών Θεού, ενδεδυμένων τον Χριστό. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται ο υπομνηματισμός του χωρίου από Πατέρες και εκκλησιαστικούς συγγραφείς, από τον Ευσέβιο Καισαρείας έως τον άγιο Νικόλαο Καβάσιλα, με έμφαση στη βαπτισματική, σταυρική, μυστική και θεοποιό διάστασή του. Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνάται η πρόσληψή του από νεότερους ορθόδοξους θεολόγους και πνευματικούς συγγραφείς, όπως ο άγιος Πορφύριος, ο άγιος Δημήτριος Στανιλοάε, ο άγιος Ιουστίνος Πόποβιτς, ο Π. Ν. Τρεμπέλας, η Κυριακούλα Παπαδημητρίου και ο Σωτήριος Δεσπότης. Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται συγκριτική αποτίμηση των πατερικών και νεότερων προσεγγίσεων, με σκοπό να αναδειχθούν τόσο οι κοινές θεολογικές συγκλίσεις όσο και οι επιμέρους ερμηνευτικές διαφοροποιήσεις στην πρόσληψη του χωρίου. Η εργασία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το Γαλ. 2:20 δεν αποτελεί μόνο προσωπική ομολογία του Αποστόλου Παύλου, αλλά πυκνή σύνοψη της ορθόδοξης σωτηριολογίας, ανθρωπολογίας και πνευματικότητας, καθώς εκφράζει τη μετάβαση από την αυτάρκεια του εγώ στη ζωή της χάριτος, της αγάπης, της ελευθερίας και της κοινωνίας με τον Χριστό.

Λέξεις-κλειδιά:

Γαλ. 2:20, Απόστολος Παύλος, προς Γαλάτας επιστολή, ρητορική επιστολών, εν Χριστῷ ζωή, συσταύρωση με τον Χριστό, Πατέρες της Εκκλησίας, νεότερη ορθόδοξη θεολογία, ορθόδοξη ερμηνευτική παράδοση, συγκριτική αποτίμηση

Abstract

This thesis examines the Pauline verse “It is no longer I who live, but Christ lives in me” (Galatians 2:20), with the aim of highlighting the way in which it has been received and interpreted within the Orthodox exegetical tradition. The study starts from the observation that this particular verse condenses key dimensions of Pauline theology, such as justification by faith, co-crucifixion with Christ, the transcendence of the old self, and the establishment of new life in Christ. The first chapter presents the life and apostolic mission of Saint Paul, the historical, ecclesiological, and theological context of the Epistle to the Galatians, as well as the place of Galatians 2:20 within the epistolary, rhetorical, and theological structure of the text. Particular emphasis is placed on the fact that the verse is not examined in isolation from the overall argument of the letter, but as a culmination of Paul’s apostolic apology and as a starting point for understanding the new identity of believers as sons of God who have put on Christ. The second chapter investigates the interpretation of the verse by Church Fathers and ecclesiastical writers, from Eusebius of Caesarea to Saint Nicholas Cabasilas, with special emphasis on its baptismal, cruciform, mystical, and deifying dimensions. The third chapter explores its reception by modern Orthodox theologians and spiritual writers, such as Saint Porphyrios, Saint Dumitru Stăniloae, Saint Justin Popović, P. N. Trembelas, Kyriakoula Papadimitriou, and Sotirios Despotis. The fourth chapter offers a comparative assessment of the patristic and modern Orthodox approaches, highlighting both their common theological convergences and their particular interpretive differences. The thesis concludes that Galatians 2:20 is not merely a personal confession of the Apostle Paul, but a dense synthesis of Orthodox soteriology, anthropology, and spirituality, since it expresses the transition from the self-sufficiency of the ego to the life of grace, love, freedom, and communion with Christ.

Keywords:

Galatians 2:20, Apostle Paul, Epistle to the Galatians, epistolary rhetoric, life in Christ, co-crucifixion with Christ, Church Fathers, modern Orthodox theology, Orthodox exegetical tradition, comparative assessment

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη	v
Abstract.....	vi
Συντομογραφίες και ακρωνύμια	ix
Πρόλογος.....	x
Εισαγωγή	i
Κεφάλαιο 1 ^ο – Απόστολος Παύλος, προς Γαλάτας επιστολή	1
1.1 Απόστολος Παύλος – σύντομη βιογραφία	1
1.2 Η προς Γαλάτας Επιστολή	3
1.3 Το Γαλ. 2:20 στο επιστολικό, ρητορικό και θεολογικό πλαίσιο της προς Γαλάτας επιστολής	10
Κεφάλαιο 2 ^ο – Υπομνηματισμός Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων.....	21
Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	21
2.1 Ευσέβιος Καισαρείας	25
2.2 Άγιος Αθανάσιος Αλεξανδρείας	30
2.3 Μέγας Βασίλειος	38
2.4 Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος.....	44
2.5 Άγιος Γρηγόριος Νύσσης.....	49
2.6 Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος	54
2.7 Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας	63
2.8 Θεοδώρητος Κύρου	69
2.9 Προκόπιος Γάζης.....	75
2.10 Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός	81
2.11 Άγιος Συμεών ο Νέος Θεολόγος.....	87
2.12 Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς	91
2.13 Άγιος Νικόλαος ο Καβάσιλας.....	95
Κεφάλαιο 3 ^ο – Υπομνηματισμός νεότερων θεολόγων στο Γαλ. 2:20	101
3.1 Άγιος Πορφύριος ο Κανσοκαλυβίτης.....	101
3.2 Άγιος Δημήτριος Στανιλόε	106
3.3 Άγιος Ιουστίνος Πόποβιτς	110
3.4 Π. Ν. Τρεμπέλας.....	114
3.5 Κυριακούλα Παπαδημητρίου	120
3.6 Αρχιμ. Δανιήλ Γ. Αεράκης.....	127
3.7 Όσιος Σωφρόνιος Σαχάρωφ του Έσσεξ	134
3.8 Σαβράμης, Δ. Σ.....	139

3.9 π. Βασίλειος Θερμός.....	142
3.10 Σωτήριος Δεσπότης	148
3.11 Ευάγγελος Θεοδώρου	153
Κεφάλαιο 4ο.....	158
Συγκριτική αποτίμηση της πατερικής και νεότερης ορθόδοξης πρόσληψης του Γαλ. 2:20 ..	158
4.1 Εισαγωγική επισήμανση.....	158
4.2 Κοινές θεολογικές συγκλίσεις στην πρόσληψη του Γαλ. 2:20.....	158
4.3 Επιμέρους ερμηνευτικές διαφοροποιήσεις	161
4.4 Συνοπτική αποτίμηση	163
Επίλογος.....	165
Επίμετρο	167
Βιβλιογραφία	172

Συντομογραφίες και ακρωνύμια

ΣΑΕ = Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών

ΟΡΘ = Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία

ΕΑΠ = Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

PG = *Patrologia Graeca*

Γαλ. = Προς Γαλάτας

Πρ. = Πράξεις των Αποστόλων

Ρωμ. = Προς Ρωμαίους

Κορ. = Προς Κορινθίους

Κολ. = Προς Κολοσσαείς

Εφ. = Προς Εφεσίους

Ιω. = Κατά Ιωάννην / Ιωάννης

σ. = σελίδα

σσ. = σελίδες

στ. = στήλη / στήλες

μ.Χ. = μετά Χριστόν

κ.ε. = και εξής

έκδ. = έκδοση

τόμ. = τόμος / τόμοι

επιμ. = Επιμελητής / Επιμελητές

π. = πατήρ

Αρχιμ. = Αρχιμανδρίτης

Πρόλογος

Ο στίχος του Αποστόλου Παύλου «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» υπήρξε για μένα, ήδη από τα πρώτα χρόνια της πνευματικής μου καλλιέργειας, ένα από τα πιο εντυπωσιακά και βαθιά χωρία της Αγίας Γραφής. Από την εποχή ακόμη του κατηχητικού, ο λόγος αυτός μου προκαλούσε ιδιαίτερο θαυμασμό και εσωτερικό προβληματισμό. Πώς είναι δυνατόν ένας άνθρωπος να φθάσει σε τέτοιο σημείο πνευματικής μεταβολής, ώστε να ομολογεί ότι δεν ζει πλέον ο ίδιος, αλλά ζει μέσα του ο Χριστός; Το ερώτημα αυτό υπήρξε η βασική αφορμή για την επιλογή του παρόντος θέματος.

Η παρούσα διπλωματική εργασία γεννήθηκε από την επιθυμία να ερευνήσω ουσιαστικότερα το περιεχόμενο αυτού του στίχου και, κυρίως, να κατανοήσω βαθύτερα τι βίωσε ο Απόστολος Παύλος, ώστε από διώκτης να μεταστραφεί τόσο ριζικά και να καταλήξει σε μία τόσο συγκλονιστική ομολογία. Μέσα από τη μελέτη της πατερικής και νεότερης ορθόδοξης ερμηνευτικής παραδόσεως, επιδίωξα να προσεγγίσω όχι μόνο το θεολογικό νόημα του χωρίου, αλλά και το πνευματικό του βάθος ως μαρτυρία μεταμορφώσεως, πίστεως και εν Χριστώ ζωής.

Παράλληλα, ως γονέας και εκπαιδευτικός, αισθάνομαι ότι η έρευνα αυτή δεν μπορεί να παραμείνει μόνο σε ένα θεωρητικό επίπεδο. Επιθυμία μου είναι, με τη βοήθεια του Θεού, ό,τι πολύτιμο ανακαλύψω μέσα από τη μελέτη μου να προσπαθήσω να το μεταδώσω και στα παιδιά μου, όχι απλώς ως γνώση, αλλά ως βίωμα, ως πρόταση ζωής και ως μαρτυρία ότι ο λόγος του Αποστόλου παραμένει ζωντανός και ενεργός.

Στο σημείο αυτό αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τους επιβλέποντες καθηγητές της εργασίας μου. Ιδιαίτερως ευχαριστώ τον Α΄ επιβλέποντα καθηγητή μου, π. Αλέξανδρο Χουλιαρά, για την πολύτιμη καθοδήγηση, τις παρατηρήσεις, τη στήριξη και την εμπιστοσύνη του καθ' όλη τη διάρκεια της εκπονήσεως της παρούσας εργασίας. Εξίσου θερμές ευχαριστίες οφείλω και στον Β΄ επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Σωτήριο Δεσπότη για την ουσιαστική συμβολή και την επιστημονική του καθοδήγηση.

Εύχομαι η εργασία αυτή, παρά τις αδυναμίες της, να αποτελέσει μία μικρή συμβολή στην κατανόηση ενός χωρίου που συνοψίζει με μοναδικό τρόπο το μυστήριο της χριστιανικής ζωής και να μείνει και για μένα τον ίδιο μία διαρκής υπενθύμιση ότι ο λόγος του Αποστόλου Παύλου δεν είναι μόνο αντικείμενο μελέτης, αλλά πρόσκληση ζωής εν Χριστώ.

Εισαγωγή

Το παύλειο χωρίο «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» (Γαλ. 2:20) αποτελεί μία από τις πλέον πυκνές και θεολογικά πολυσήμαντες διατυπώσεις της Καινῆς Διαθήκης. Μέσα σε ελάχιστες λέξεις συμπυκνώνεται ολόκληρη η εμπειρία της εν Χριστῷ ζωῆς, η δυναμική της πίστεως, η υπέρβαση του παλαιού ανθρώπου, η σχέση του πιστού με τον Εσταυρωμένο και Αναστάντα Χριστό, καθώς και η νέα ταυτότητα που γεννάται μέσα στο εκκλησιαστικό σώμα. Ο λόγος αυτός του Αποστόλου Παύλου δεν εκφράζει απλῶς μία προσωπική του θρησκευτική εμπειρία, αλλά συνιστά συγχρόνως ομολογία, ερμηνευτικό κλειδί της παύλειας σωτηριολογίας και πυρήνα της χριστιανικής ανθρωπολογίας.

Η σημασία του συγκεκριμένου χωρίου καθίσταται ακόμη μεγαλύτερη, αν ληφθεί υπόψη ότι δεν αποτελεί αυτοτελή ή απομονωμένη πνευματική διατύπωση, αλλά εντάσσεται οργανικά στη ρητορική και θεολογική πορεία της προς Γαλάτας επιστολής. Το Γαλ. 2:20 βρίσκεται στο τέλος της πρώτης μεγάλης ενότητας της παύλειας επιχειρηματολογίας, όπου ο Απόστολος υπερασπίζεται το αποστολικό του ήθος, την αποκαλυπτική προέλευση του ευαγγελίου του και την αλήθεια της δικαίωσης διὰ της πίστεως. Ἐτσι, η φράση αυτή δεν λειτουργεί ως αποσπασματική ρητορική κορύφωση, αλλά ως οργανικό σημείο μετάβασης από την απολογία του Παύλου προς την ανάπτυξη της νέας ταυτότητας των πιστών εν Χριστῷ. Το «οὐκέτι ἐγὼ» δηλώνει την υπέρβαση ενός παλαιού τρόπου υπάρξεως, ενώ το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» φανερώνει την εγκαθίδρυση μιας νέας ζωῆς, που δεν έχει πια ως κέντρο την αυτάρκεια του ανθρώπου αλλά την ενεργό παρουσία του Χριστού μέσα του.

Ακριβῶς για τον λόγο αυτό το χωρίο αυτό προσέλκυσε το ενδιαφέρον της πατερικής και μεταγενέστερης ορθόδοξης ερμηνευτικής παράδοσης. Οι Πατέρες της Εκκλησίας, προσεγγίζοντάς το μέσα από διαφορετικές θεολογικές και ποιμαντικές αφετηρίες, ανέδειξαν ἄλλοτε τη βαπτισματική και σταυρική του διάσταση, ἄλλοτε τη σχέση του με τη δικαίωση διὰ της πίστεως, ἄλλοτε τη μυστική ἔνωση με τον Χριστό, την ελευθερία από τον νόμο, την καινὴ κτίση, τη θέωση ή την εσωτερική ανακαίνιση του ανθρώπου. Αντίστοιχα, νεότεροι ορθόδοξοι θεολόγοι, ερμηνευτές και πνευματικοὶ συγγραφεῖς επανέρχονται στο ἴδιο χωρίο, είτε ἄμεσα είτε ἔμμεσα, φωτίζοντας την ανθρωπολογική, εκκλησιολογική, ασκητική και υπαρξιακή του διάσταση. Ἐτσι, το Γαλ. 2:20 καθίσταται ἓνας θεολογικός τόπος όπου συναντώνται η Αγία Γραφή, η πατερική παράδοση και η νεότερη ορθόδοξη θεολογία.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει την πρόσληψη και τον υπομνηματισμό του χωρίου Γαλ. 2:20 από επιλεγμένους Πατέρες της Εκκλησίας και από νεότερους ορθόδοξους θεολόγους, ώστε να αναδειχθεί το εύρος, το βάθος και η θεολογική γονιμότητα της ερμηνείας του μέσα στην ορθόδοξη παράδοση. Η εργασία επιδιώκει να καταδείξει ότι το συγκεκριμένο χωρίο δεν λειτουργεί απλώς ως βιβλικό απόσπασμα προς ηθική αξιοποίηση, αλλά ως πυκνή σύνοψη της εν Χριστώ ζωής, στην οποία συμπλέκονται η χριστολογία, η σωτηριολογία, η εκκλησιολογία, η πνευματική ζωή και η χριστιανική αυτοσυνειδησία.

Η μεθοδολογική προσέγγιση της εργασίας είναι κυρίως ερμηνευτική, πατερική και θεολογική. Αρχικά, κρίθηκε αναγκαία η ένταξή του στο συνολικό πλαίσιο της προς Γαλάτας επιστολής. Για τον λόγο αυτό λαμβάνεται υπόψη ότι το Γαλ. 2:20 ανήκει σε επιστολικό και ρητορικά οργανωμένο κείμενο, το οποίο γράφεται σε συνθήκες εκκλησιαστικής κρίσης, πολεμικής αντιπαράθεσης και απολογίας του παύλειου αποστολικού ήθους. Η προσέγγιση αυτή βοηθά να αναδειχθεί ότι το χωρίο δεν αποτελεί απλώς μεμονωμένη μυστική ομολογία, αλλά συνδέεται με την ευρύτερη πορεία της επιστολής από τη δικαίωση διά της πίστεως προς τη βαπτισματική υιοθεσία, την ενότητα των πιστών και την καινή κτίση.

Έπειτα, εξετάζονται ρητές και έμμεσες αναφορές στο χωρίο, καθώς και ευρύτερα αποσπάσματα που, ακόμη και όταν δεν παραθέτουν αυτούσιο τον παύλειο στίχο, αποδεικνύονται ουσιαστικά συγγενή προς το θεολογικό του περιεχόμενο. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο κάθε συγγραφέας προσλαμβάνει το «οὐκέτι ἐγώ» και το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», δηλαδή στο πώς κατανοεί την υπέρβαση του παλαιού ανθρώπου, τη ζωή της πίστεως, τη σχέση με τον Χριστό, την ελευθερία, τη χάρη, την αγάπη και τη νέα κτίση. Δεν επιδιώκεται, επομένως, μία εξαντλητική ιστορία της ερμηνείας όλης της προς Γαλάτας επιστολής, αλλά μία εστιασμένη μελέτη του συγκεκριμένου χωρίου μέσα στο πλαίσιο της ορθόδοξης θεολογικής παραδόσεως. Πέρα από την επιμέρους παρουσίαση των συγγραφέων, η εργασία επιχειρεί και συγκριτική αποτίμηση του υλικού, ώστε να φανεί όχι μόνο τι αναφέρει κάθε Πατέρας ή θεολόγος, αλλά και πώς οι επιμέρους προσεγγίσεις συγκλίνουν ή διαφοροποιούνται ως προς την κατανόηση του «οὐκέτι ἐγώ» και του «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός».

Η διάρθρωση της εργασίας ακολουθεί αυτήν ακριβώς τη λογική. Αρχικά παρουσιάζεται το βασικό πλαίσιο της προς Γαλάτας επιστολής και εξετάζεται η θέση του συγκεκριμένου στίχου μέσα στην επιστολική, ρητορική και θεολογική επιχειρηματολογία του Αποστόλου Παύλου. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην εσωτερική πορεία της επιστολής, ώστε να φανεί πώς ο Παύλος

οδηγείται στο Γαλ. 2:20 και πώς, στη συνέχεια, η ίδια χριστοκεντρική θεολογία αναπτύσσεται στη διδασκαλία περί πίστεως, βαπτίσματος, υιοθεσίας, ενότητας των πιστών και καινής κτίσεως. Στη συνέχεια εξετάζεται ο υπομνηματισμός του χωρίου από Πατέρες και εκκλησιαστικούς συγγραφείς, ώστε να αναδειχθούν οι κυριότερες πατερικές γραμμές ερμηνείας. Έπειτα ακολουθεί η διερεύνηση της προσλήψεως του ίδιου χωρίου από νεότερους Αγίους, ορθόδοξους θεολόγους και άλλους συγγραφείς, στους οποίους καταφαίνεται η διαχρονική επικαιρότητα του παύλειου λόγου. Τέλος, σε ιδιαίτερο συνθετικό κεφάλαιο, επιχειρείται συγκριτική αποτίμηση των πατερικών και νεότερων προσεγγίσεων, με στόχο να αναδειχθούν οι κοινές θεολογικές συγκλίσεις και οι επιμέρους ερμηνευτικές διαφοροποιήσεις στην πρόσληψη του Γαλ. 2:20.

Κεφάλαιο 1^ο – Απόστολος Παύλος, προς Γαλάτας επιστολή

1.1 Απόστολος Παύλος – σύντομη βιογραφία

Στοιχεία για τον Απόστολο Παύλο μπορούμε να βρούμε στις Επιστολές του και στις Πράξεις των Αποστόλων. Ο Παύλος, γνωστός αρχικά με το ιουδαϊκό όνομα Σαούλ, ήταν Εβραίος στην καταγωγή, προερχόμενος από τη φυλή Βενιαμίν και έχοντας λάβει την περιτομή την όγδοη ημέρα από τη γέννησή του¹. Γεννήθηκε στην Ταρσό της Κιλικίας, γεγονός που του εξασφάλισε τη ρωμαϊκή υπηκοότητα και μια άρτια ελληνιστική εκπαίδευση. Η πόλη αυτή φημιζόταν για τις πανεπιστημιακές της σχολές. Δεν φαίνεται να είχε παρακολουθήσει συστηματικά τουλάχιστον κάποια συγκεκριμένη σχολή, αλλά μπορούμε να συμπεράνουμε ότι γενικώς του άρεσε να μελετά κάποια ποιήματα ή πεζογραφήματα. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι χρησιμοποιεί συγκεκριμένους στίχους σε κάποιες από τις επιστολές του². Παράλληλα έλαβε αυστηρή ιουδαϊκή μόρφωση στα Ιεροσόλυμα δίπλα στον νομοδιδάσκαλο Γαμαλιήλ³, στοιχείο που τεκμηριώνει τη βαθιά γνώση του ιουδαϊκού νόμου και της ραββινικής ερμηνευτικής παράδοσης.⁴ Ανήκε στην τάξη των Φαρισαίων και διακρινόταν για τον άμεμπτο βίο του ως προς την τήρηση του Νόμου, αλλά και για τον υπερβολικό ζήλο του για τις πατρικές παραδόσεις, ο οποίος τον οδήγησε αρχικά να γίνει φανατικός διώκτης της Εκκλησίας⁵. Μάλιστα, παρευρέθηκε και επιδοκίμασε τον λιθοβολισμό του Στεφάνου, ενώ ανέλαβε ενεργό δράση συλλαμβάνοντας πιστούς με εξουσιοδότηση των αρχιερέων⁶.

Η καθοριστική στροφή στη ζωή του συνέβη περίπου το 32 μ.Χ. στον δρόμο προς τη Δαμασκό, όπου βίωσε μια υπερφυσική εμπειρία αποκάλυψης⁷. Εκεί, όπως ο ίδιος και οι Πράξεις μαρτυρούν, συνάντησε τον Αναστημένο Χριστό μέσα σε θείο φως και κλήθηκε απευθείας από Αυτόν στο αποστολικό αξίωμα, χωρίς ανθρώπινη μεσολάβηση⁸. Ο Παύλος περιγράφει αυτή την εμπειρία ως αποκάλυψη του Υιού του Θεού «εν εμοί», παρομοιάζοντας την κλήση του με εκείνη των προφητών της Παλαιάς Διαθήκης, όπως του Ιερεμία και του

¹ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 61.

² Χρήστου, 2005, σ. 15.

³ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 57, 61.

⁴ Βούλγαρης, 2005, σ. 351.

⁵ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 61.

⁶ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 57.

⁷ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 61.

⁸ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 52, 53, 55.

Ησαΐα, που ορίστηκαν από την κοιλιά της μητέρας τους⁹. Μετά τη μεταστροφή του, δεν ανέβηκε αμέσως στα Ιεροσόλυμα, αλλά έφυγε στην Αραβία και επέστρεψε πάλι στη Δαμασκό¹⁰. Την περίοδο εκείνη (περίπου 37-39 μ.Χ.) κινδύνεψε να συλληφθεί από τον εθνάρχη του βασιλιά Αρέτα και φυγαδεύτηκε από τους μαθητές του, οι οποίοι τον κατέβασαν μέσα σε ένα καλάθι από τα τείχη της πόλης¹¹. Αυτό φανερώνει ότι από πολύ νωρίς η νέα του ζωή συνδέεται με αντιδράσεις, εντάσεις και διακινδύνευση.

Η πρώτη του επίσκεψη στα Ιεροσόλυμα πραγματοποιήθηκε τρία χρόνια μετά τη μεταστροφή του, όπου παρέμεινε για δεκαπέντε ημέρες και συνάντησε τον Πέτρο και τον Ιάκωβο τον αδελφόθεο¹². Ακολουθώντας, ανέπτυξε ιεραποστολική δράση στη Συρία και την Κιλικία, καθώς και στη Γαλατία και τη Φρυγία¹³. Μετά από δεκατέσσερα χρόνια, ανέβηκε ξανά στα Ιεροσόλυμα (περίπου το 48 μ.Χ.) μαζί με τον Βαρνάβα και τον Τίτο για την Αποστολική Σύνοδο, όπου οι «στόλοι» της Εκκλησίας αναγνώρισαν το έργο του και συμφώνησαν ότι ο Παύλος θα απευθύνεται στα Έθνη χωρίς την υποχρέωση τήρησης του ιουδαϊκού νόμου, όπως της περιτομής¹⁴.

Στην ώριμη αποστολική του περίοδο, ο Παύλος αναπτύσσει περιοδείες που συνδέονται με μεγάλα αστικά κέντρα. Σημαντικός σταθμός και κατόπιν οράματος είναι η κίνηση προς τη Μακεδονία και η εγκαθίδρυση παρουσίας σε πόλεις όπως οι Φίλιπποι, ενώ στη συνέχεια η πορεία του προς Θεσσαλονίκη, Βέροια, Αθήνα και Κόρινθο αποτυπώνεται ως τμήμα ενός ευρύτερου σχεδίου διάδοσης του ευαγγελίου σε ελληνόφωνες περιοχές. Η δράση του συνοδεύεται από συνεργασίες με πρόσωπα του κύκλου του, όπως για παράδειγμα ο Τιμόθεος, οι οποίες επιτρέπουν να συνεχίζεται η ποιμαντική φροντίδα των κοινοτήτων ακόμη και όταν ο ίδιος μετακινείται σε άλλες πόλεις.¹⁵

Μέρος της βιογραφικής εικόνας του Παύλου αποτελεί και η επιστολογραφία του. Χωρίς να λειτουργεί εδώ ως θεολογική ανάλυση, έχει σημασία ότι οι επιστολές του αποτυπώνουν την ποιμαντική του μέριμνα: ακόμη και όταν ο Παύλος δεν βρίσκεται σωματικά σε μια κοινότητα, παραμένει ενεργός «παρών» με καθοδήγηση, διόρθωση και ενίσχυση. Η εκκλησιαστική γραμματολογία επισημαίνει επίσης ότι η παράδοση απέδωσε στον Παύλο ευρύ σώμα

⁹ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 62.

¹⁰ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 52.

¹¹ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 58.

¹² Παπαδημητρίου, 2018, σ. 59.

¹³ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 56, 59.

¹⁴ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 60, 62.

¹⁵ Βούλγαρης, 2005, σσ. 368, 372.

επιστολών και ότι η έρευνα εξετάζει κριτικά ζητήματα απόδοσης ορισμένων κειμένων, στοιχείο που δείχνει το μέγεθος της επίδρασής του στη διαμόρφωση της πρώτης χριστιανικής γραμματείας.¹⁶ Επιπρόσθετα, αποδεικνύεται ότι οι επιστολές είναι ιδιωτικές, διότι παρατηρούμε κατά κάποιον τρόπο διάλογο μεταξύ αποστολέα και παραλήπτη¹⁷. Είναι πολύ σημαντικό να τονίσουμε ότι ο Παύλος γενικά δεν γράφει ο ίδιος αλλά υπαγορεύει σε γραφείς και συνήθως στο τέλος υπογράφει ο ίδιος.

Η ζωή του Αποστόλου ήταν γεμάτη κακουχίες και δοκιμασίες. Όπως αναφέρει ο ίδιος, υπέστη φυλακίσεις, ραβδισμούς, λιθοβολισμούς, ναυάγια και κινδύνους θανάτου, ενώ εργαζόταν χειρωνακτικά για να ζει¹⁸. Παράλληλα, ταλαιπωρούνταν από ένα μόνιμο πρόβλημα υγείας, το οποίο ονομάζει «σκόλοπα τη σαρκί», θεωρώντας το παιδαγωγικό μέσο για να μην υπερηφανεύεται για τις υψηλές αποκαλύψεις που βίωσε¹⁹.

Η παράδοση, τέλος, συνδέει την τελική φάση της ζωής του με νέα σύλληψη επί Νέρωνος, μεταφορά στη Ρώμη και δεύτερη φυλάκιση, ενώ η χρονολογική αποτίμηση τοποθετεί το μαρτύριο γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 60 μ.Χ., ως καταληκτικό σημείο μιας ζωής που ταυτίστηκε με την ιεραποστολή και τη διάδοση του ευαγγελίου.²⁰

1.2 Η προς Γαλάτας Επιστολή

Η προς Γαλάτας επιστολή ανήκει στα κατεξοχήν «κρίσιμα» παύλεια κείμενα, διότι δεν γράφεται σε συνθήκες ηρεμίας, αλλά ως άμεση αποστολική παρέμβαση σε μια κατάσταση που απειλεί να αλλοιώσει το ευαγγέλιο μέσα στις τοπικές εκκλησίες.²¹ Η ένταση του ύφους της και η δομή της επιχειρηματολογίας της συνδέονται άμεσα με το ιστορικό πλαίσιο, τη δράση συγκεκριμένων προσώπων στις κοινότητες και το ερώτημα με ποια κριτήρια συγκροτείται η εκκλησία ως «λαός του Θεού»²². Η ένταση, σύμφωνα με τον Στογιάννο²³, εξηγείται και από το ότι η επιστολή γράφεται ως άμεση παρέμβαση «εν κρίσει», με σαφή αίσθηση κατεπείγοντος και με στόχο να ανακοπεί μια ήδη εξελισσόμενη εκτροπή. Η εισαγωγική παρουσίαση της

¹⁶ Χρήστου, 2005, σ. 21.

¹⁷ Χρήστου, 2005, σ. 16.

¹⁸ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 62.

¹⁹ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 62.

²⁰ Βούλγαρης, 2005, σ. 394.

²¹ Τρεμπέλας, 1979, σ. 9, Στογιάννος, 1976.

²² Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 33-35.

²³ Στογιάννος, 1976, σ. 54.

επιστολής λειτουργεί ως αναγκαίο υπόβαθρο, ώστε η ερμηνεία των επί μέρους χωρίων να γίνει στη σωστή ιστορικοθεολογική συνάφεια.

1.2.1 Οι παραλήπτες της επιστολής και το πρόβλημα του όρου «Γαλατία»

Η ταυτότητα των παραληπτών συνδέεται με το ευρύτερο εισαγωγικό πρόβλημα του τι ακριβώς σημαίνει «Γαλατία» και ποιοι είναι οι «Γαλάτες» στους οποίους απευθύνεται ο Παύλος. Στη σχετική συζήτηση τονίζεται ότι ο όρος μπορεί να δηλώνει είτε τη στενή γεωγραφική περιοχή των «πραγματικών Γαλατών» με κέντρο προς την Άγκυρα και τον χώρο πέριξ του Άλυ ποταμού, είτε την ευρύτερη ρωμαϊκή επαρχία Γαλατίας, που κατά περιόδους συμπεριέλαβε και νοτιότερες περιοχές²⁴.

Η διάκριση αυτή δεν είναι τυπική, διότι σχετίζεται με το ποια συγκεκριμένα εκκλησιαστικά κέντρα θεωρούνται ότι συγκροτούν τις «εκκλησίες της Γαλατίας» και επηρεάζει τη χρονολογική τοποθέτηση της επιστολής σε σχέση με τις αποστολικές μετακινήσεις του Παύλου. Ο Βούλγαρης υποστηρίζει²⁵ ότι οι βιβλικές μαρτυρίες για τη «Γαλατική χώρα» στις Πράξεις (Πρ. 16:6· 18:23) και η προσφώνηση «ὦ ἀνόητοι Γαλάται» παραπέμπουν κατά φυσικότερο τρόπο στη βόρεια Γαλατία, δηλαδή στον χώρο των εθνοτικών Γαλατών, περισσότερο παρά σε νότιες πόλεις που απλώς υπήχθησαν διοικητικά στη ρωμαϊκή επαρχία.

Αντίστοιχα, ο Τρεμπέλας²⁶ επισημαίνει ότι η ύπαρξη οργανωμένων κοινοτήτων στη Γαλατία προϋποθέτει την προηγούμενη παρουσία και το έργο του Παύλου στην περιοχή και ότι οι αναφορές των Πράξεων σε διελεύσεις από Γαλατία και Φρυγία υποστηρίζουν τη θέση ότι πρόκειται για πραγματικά εκκλησιαστικά σώματα τα οποία ο Παύλος θεωρεί ως δικές του «εκκλησίες» και για τα οποία φέρει ποιμαντική ευθύνη.

Έτσι, η επιστολή δεν απευθύνεται σε «ανώνυμο κοινό», αλλά σε κοινότητες με τις οποίες ο απόστολος έχει ήδη ιστορική σχέση και τις οποίες πληροφορείται ότι οδηγούνται σε μεταστροφή διδασκαλίας²⁷. Ο Παύλος δηλαδή θεωρεί τη Γαλατία πεδίο δικής του αποστολικής

²⁴ Βούλγαρης, 2005, σσ. 475-477.

²⁵ Βούλγαρης, 2005, σσ. 475-477.

²⁶ Τρεμπέλας, 1979, σ. 8.

²⁷ Τρεμπέλας, 1979, σσ. 8,9.

εργασίας²⁸, γι' αυτό και αντιδρά άμεσα και με έντονο τρόπο όταν πληροφορείται τη διατάραξη των κοινοτήτων.

1.2.2 Οι ιουδαϊζόντες και η διατάραξη των κοινοτήτων

Η κρισιμότερη παράμετρος που επηρεάζει τις κοινότητες των Γαλατών είναι η δράση ιουδαϊζόντων διδασκάλων, οι οποίοι, σύμφωνα με τις εισαγωγικές παρουσιάσεις, προωθούν την άποψη ότι η ένταξη των εξ εθνών χριστιανών πρέπει να συμπληρωθεί με ιουδαϊκές διατάξεις, με κεντρικό σημείο την περιτομή. Ο Τρεμπέλας συνοψίζει το διακύβευμα με εξαιρετικά αιχμηρή διατύπωση²⁹: το πρόβλημα παίρνει τη μορφή διλήμματος που αντιπαραβάλλει την περιτομή και τον σταυρό, δηλαδή την υποχρεωτική προσθήκη όρων από τον Νόμο έναντι της αυτάρκειας του Χριστού ως θεμελίου σωτηρίας.

Η παρουσία των ιουδαϊζόντων δεν περιορίζεται σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά δημιουργεί σύγχυση και «διάσπαση» στην εκκλησιαστική συνείδηση των Γαλατών, επειδή μετατοπίζει το κέντρο της χριστιανικής ταυτότητας από την πίστη στον Χριστό προς συγκεκριμένους εθνοθηρησκευτικούς δείκτες³⁰. Παράλληλα, έχει επισημανθεί³¹ ότι η ιουδαϊζούσα επίδραση δεν εκφράζεται μόνο στην περιτομή, αλλά και σε άλλες πρακτικές «νομικής» θρησκευτικότητας, όπως η έμφαση σε τήρηση ημερών ή καιρών, που λειτουργούν ως δείκτες επιστροφής σε ιουδαϊκό τρόπο ζωής. Η Παπαδημητρίου τονίζει ότι η σύγκρουση αφορά, στην πραγματικότητα, το ποιος λογίζεται ως «λαός του Θεού» και πώς συγκροτείται η κοινότητα: αν ο λαός συγκροτείται από την εν Χριστώ πίστη ή αν απαιτούνται πρόσθετες «ταυτοτικές» πρακτικές που επαναφέρουν όρια ανάμεσα σε Ιουδαίους και εθνικούς.³² Με αυτόν τον τρόπο, οι ιουδαϊζόντες εμφανίζονται ως παράγοντας που δεν εισάγει απλώς «άλλη γνώμη», αλλά απειλεί τη συνοχή του ευαγγελίου και την εκκλησιαστική αυτοσυνειδησία των κοινοτήτων. Επιπλέον, αξιοσημείωτο είναι ότι η έρευνα έχει συζητήσει εκτενώς την προέλευση και την ταυτότητα των αντιπάλων (αν δηλαδή συνδέονται άμεσα με ιεροσολυμιτικούς κύκλους ή

²⁸ Στογιάννος, 1976, σσ. 55 – 57.

²⁹ Τρεμπέλας, 1979, σ. 9.

³⁰ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 32 - 35.

³¹ Στογιάννος, 1976, σσ. 62, 63.

³² Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 32 – 35.

συγκροτούνται σε πλαίσιο διασποράς), χωρίς αυτό να αλλάζει το βασικό γεγονός ότι η παρουσία τους επέφερε θεμελιώδη διατάραξη στις κοινότητες.³³

1.2.3 Αφορμή, αιτία και σκοπός συγγραφής

Η αφορμή συγγραφής της επιστολής περιγράφεται ως άμεση αποστολική αντίδραση στην πληροφορία ότι οι Γαλάτες «μετατίθενται» από την αρχική αποστολική διδασκαλία προς ένα ευαγγέλιο που προσθέτει όρους από τον Νόμο. Παρόμοια, επισημαίνεται³⁴ ότι ο Παύλος αντιλαμβάνεται την κατάσταση ως ήδη εξελισσόμενη εκτροπή, η οποία απαιτεί ταχεία παρέμβαση πριν παγιωθεί. Η αιτία, όμως, δεν είναι μόνο η θεολογική εκτροπή, αλλά και η αμφισβήτηση του αποστολικού κύρους του Παύλου. Οι αντίπαλοι, κατά τον Τρεμπέλα³⁵, επιχειρούν να υπονομεύσουν τη σχέση των Γαλατών με τον απόστολο, παρουσιάζοντάς τον ως μη ισότιμο προς τους «στόλους» της Εκκλησίας ή ως φορέα «μερικής» αποστολικής εξουσίας.

Έτσι, ο σκοπός της επιστολής είναι σύνθετος. Πρώτον, ο Παύλος επιδιώκει να διασώσει την ευαγγελική αλήθεια όπως την παρέλαβαν οι κοινότητες: να αποτρέψει την επανανομιμοποίηση της περιτομής και συναφών πρακτικών ως όρων σωτηρίας. Δεύτερον, επιδιώκει να αποκαταστήσει την εμπιστοσύνη στο αποστολικό του πρόσωπο και στην αποστολή του, επειδή η ποιμαντική του παρέμβαση θα ήταν ατελέσφορη αν οι Γαλάτες είχαν ήδη πεισθεί ότι ο Παύλος δεν είναι έγκυρος απόστολος³⁶. Τρίτον, κατά την Παπαδημητρίου³⁷, η επιστολή λειτουργεί ως κείμενο ανασυγκρότησης της ταυτότητας της κοινότητας. Δηλαδή, ο Παύλος δεν επιδιώκει μόνο να διορθώσει μια άποψη, αλλά να επαναθεμελιώσει το συλλογικό «εμείς» της εκκλησίας ως «καινούριου λαού του Θεού» χωρίς εθνοθησκευτικές προϋποθέσεις.

Σύμφωνα με τα παραπάνω ο σκοπός καθορίζει και τον τρόπο με τον οποίο ο Παύλος εισάγει το θέμα, με ελάχιστη «τυπική» προετοιμασία και με άμεση είσοδο στο πρόβλημα, χαρακτηριστικό που προβάλλει τον επείγοντα ποιμαντικό χαρακτήρα της επιστολής.³⁸

³³ Στογιάννος, 1976, σσ. 58-60.

³⁴ Στογιάννος, 1976, σσ. 54,55.

³⁵ Τρεμπέλας, 1979, σ. 8.

³⁶ Τρεμπέλας, 1979, σσ. 8,9.

³⁷ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 32,35.

³⁸ Στογιάννος, 1976, σ. 54.

1.2.4 Χρόνος και τόπος συγγραφής

Ο χρόνος και ο τόπος συγγραφής συνδέονται άμεσα με το ιστορικό ερώτημα της ταυτότητας της Γαλατίας και με την αποστολική δραστηριότητα του Παύλου στην περιοχή. Ο Βούλγαρης³⁹, έχοντας αναπτύξει το πρόβλημα «βόρεια ή νότια Γαλατία», εντάσσει τη συζήτηση του χρόνου και του τόπου στη συνολική κίνηση του Παύλου στις αποστολικές περιόδους και στη στιγμή κατά την οποία οι κοινότητες εκτίθενται στην ιουδαϊζούσα πίεση.

Ο Τρεμπέλας⁴⁰, καταγράφοντας τη σχετική βιβλιογραφική διαφωνία, αναφέρει ότι έχουν προταθεί διαφορετικές χρονολογήσεις, αλλά θεωρεί πιθανή την τοποθέτηση της συγγραφής στην περίοδο της Εφέσου, δηλαδή σε χρόνο που εξηγεί τη σχετικά άμεση πληροφόρηση του Παύλου και την επείγουσα παρέμβασή του.

Η Παπαδημητρίου⁴¹ προσεγγίζει τον χρόνο και τον τόπο με όρους «συνθηκών επικοινωνίας». Δηλαδή το κείμενο συντάσσεται ως μέσο άμεσης παρέμβασης όταν ο Παύλος δεν είναι παρών, και αυτό εξηγεί γιατί η επιστολή εμφανίζεται ως κείμενο υψηλής έντασης και άμεσης ποιμαντικής στόχευσης.

Και ο Στογιάννος σημειώνει⁴² ότι η επιστολή προϋποθέτει χρονικό σημείο μετά από αποστολική επίσκεψη ή διέλευση στη Γαλατία, όταν οι κοινότητες είχαν ήδη οργανωθεί και εντούτοις μπόρεσε να αναπτυχθεί η ιουδαϊζούσα επιρροή σε βαθμό που να απαιτεί επείγουσα απάντηση.

Επομένως, ο χρόνος και ο τόπος δεν ενδιαφέρουν μόνο ως πληροφορία ιστορικής σχολαστικότητας, αλλά φωτίζουν το πώς ο Παύλος αντιλαμβάνεται το πρόβλημα ως άμεσο και απειλητικό για την πίστη των κοινοτήτων.

1.2.5 Γνησιότητα και ακεραιότητα της επιστολής

Σε επίπεδο εισαγωγικής κριτικής, ο Τρεμπέλας⁴³ αναφέρει ότι η προς Γαλάτας έγινε δεκτή ως γνήσια παύλεια επιστολή ήδη από νωρίς, τόσο μέσω εξωτερικών μαρτυριών (παράδοση,

³⁹ Βούλγαρης, 2005, σ. 478.

⁴⁰ Τρεμπέλας, 1979, σ. 9.

⁴¹ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 34.

⁴² Στογιάννος, 1976, σσ. 68,69.

⁴³ Τρεμπέλας, 1979, σσ. 9,10.

χρήση στην Εκκλησία) όσο και μέσω εσωτερικών ενδείξεων (ύφος, ιστορική συνοχή, θεματολογική συνάφεια). Ο Στογιάννος τονίζει ότι⁴⁴ η ίδια η μορφή του κειμένου (προσωπικός τόνος, υψηλή ρητορική ένταση και άμεση ποιμαντική στόχευση) λειτουργεί ως εσωτερική μαρτυρία αυθεντικής παύλειας παρέμβασης σε συγκεκριμένη κρίση.

Η νεότερη κριτική διατύπωσε κατά καιρούς επιμέρους αντιρρήσεις, χωρίς όμως να ανατρέψει την κυρίαρχη θέση υπέρ της γνησιότητας και της ακεραιότητας του κειμένου.

Η επισήμανση αυτή έχει λειτουργικό χαρακτήρα. Καταρχάς επιτρέπει να αντιμετωπιστεί η επιστολή ως αξιόπιστο παύλειο κείμενο, προϊόν συγκεκριμένης ποιμαντικής κρίσης, αλλά και να αξιοποιηθεί ως ασφαλές πλαίσιο για τις επόμενες ερμηνευτικές ενότητες.

1.2.6 Η διάρθρωση της επιστολής

Η προς Γαλάτας οργανώνεται με τρόπο που συνδέει την ποιμαντική αγωνία με συστηματική επιχειρηματολογία. Ο Τρεμπέλας επισημαίνει⁴⁵ ότι η επιστολή συνδυάζει αφενός απολογητικό/ιστορικό σκέλος, δηλαδή υπεράσπιση της αποστολικότητας και της ευαγγελικής καταγωγής του κηρύγματος, αφετέρου δογματικό-θεολογικό σκέλος (θέση του Νόμου και της χάριτος, θεμελίωση της ελευθερίας του ευαγγελίου), και τέλος σαφείς ποιμαντικές/παιδαγωγικές συνέπειες.

Η ένταση του ύφους και η «απότομη» εισαγωγή στο πρόβλημα εξηγούνται από το επείγον της κατάστασης. Παρατηρείται ότι ο Παύλος δεν γράφει για να διδάξει αφηρημένα, αλλά για να αποτρέψει άμεση αλλοίωση της πίστης. Ο Στογιάννος υπογραμμίζει ως χαρακτηριστικό ότι ο Παύλος δεν ακολουθεί εδώ το συνήθες μοτίβο εκτενούς ευχαριστίας, αλλά εισέρχεται γρήγορα στην καρδιά της κρίσης⁴⁶.

Η Παπαδημητρίου, αναλύοντας τον τρόπο με τον οποίο η επιστολή λειτουργεί ως κείμενο σε πραγματικές συνθήκες επικοινωνίας, δείχνει ότι η διάρθρωση υπηρετεί και έναν «κοινοτικό» σκοπό: δεν αρκεί να παρουσιαστεί μια θέση, αλλά πρέπει να ανασυσταθεί η

⁴⁴ Στογιάννος, 1976, σσ. 54,55.

⁴⁵ Τρεμπέλας, 1979, σ. 9.

⁴⁶ Στογιάννος, 1976, σ. 54.

κοινότητα γύρω από το ευαγγέλιο και να αποτραπεί η εσωτερική διάσπαση που προκαλούν οι ιουδαϊζόντες⁴⁷.

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Βούλγαρης, εξετάζοντας τα ιστορικογεωγραφικά δεδομένα, συνδέει τη λογική της επιστολής με το γεγονός ότι οι κοινότητες στη Γαλατία είχαν ήδη δεχθεί αποστολική εργασία και συνεπώς η «μετατόπισή» τους προκαλεί έντονη αποστολική αντίδραση, η οποία αποτυπώνεται στη συνολική δομή της επιστολής⁴⁸.

1.2.7 Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας, η προς Γαλάτας επιστολή προϋποθέτει συγκεκριμένες κοινότητες στη Γαλατία και ένα σύνθετο ιστορικογεωγραφικό ερώτημα για το ποιοι ακριβώς είναι οι «Γαλάτες». Η κρίση που γεννά την επιστολή οφείλεται στη δράση ιουδαϊζόντων, οι οποίοι εισάγουν την περιτομή και στοιχεία του Νόμου ως όρους ταυτότητας και σωτηρίας και ταυτόχρονα υπονομεύουν την αποστολικότητα του Παύλου.

Η επιστολή, συνεπώς, έχει σαφή σκοπό. Να προστατεύσει το ευαγγέλιο και να ανασυγκροτήσει την κοινότητα ως λαό του Θεού, όπως τονίζει και η Παπαδημητρίου, που αναδεικνύει το ζήτημα ως πρόβλημα ταυτότητας και εκκλησιαστικής αυτοσυνειδησίας.

Η εισαγωγική συζήτηση για χρόνο/τόπο συγγραφής και για τη γνησιότητα της επιστολής επιτρέπει να διαβαστεί το κείμενο ως αυθεντική παύλεια παρέμβαση σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, όπου η θεολογία υπηρετεί άμεσα την ποιμαντική ανάγκη.

Η παραπάνω εισαγωγική θεώρηση της προς Γαλάτας επιστολής καθιστά αναγκαία την περαιτέρω ένταξη του Γαλ. 2:20 όχι μόνο στο ιστορικό και θεολογικό πλαίσιο της επιστολής, αλλά και στη ρητορική της δομή. Το χωρίο δεν λειτουργεί ως απομονωμένη πνευματική διατύπωση, αλλά ως κορυφαίο σημείο της απολογίας του Παύλου και ως αφετηρία για την κατανόηση της νέας ταυτότητας των πιστών εν Χριστώ.

⁴⁷ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 34,35.

⁴⁸ Βούλγαρης, 2005, σ. 475.

1.3 Το Γαλ. 2:20 στο επιστολικό, ρητορικό και θεολογικό πλαίσιο της προς Γαλάτας επιστολής

Η ερμηνεία του Γαλ. 2:20 δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί με τρόπο αποσπασματικό, σαν να επρόκειτο για ένα αυτοτελές απόσπασμα. Κάθε βιβλικό χωρίο αποκτά το πλήρες νόημά του μόνον όταν ενταχθεί στο άμεσο και ευρύτερο κειμενικό του πλαίσιο, στο φιλολογικό είδος στο οποίο ανήκει, στον σκοπό για τον οποίο γράφτηκε και στη συνολική θεολογική δυναμική του βιβλίου μέσα στο οποίο παραδίδεται. Η αρχή αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση της προς Γαλάτας επιστολής, διότι το χωρίο «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν είναι μια τυχαία διατύπωση του Αποστόλου Παύλου, αλλά κορυφαία στιγμή της απολογητικής, ρητορικής και θεολογικής του επιχειρηματολογίας.

Η ίδια η μελέτη της Αγίας Γραφής, όπως σημειώνει ο Σωτήριος Δεσπότης, δεν περιορίζεται στην απομόνωση μεμονωμένων χωρίων, αλλά προϋποθέτει την αναγνώριση μοτίβων, προσώπων και δομών, καθώς και την κατανόηση της αλληλεπίδρασης των περικυπών μέσα στο ίδιο κείμενο και ευρύτερα μέσα στις Γραφές⁴⁹. Κατά συνέπεια, το Γαλ. 2:20 πρέπει να ερμηνευθεί σε σχέση με την αρχή, την κορύφωση και το τέλος της προς Γαλάτας επιστολής. Μόνον έτσι καθίσταται φανερό ότι η παύλεια ομολογία δεν αφορά απλώς την προσωπική πνευματική εμπειρία του Αποστόλου, αλλά λειτουργεί ως κριτήριο ολόκληρης της νέας εν Χριστώ ταυτότητας των πιστών.

1.3.1 Η προς Γαλάτας ως επιστολή, ρητορικός λόγος και απολογία του παύλειου ήθους

Το πρώτο στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι ότι το Γαλ. 2:20 ανήκει σε επιστολή. Η προς Γαλάτας δεν είναι συστηματική δογματική πραγματεία, αλλά παύλεια επιστολή που γράφεται προς συγκεκριμένες εκκλησιαστικές κοινότητες, σε συγκεκριμένη κρίσιμη περίσταση και με σαφή ποιμαντικό σκοπό. Ο Δεσπότης επισημαίνει ότι ο Απόστολος Παύλος χρησιμοποίησε την επιστολή ως μέσο γραφής, επειδή αυτή αποτελούσε τον ζωντανότερο και αμεσότερο τρόπο επικοινωνίας⁵⁰. Η επιστολή, επομένως, δεν είναι απλώς γραπτό κείμενο, αλλά υποκατάστατο της αποστολικής παρουσίας. Ο Παύλος, όταν δεν μπορεί να είναι σωματικά παρών στις κοινότητες, καθίσταται παρών μέσω του λόγου του, ο οποίος διαβάζεται, ακούγεται και ενεργεί μέσα στη σύναξη.

⁴⁹ Δεσπότης, 2022, σσ. 7-8.

⁵⁰ Δεσπότης, 2022, σ. 240.

Στην περίπτωση της προς Γαλάτας, η ανάγκη αυτή γίνεται ακόμη πιο έντονη, επειδή ο Παύλος απευθύνεται σε κοινότητες που βρίσκονται σε κατάσταση πνευματικής και εκκλησιολογικής κρίσης. Η δράση των ιουδαϊζόντων δεν δημιουργεί απλώς μια επιμέρους ερμηνευτική διαφωνία, αλλά θέτει σε κίνδυνο την ίδια την ταυτότητα των πιστών. Το ερώτημα δεν είναι μόνο αν οι εξ εθνών χριστιανοί πρέπει να τηρήσουν την περιτομή ή ορισμένες διατάξεις του νόμου, αλλά αν η σωτηρία και η ένταξη στον λαό του Θεού θεμελιώνονται στην πίστη στον Χριστό ή σε πρόσθετα «στοιχεία ταυτότητας». Γι' αυτό ο Δεσπότης αναφέρει ότι η προς Γαλάτας συνδέεται με την αντίθεση «περιτομή κόντρα σταυρός» και «έργα νόμου κόντρα πίστη», ενώ η όλη κίνηση της επιστολής περιγράφεται ως μετάβαση από τον απατηλό αιώνα προς την καινή κτίση, την ενηλικίωση και τα μυστήρια⁵¹.

Το γεγονός ότι πρόκειται για επιστολή δεν αναιρεί, αλλά αντιθέτως ενισχύει τον ρητορικό της χαρακτήρα. Η παύλεια επιστολή είναι λόγος που σκοπεύει να πείσει, να ελέγξει, να αφυπνίσει και να επαναφέρει τους ακροατές στην αλήθεια του ευαγγελίου. Στο πλαίσιο αυτό είναι σημαντική η αναφορά του Δεσπότη στην αρχαία ρητορική. Σύμφωνα με τη ρητορική θεωρία, τα τρία βασικά στοιχεία της πειθούς είναι το ήθος, το πάθος και ο λόγος, δηλαδή η αξιοπιστία του ομιλητή, η συναισθηματική κινητοποίηση του ακροατηρίου και η δομημένη επιχειρηματολογία που βασίζεται σε τεκμήρια ή σημεία⁵². Αντίστοιχα, κατά τον Κικέρωνα, τα τρία λειτουργήματα του ρήτορα είναι η διδασκαλία, η ψυχαγωγία και η πειθώ⁵³. Η επισήμανση αυτή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την κατανόηση της προς Γαλάτας, διότι ο Παύλος δεν παραθέτει ψυχρές θεολογικές θέσεις, αλλά συγκροτεί έναν λόγο που στοχεύει συγχρόνως στη διδασκαλία, στη συγκίνηση και στην πειθώ.

Η προς Γαλάτας περιλαμβάνει και τα τρία αυτά στοιχεία. Ως προς το ήθος, ο Παύλος υπερασπίζεται το αποστολικό του κύρος και την προέλευση του ευαγγελίου του. Από την αρχή δηλώνει ότι είναι «ἀπόστολος οὐκ ἂπ' ἀνθρώπων οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Γαλ. 1:1). Η δήλωση αυτή δεν είναι τυπική, αλλά θεμελιώνει την αξιοπιστία του συγγραφέα έναντι όσων επιχειρούν να τον εμφανίσουν ως κατώτερο ή εξαρτημένο από άλλες αποστολικές αυθεντίες. Ο Δεσπότης σημειώνει ότι ο Παύλος ανασκευάζει κατηγορίες σχετικές με την αποστολική του εξουσιοδότηση, την υποτιθέμενη επιλεκτική στάση του απέναντι στην

⁵¹ Δεσπότης, υπό έκδ., σ. 1.

⁵² Δεσπότης, 2022, σ. 214.

⁵³ Δεσπότης, 2022, σ. 214.

περιτομή και τη σχέση του με την αντιοχειανή Εκκλησία⁵⁴. Άρα, το πρώτο επίπεδο της επιστολής είναι απολογητικό: ο Παύλος πρέπει να πείσει τους Γαλάτες ότι το ευαγγέλιο που κήρυξε δεν είναι ανθρώπινη επινόηση, αλλά αποκάλυψη του Χριστού.

Ως προς το πάθος, η προς Γαλάτας είναι ίσως μία από τις εντονότερες συναισθηματικά παύλειες επιστολές. Ο Παύλος εκφράζει απορία, αγανάκτηση, πόνο, τρυφερότητα, μητρική αγωνία και πολεμική οξύτητα. Η εναλλαγή αυτή δεν αποτελεί αδυναμία του κειμένου, αλλά μέρος της ρητορικής και ποιμαντικής του δυναμικής. Ο Απόστολος γνωρίζει ότι οι ακροατές του δεν πρέπει απλώς να πληροφορηθούν, αλλά να κινητοποιηθούν υπαρξιακά. Η απότομη προσφώνηση «Ὡ ἀνόητοι Γαλάται» (Γαλ. 3:1), η μητρική εικόνα «τεκνία μου, οὓς πάλιν ὠδίνω» (Γαλ. 4:19), η αυστηρή πολεμική εναντίον των ταρασσόντων (Γαλ. 5:12) και η τελική αναφορά στα «στίγματα τοῦ Ἰησοῦ» (Γαλ. 6:17) φανερώνουν έναν λόγο που δεν είναι ουδέτερος, αλλά βαθιά υπαρξιακός και ποιμαντικός.

Ως προς τον λόγο, η επιστολή διαθέτει σαφή επιχειρηματολογική δομή. Ο Παύλος αρχικά υπερασπίζεται το αποστολικό του ήθος και την ευαγγελική καταγωγή του κηρύγματός του. Στη συνέχεια θεμελιώνει θεολογικά τη σχέση πίστεως, νόμου, επαγγελίας, βαπτίσματος και υιοθεσίας. Τέλος, εξάγει τις ποιμαντικές και ηθικές συνέπειες της ελευθερίας εν Χριστώ. Σε αυτό το σημείο πρέπει να ενταχθεί το Γαλ. 2:20. Ο στίχος βρίσκεται στο τέλος της πρώτης μεγάλης ενότητας, όπου ο Παύλος ολοκληρώνει την απολογία του και περνά από την υπεράσπιση του αποστολικού του κύρους στη θεολογική διατύπωση του ευαγγελίου του. Το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» δεν είναι παρένθεση, αλλά κορύφωση. Ο Παύλος δεν θεμελιώνει το κύρος του στην αυτάρκεια του προσώπου του, αλλά στο γεγονός ότι το παλαιό του εγώ έχει συσταυρωθεί και ότι μέσα του ζει πλέον ο Χριστός.

Έτσι, το Γαλ. 2:20 αποτελεί το αποκορύφωμα του παύλειου ήθους. Ο Παύλος είναι αξιόπιστος επειδή δεν ζει πλέον ως αυτόνομο θρησκευτικό υποκείμενο, αλλά ως άνθρωπος που έχει καταληφθεί από την αγάπη του Χριστού. Η φράση «ἐν πίστει ζῶ τῇ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀγαπήσαντός με καὶ παραδόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ» δηλώνει ότι η αποστολική του ταυτότητα έχει προσωπικό και σχεσιακό χαρακτήρα. Ο Χριστός δεν είναι απλώς το αντικείμενο της διδασκαλίας του, αλλά το κέντρο της υπάρξεώς του. Ο Δεσπότης, ερμηνεύοντας το χωρίο, υπογραμμίζει ότι ο Χριστός αποκάλυψε την αγάπη του προσωπικά

⁵⁴ Δεσπότης, υπό έκδ., σ. 6.

και θυσίασε εκούσια τον εαυτό του υπέρ του πρώην διώκτη του⁵⁵. Η παύλεια πίστη, συνεπώς, δεν είναι αφηρημένη αποδοχή δόγματος, αλλά απάντηση σε μια προσωπική αυτοπροσφορά. Ο Παύλος είναι, με θεολογικούς όρους, ερωτικά προσηλωμένος στον Χριστό, όχι με συναισθηματικό ρομαντισμό, αλλά ως άνθρωπος του οποίου η ύπαρξη έχει μετακινηθεί από το κλειστό εγώ στη ζωντανή σχέση με τον αγαπήσαντα και σταυρωθέντα Υιό του Θεού.

1.3.2 Η εσωτερική πορεία της προς Γαλάτας: από την απολογία του Παύλου στο «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» και από εκεί στη νέα ταυτότητα των πιστών

Για να κατανοηθεί πληρέστερα το Γαλ. 2:20, είναι αναγκαίο να παρακολουθηθεί η εσωτερική πορεία της προς Γαλάτας επιστολής. Ο Παύλος δεν οδηγείται τυχαία στη διατύπωση «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», αλλά την προετοιμάζει μέσα από μια σειρά θεολογικών, απολογητικών και ρητορικών κινήσεων. Η επιστολή αρχίζει ήδη με έντονη αυτοσυνειδησία: ο Παύλος δηλώνει ότι είναι «ἀπόστολος οὐκ ἂπ' ἀνθρώπων οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Γαλ. 1:1). Η αρχική αυτή διατύπωση δεν είναι απλή τυπική προσφώνηση, αλλά εισάγει το βασικό ζήτημα της πρώτης ενότητας της επιστολής: την αποστολική αυθεντία του Παύλου και την προέλευση του ευαγγελίου του. Επειδή οι αντίπαλοί του φαίνεται ότι αμφισβητούσαν το κύρος του και επιχειρούσαν να πείσουν τους Γαλάτες ότι το κήρυγμά του είναι ελλιπές, ο Παύλος υποχρεώνεται να αποδείξει ότι το ευαγγέλιό του δεν είναι ανθρώπινη διδασκαλία, αλλά αποκάλυψη του Χριστού.

Αμέσως μετά, ο Απόστολος τοποθετεί στο κέντρο της εισαγωγικής ευχής το σωτηριολογικό γεγονός της αυτοπαράδοσης του Χριστού: ο Κύριος είναι Εκείνος που έδωσε «ἐαυτὸν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν, ὥπως ἐξέλῃται ἡμᾶς ἐκ τοῦ αἰῶνος τοῦ ἐνεστώτος πονηροῦ» (Γαλ. 1:4). Η φράση αυτή αποτελεί σημαντικό προοίμιο για το Γαλ. 2:20. Στην αρχή της επιστολής ο Παύλος μιλά σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, δηλώνοντας ότι ο Χριστός παρέδωσε τον εαυτό του «ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν». Στο Γαλ. 2:20 η ίδια αλήθεια θα αποκτήσει προσωπικό χαρακτήρα: του Υιού του Θεού «τοῦ ἀγαπήσαντός με καὶ παραδόντος ἐαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ». Ἐτσι, το γενικό σωτηριολογικό γεγονός της αυτοπαράδοσης του Χριστού μετατρέπεται σε προσωπική υπαρξιακή ομολογία του Παύλου.

Στη συνέχεια, ο Παύλος εκφράζει την έκπληξή του για τη γρήγορη μετακίνηση των Γαλατών «ἀπὸ τοῦ καλέσαντος ὑμᾶς ἐν χάριτι Χριστοῦ» προς «ἕτερον εὐαγγέλιον» (Γαλ. 1:6). Η έντονη

⁵⁵ Δεσπότης, υπό έκδ., σ. 12.

αυτή διατύπωση δείχνει ότι το πρόβλημα δεν αφορά απλώς μια δευτερεύουσα ποιμαντική αστοχία, αλλά αλλοίωση του ίδιου του ευαγγελίου. Ο Παύλος μάλιστα επιμένει ότι ακόμη και αν ο ίδιος ή άγγελος από τον ουρανό κήρυττε διαφορετικό ευαγγέλιο, θα έπρεπε να θεωρηθεί ανάθεμα (Γαλ. 1:8-9). Η οξύτητα του λόγου φανερώνει το πάθος της επιστολής και τη ρητορική της ένταση. Όπως επισημαίνει ο Δεσπότης, η μελέτη των παύλειων επιστολών χρειάζεται να λαμβάνει υπόψη τους κανόνες της ρητορικής, διότι ο παύλειος λόγος δεν είναι απλή πληροφορία, αλλά λόγος που αποβλέπει στην πειθώ και στην κινητοποίηση των ακροατών⁵⁶. Στην προς Γαλάτας ο Παύλος προσπαθεί να ανακόψει μια ήδη εξελισσόμενη εκτροπή, γι' αυτό και ο λόγος του είναι ιδιαιτέρως συναισθηματικός και πολεμικός.

Η απολογητική αυτή πορεία συνεχίζεται με την κατηγορηματική δήλωση ότι το ευαγγέλιο που κηρύχθηκε από τον Παύλο «οὐκ ἔστιν κατὰ ἄνθρωπον» (Γαλ. 1:11), διότι δεν το παρέλαβε από άνθρωπο, αλλά «δι' ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Γαλ. 1:12). Εδώ ο Παύλος θεμελιώνει το ήθος του. Δεν προσπαθεί να πείσει τους Γαλάτες επικαλούμενος προσωπική ικανότητα ή ανθρώπινη έγκριση, αλλά την αποκαλυπτική πρωτοβουλία του Θεού. Η αναφορά στην προηγούμενη ζωή του, όταν δώκε την Εκκλησία του Θεού και πορθούσε αυτήν (Γαλ. 1:13), δεν έχει απλώς βιογραφικό χαρακτήρα. Δείχνει τη ριζική μεταβολή του Παύλου: εκείνος που άλλοτε ζούσε με ζήλο για τις πατρικές παραδόσεις (Γαλ. 1:14), τώρα ζει από την αποκάλυψη του Υιού του Θεού μέσα του (Γαλ. 1:15-16). Το Γαλ. 2:20, επομένως, προετοιμάζεται ήδη από το Γαλ. 1:16, όπου ο Παύλος μιλά για την αποκάλυψη του Υιού «ἐν ἐμοί». Η κατοίκηση του Χριστού μέσα στον Παύλο στο Γαλ. 2:20 δεν είναι αποκομμένη από την κλήση του, αλλά αποτελεί συνέπεια της αποκαλυπτικής μεταστροφής του.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, η επιχειρηματολογία αποκτά ακόμη πιο σαφή εκκλησιολογική διάσταση. Ο Παύλος αναφέρεται στην άνοδό του στα Ιεροσόλυμα, στην αναγνώριση του ευαγγελίου του από τους «δοκοῦντας» και στην υπόθεση του Τίτου, ο οποίος, αν και Έλληνας, δεν αναγκάστηκε να περιτμηθεί (Γαλ. 2:1-3). Το γεγονός αυτό είναι αποφασιστικό, διότι δείχνει ότι η αλήθεια του ευαγγελίου δεν μπορεί να υποταχθεί σε αναγκαστικούς εθνοθηρησκευτικούς όρους. Γι' αυτό ο Παύλος δηλώνει ότι δεν υποχώρησε ούτε για λίγο στους ψευδαδέλφους, «ἵνα ἡ ἀλήθεια τοῦ εὐαγγελίου διαμείνη πρὸς ὑμᾶς» (Γαλ. 2:5). Το θέμα, επομένως, δεν είναι μόνο η προσωπική ελευθερία του Παύλου, αλλά η διατήρηση της αλήθειας του ευαγγελίου για τους ίδιους τους Γαλάτες.

⁵⁶ Δεσπότης, 2022, σ. 214.

Η σύγκρουση στην Αντιόχεια με τον Κηφά (Γαλ. 2:11-14) οδηγεί αμέσως στο άμεσο θεολογικό πλαίσιο του Γαλ. 2:20. Ο Παύλος αντιδρά, επειδή η συμπεριφορά του Πέτρου δημιουργούσε πρακτική διάκριση ανάμεσα σε Ιουδαίους και εθνικούς και έθετε σε κίνδυνο την αλήθεια ότι ο άνθρωπος δεν δικαιώνεται «ἐξ ἔργων νόμου» αλλά «διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Γαλ. 2:16). Η φράση αυτή αποτελεί το άμεσο θεολογικό υπόβαθρο του Γαλ. 2:20. Ο Παύλος φτάνει στην προσωπική ομολογία του αφού πρώτα έχει δείξει ότι η δικαίωση δεν μπορεί να προέλθει από τον νόμο. Εάν ο νόμος μπορούσε να ζωοποιήσει και να δικαιώσει, τότε ο Χριστός θα είχε πεθάνει χωρίς λόγο. Γι' αυτό και το Γαλ. 2:21 λειτουργεί ως κατακλείδα: «εἰ γὰρ διὰ νόμου δικαιοσύνη, ἄρα Χριστὸς δωρεὰν ἀπέθανεν». Το Γαλ. 2:20 βρίσκεται ακριβώς ανάμεσα στη ρήξη με τη δικαίωση διὰ του νόμου και στην απόλυτη βεβαιότητα ότι ο σταυρός του Χριστού δεν μπορεί να καταστεί περιττός.

Η πορεία προς το Γαλ. 2:20 μπορεί, επομένως, να συνοψισθεί ως εξής: ο Χριστός παρέδωσε τον εαυτό του για την απελευθέρωση των πιστών από τον παρόντα πονηρό αιώνα (Γαλ. 1:4), ο Παύλος έλαβε το ευαγγέλιο από αποκάλυψη και όχι από ανθρώπινη πηγή (Γαλ. 1:11-12), ο Υιός αποκαλύφθηκε μέσα του (Γαλ. 1:16), η αλήθεια του ευαγγελίου διαφυλάχθηκε απέναντι στην απαίτηση της περιτομής (Γαλ. 2:3-5), η διάκριση Ιουδαίων και εθνικών κρίθηκε ασύμβατη με το ευαγγέλιο (Γαλ. 2:11-14), και η δικαίωση θεμελιώθηκε στην πίστη του Ιησού Χριστού και όχι στα έργα του νόμου (Γαλ. 2:16). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» και το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν είναι μεμονωμένη μυστική εμπειρία, αλλά η προσωπική συμπύκνωση ολόκληρης της αποστολικής θεολογίας του Παύλου.

Μετά το Γαλ. 2:20, η επιστολή μεταφέρει την ίδια θεολογία από το πρόσωπο του Παύλου στην εμπειρία των Γαλατών. Στο Γαλ. 3:1-5 ο Απόστολος απευθύνεται στους Γαλάτες με ιδιαίτερη οξύτητα και τους υπενθυμίζει ότι έλαβαν το Πνεύμα όχι «ἐξ ἔργων νόμου» αλλά «ἐξ ἰσχυροῦ πίστεως» (Γαλ. 3:2). Με τον τρόπο αυτό, το ερώτημα της δικαιώσεως γίνεται ερώτημα εμπειρίας: οι ίδιοι οι Γαλάτες γνωρίζουν ότι η χριστιανική τους ζωή άρχισε με το Πνεύμα και όχι με τη νομική τήρηση. Γι' αυτό ο Παύλος τους ελέγχει: «ἐναρξάμενοι πνεύματι νῦν σαρκὶ ἐπιτελεῖσθε;» (Γαλ. 3:3). Η φράση αυτή συνδέεται ουσιαστικά με το Γαλ. 2:20, διότι όποιος ζει με τον Χριστό δεν μπορεί να επιστρέφει σε έναν τρόπο θρησκευτικής αυτοδικαίωσης.

Η επιχειρηματολογία συνεχίζεται με τον Αβραάμ, ο οποίος «ἐπίστευσεν τῷ Θεῷ, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην» (Γαλ. 3:6). Ο Παύλος θέλει να δείξει ότι οι αληθινοί υιοί του Αβραάμ δεν ορίζονται από την περιτομή, αλλά από την πίστη (Γαλ. 3:7-9). Στο υπό έκδοση

άρθρο του Δεσπότη, το Γαλ. 3 προβάλλεται ακριβώς ως τόπος διερεύνησης της ταυτότητας των πιστών ως υιών Αβραάμ και κυρίως ως υιών Θεού, ενώ η περικοπή Γαλ. 3:23-29 τοποθετείται στην καρδιά της επιστολής⁵⁷. Έτσι, το «οὐκέτι ἐγώ» του Παύλου οδηγεί στη νέα συλλογική ταυτότητα των πιστών. Δεν πρόκειται μόνο για την προσωπική μεταμόρφωση του Αποστόλου, αλλά για την είσοδο όλων των βαπτισμένων σε έναν νέο τρόπο υπάρξεως.

Η ίδια γραμμή κορυφώνεται στα Γαλ. 3:13-14, όπου ο Παύλος δηλώνει ότι ο Χριστός «ἡμᾶς ἐξηγόρασεν ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου γενόμενος ὑπὲρ ἡμῶν κατάρα». Το χωρίο αυτό συνδέει τον σταυρό με την απελευθέρωση από την κατάρα του νόμου και προετοιμάζει τη βαπτισματική κορύφωση του Γαλ. 3:26-29. Ο Δεσπότης σημειώνει ότι το Γαλ. 3:13 έχει επηρεάσει σχεδόν κατά λέξη γνωστό κάθισμα του ὁρθρου της Μεγάλης Παρασκευής, γεγονός που δείχνει τη λειτουργική πρόσληψη της παύλειας θεολογίας του σταυρού⁵⁸. Ο σταυρός, λοιπόν, δεν είναι μόνο το προσωπικό καύχημα του Παύλου, αλλά ο τόπος από τον οποίο γεννιέται η νέα εκκλησιαστική ταυτότητα.

Στο Γαλ. 3:23-25 ο νόμος περιγράφεται ως παιδαγωγός μέχρι την ἔλευση της πίστεως. Μετά την ἔλευση της πίστεως, οι πιστοὶ δεν βρίσκονται πλέον ὑπὸ παιδαγωγό (Γαλ. 3:25). Εδώ εμφανίζεται το μοτίβο της ενηλικίωσης, το οποίο ο Δεσπότης συνδέει με τη συνολική κίνηση της προς Γαλάτας ἀπὸ τον παλαιὸ αἰῶνα προς την καινὴ κτίση⁵⁹. Η ενηλικίωση αὐτὴ δεν εἶναι ἠθικὴ αυτονόμηση, ἀλλὰ υιοθεσία ἐν Χριστῷ. Ακολουθεῖ ἡ μεγάλη διατύπωση: «πάντες γὰρ υἱοὶ Θεοῦ ἐστε διὰ τῆς πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλ. 3:26), ἡ ὁποία θεμελιώνεται βαπτισματικά: «ὅσοι γὰρ εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε» (Γαλ. 3:27). Σύμφωνα με τον Δεσπότη, ἡ συγκεκριμένη περικοπὴ εἶναι ἐντονα χαραγμένη στη λειτουργικὴ μνήμη του ορθόδοξου πιστοῦ, ἐπειδὴ το Γαλ. 3:27 ψάλλεται θριαμβευτικὰ στη θεία Λειτουργία τῆς βάπτισης των κατηχουμένων⁶⁰.

Η συνέχεια, «οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλ. 3:28), ἀποτελεῖ τὴν καρδιά τῆς ἐκκλησιολογικῆς συνέπειας του Γαλ. 2:20. Ο Παύλος δεν λέει μόνο ὅτι ὁ ἴδιος δεν ζεῖ πλέον ὡς παλαιὸ ἐγώ, ἀλλὰ ὅτι καὶ οἱ Γαλάτες δεν μποροῦν πλέον να ορίζουν τὴν ταυτότητά τους με βάση τα παλαιὰ σχήματα του κόσμου. Ο Δεσπότης ἐπισημαίνει ὅτι τὸ παύλειο «εἷς ἐστε» ἔχει

⁵⁷ Δεσπότης, ὑπὸ ἐκδ., σ. 1.

⁵⁸ Δεσπότης, ὑπὸ ἐκδ., σ. 1.

⁵⁹ Δεσπότης, ὑπὸ ἐκδ., σ. 1.

⁶⁰ Δεσπότης, ὑπὸ ἐκδ., σ. 1.

ερμηνευθεί στη σύγχρονη έρευνα συλλογικά και εκκλησιολογικά, ως δήλωση ότι όλοι οι πιστοί αποτελούν ένα σώμα, σε αντιστοιχία με το Α΄ Κορ. 12:13-14⁶¹. Συγχρόνως, παρουσιάζει την πατερική ερμηνεία του Χρυσοστόμου, κατά την οποία το «Χριστὸν ἐνεδύσασθε» δηλώνει τον μοναδικό τρόπο της υιοθεσίας κάθε πιστού προσωπικά, αφού όποιος έχει ενδυθεί τον Χριστό έχει μέσα του τον Υιό και οδηγείται σε συγγένεια και ομοίωση με Αυτόν⁶².

Το Γαλ. 4:1-7 αναπτύσσει περαιτέρω την ίδια αλήθεια με τους όρους της υιοθεσίας. Οι πιστοί δεν είναι πλέον νήπιοι ή δούλοι, αλλά υιοί, επειδή ο Θεός απέστειλε τον Υιό του και κατόπιν το Πνεύμα του Υιού στις καρδιές τους, ώστε να κράζουν «Ἀββᾶ ὁ πατήρ» (Γαλ. 4:4-6). Εδώ η ζωή του Χριστού μέσα στον Παύλο στο Γαλ. 2:20 αποκτά πνευματολογική και εκκλησιολογική διάσταση: ο Χριστός δεν ζει μόνο στον Απόστολο, αλλά το Πνεύμα του Υιού ενεργεί στις καρδιές όλων των πιστών. Η υιοθεσία, επομένως, είναι η κοινή μορφή της εν Χριστώ ζωής.

Η ποιμαντική αγωνία του Παύλου κορυφώνεται στο Γαλ. 4:19: «τεκνία μου, οὐς ἄλλιν ὠδίνω, μέχρις οὗ μορφωθῇ Χριστὸς ἐν ὑμῖν». Το χωρίο αυτό αποτελεί μία από τις σημαντικότερες συνέχειες του Γαλ. 2:20. Εκεί ο Παύλος ομολογεί ότι ο Χριστός ζει μέσα του· εδώ αγωνιά να μορφωθεί ο Χριστός μέσα στους Γαλάτες. Η προσωπική χριστοκεντρική εμπειρία του Αποστόλου μετατρέπεται σε εκκλησιαστικό και ποιμαντικό αίτημα. Ο σκοπός του Παύλου δεν είναι απλώς να κερδίσει μια αντιπαράθεση, αλλά να οδηγήσει τους πιστούς στην πραγματική χριστομορφία.

Ανάλογη συνέχεια έχει το Γαλ. 5. Η ενότητα αρχίζει με την πανηγυρική δήλωση: «τῇ ἐλευθερίᾳ ἡμᾶς Χριστὸς ἠλευθέρωσεν» (Γαλ. 5:1). Η ελευθερία αυτή δεν είναι ατομική αυθαιρεσία, αλλά καρπός της ζωής εν Χριστώ. Γι' αυτό ο Παύλος απορρίπτει την περιτομή ως όρο σωτηρίας και δηλώνει ότι «ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ οὔτε περιτομή τι ἰσχύει οὔτε ἀκροβυστία, ἀλλὰ πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη» (Γαλ. 5:6). Στο *Βίβλος και παιδαγωγικές εφαρμογές* η περικοπή Γαλ. 5:1-12 παρουσιάζεται ως χαρακτηριστικό σημείο όπου ο Παύλος τονίζει την ανωφελότητα της περιτομής⁶³. Έτσι, η συσταύρωση με τον Χριστό και η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό οδηγούν σε πίστη που ενεργείται με αγάπη, όχι σε επιστροφή σε παλαιούς ταυτοτικούς δείκτες.

⁶¹ Δεσπότης, υπό έκδ., σσ. 1-2.

⁶² Δεσπότης, υπό έκδ., σ. 2.

⁶³ Δεσπότης, 2022, σ. 242.

Η ίδια ενότητα ολοκληρώνεται με την αντιπαράθεση σάρκας και Πνεύματος (Γαλ. 5:16-25). Ο Παύλος δεν περιορίζεται σε θεωρητική διδασκαλία περί ελευθερίας, αλλά δείχνει το ήθος που απορρέει από αυτήν. Τα έργα της σάρκας αντιπαρατίθενται στον καρπό του Πνεύματος: «ἀγάπη, χαρά, εἰρήνη, μακροθυμία, χρηστότης, ἀγαθωσύνη, πίστις, πραΰτης, ἐγκράτεια» (Γαλ. 5:22-23). Στο τέλος της ενότητας επανέρχεται η σταυρική γλώσσα: «οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ Ἰησοῦ τὴν σάρκα ἐσταύρωσαν σὺν τοῖς παθήμασιν καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις» (Γαλ. 5:24). Το Γαλ. 2:20, επομένως, δεν μένει ατομική ομολογία του Παύλου, αλλά γίνεται ηθική και πνευματική αρχή για όλους τους πιστούς: η ζωή εν Χριστῷ σημαίνει σταύρωση της σάρκας και πορεία κατὰ Πνεῦμα.

Τέλος, το Γαλ. 6 επαναφέρει τη θεολογία του σταυρού και της καινῆς κτίσεως. Ο Παύλος καλεί τους πιστούς να βαστάζουν «τὰ βάρη ἀλλήλων» και ἔτσι να αναπληρώνουν «τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ» (Γαλ. 6:2). Η εν Χριστῷ ζωή δεν είναι ατομική πνευματικότητα, αλλά κοινοτική αλληλοβοήθεια. Στη συνέχεια, αποκαλύπτει το κίνητρο των αντιπάλων του, οι οποίοι θέλουν να καυχῶνται στη σάρκα των Γαλατῶν διὰ της περιτομῆς (Γαλ. 6:12-13). Αντίθετα, ο ἴδιος αρνείται κάθε ἄλλο καύχημα εκτός από τον σταυρό: «ἐμοὶ δὲ μὴ γένοιτο καυχᾶσθαι εἰ μὴ ἐν τῷ σταυρῷ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Γαλ. 6:14). Η επιστολή ολοκληρώνεται με τη διακήρυξη ὅτι «οὔτε περιτομή τί ἐστὶν οὔτε ἀκροβυστία, ἀλλὰ καινὴ κτίσις» (Γαλ. 6:15), καθώς και με την αναφορά στα «στίγματα τοῦ Ἰησοῦ» που ο Παύλος βαστάζει στο σῶμα του (Γαλ. 6:17).

Με βάση ὅλα τα παραπάνω, το Γαλ. 2:20 αποδεικνύεται ὅτι αποτελεί κομβικὸ σημεῖο της προς Γαλάτας. Πριν ἀπὸ αὐτό, η επιστολή προετοιμάζει την ομολογία μέσα ἀπὸ την απολογία του Παύλου, την ἀποκάλυψη του Υἱοῦ μέσα του, την υπεράσπιση της ἀλήθειας του ευαγγελίου και την ἀπόρριψη της δικαίωσης διὰ του νόμου. Μετά ἀπὸ αὐτό, η ἴδια θεολογία επεκτείνεται στους Γαλάτες: οἱ πιστοὶ λαμβάνουν τὸ Πνεῦμα, γίνονται υἱοὶ Ἀβραάμ και υἱοὶ Θεοῦ, ἐνδύονται τὸν Χριστὸ στο βάπτισμα, συγκροτοῦνται ὡς «εἷς» ἐν Χριστῷ, καλοῦνται να μορφωθεῖ ὁ Χριστὸς μέσα τους, ζουν τὴν ελευθερία ὡς πίστη ἐνεργούμενη με ἀγάπη, σταυρώνουν τὴ σάρκα με τὰ πάθη και τὶς ἐπιθυμίες, και τελικὰ μετέχουν στην καινὴ κτίση. Ἔτσι, τὸ «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δεν μπορεῖ να νοηθεῖ ἀπομονωμένα. Εἶναι τὸ κέντρο μιας ευρύτερης πορείας ἀπὸ τὸν παλαιὸ αἰῶνα προς τὴν καινὴ κτίση, ἀπὸ τὸ ἐγὼ στην ἐν Χριστῷ υιοθεσία, ἀπὸ τὰ ἔργα του νόμου στην πίστη, ἀπὸ τὴν περιτομὴ στον σταυρό, και ἀπὸ τὴν ατομικὴ ταυτότητα στην ἐκκλησιαστικὴ χριστομορφία.

1.3.3 Η παράλληλη μαρτυρία της προς Ρωμαίους: από τον «ταλαίπωρο άνθρωπο» στην αγάπη του Χριστού

Η θεολογική σημασία του Γαλ. 2:20 μπορεί να φωτισθεί συνοπτικά και μέσα από την παράλληλη μαρτυρία της προς Ρωμαίους επιστολής, ιδίως των κεφαλαίων 7–8. Ενώ στην προς Γαλάτας ο Παύλος γράφει με έντονο πολεμικό και συναισθηματικό τόνο, εξαιτίας της άμεσης κρίσης που προκαλεί η δράση των ιουδαϊζόντων, στην προς Ρωμαίους αναπτύσσει με ηρεμότερο και συστηματικότερο τρόπο τα ίδια μεγάλα θέματα: νόμο, αμαρτία, πίστη, ελευθερία, Πνεύμα, υιοθεσία και αγάπη Χριστού.

Στο Ρωμ. 7 ο Παύλος παρουσιάζει τη δραματική κατάσταση του ανθρώπου που θέλει το αγαθό, αλλά αδυνατεί να το πραγματοποιήσει: «οὐ γὰρ ὁ θέλω τοῦτο πράσσω, ἀλλ' ὁ μισῶ τοῦτο ποιῶ» (Ρωμ. 7:15). Η εσωτερική αυτή διάσπαση κορυφώνεται στην κραυγή: «ταλαίπωρος ἐγὼ ἄνθρωπος· τίς με ῥύσεται ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου;» (Ρωμ. 7:24). Το χωρίο αυτό λειτουργεί ως ανθρωπολογικό αντίστοιχο του «οὐκέτι ἐγώ» του Γαλ. 2:20. Ο άνθρωπος, όσο παραμένει εγκλωβισμένος στο παλαιό εγώ και στη δύναμη της αμαρτίας, δεν μπορεί να λυτρωθεί με τις δικές του δυνάμεις. Η λύτρωση έρχεται μόνο «διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν» (Ρωμ. 7:25).

Στο Ρωμ. 8 η εικόνα αλλάζει. Ο άνθρωπος δεν παρουσιάζεται πλέον ως αιχμάλωτος της αμαρτίας, αλλά ως ελευθερωμένος από «τὸν νόμον τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου» διὰ του «νόμου τοῦ πνεύματος τῆς ζωῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Ρωμ. 8:2). Η ζωή του πιστού είναι πλέον ζωή κατὰ Πνεύμα, δηλαδή ζωή που δεν καθορίζεται από το παλαιό εγώ, αλλά από την παρουσία του Θεού μέσα του. Η ίδια πραγματικότητα εκφράζεται και με τον όρο της υιοθεσίας, αφού οι πιστοί δεν έλαβαν «πνεῦμα δουλείας πάλιν εἰς φόβον», αλλά «πνεῦμα υἱοθεσίας», με το οποίο κράζουν «Ἀββᾶ ὁ πατήρ» (Ρωμ. 8:15).

Η κορύφωση αυτής της πορείας βρίσκεται στην ερώτηση: «τίς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ;» (Ρωμ. 8:35). Εδώ η προσωπική ομολογία του Γαλ. 2:20, όπου ο Παύλος μιλά περί του Υιού του Θεού «τοῦ ἀγαπήσαντός με καὶ παραδόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ», αποκτά καθολικό και εκκλησιαστικό εύρος. Στην προς Γαλάτας κυριαρχεί το προσωπικό «με» και «ὑπὲρ ἐμοῦ», ενώ στην προς Ρωμαίους το ίδιο μυστήριο εκφράζεται με το «ἡμᾶς». Ο Χριστός που ζει μέσα στον Παύλο είναι ο ίδιος Χριστός από την αγάπη του οποίου τίποτε δεν μπορεί να χωρίσει τους πιστούς.

Συνεπώς, η προς Ρωμαίους επιβεβαιώνει ότι το Γαλ. 2:20 δεν δηλώνει απλώς μια προσωπική εμπειρία του Παύλου, αλλά τον πυρήνα της παύλειας ανθρωπολογίας και σωτηριολογίας. Ο άνθρωπος χωρίς τον Χριστό παραμένει «ταλαίπωρος», διχασμένος και αιχμάλωτος. Ο άνθρωπος όμως εν Χριστώ ζει μέσα στην ελευθερία του Πνεύματος, στην υιοθεσία και στην αχώριστη αγάπη του Θεού.

Κεφάλαιο 2^ο – Υπομνηματισμός Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η πρόσληψη του Αποστόλου Παύλου στην ορθόδοξη πατερική και εκκλησιαστική παράδοση

Η θέση του Αποστόλου Παύλου μέσα στην ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση δεν περιορίζεται στην ιστορική μνήμη του αποστολικού του έργου, αλλά εκτείνεται σε όλο το φάσμα της πατερικής θεολογίας, της ερμηνευτικής γραμματείας, της λατρευτικής ζωής και της πνευματικής αυτοσυνειδησίας της Εκκλησίας. Η αρχαία και η μεταγενέστερη εκκλησιαστική παράδοση δεν αντιμετώπισαν τον Παύλο ως μία μεμονωμένη βιβλική αυθεντία, αλλά ως μόνιμο θεολογικό διδάσκαλο, του οποίου οι επιστολές, η γλώσσα και το πνεύμα ενσωματώθηκαν βαθιά στην ορθόδοξη παράδοση. Έτσι, η παρουσία του Παύλου δεν εξαντλείται στην Καινή Διαθήκη, αλλά συνεχίζεται στη ζωή της Εκκλησίας ως ζωντανή ερμηνευτική και πνευματική δύναμη⁶⁴.

Ήδη από την αποστολική και μεταποστολική εποχή διαπιστώνεται σαφής και έμπρακτη τιμή προς τον Παύλο. Ο επίσκοπος Ρώμης Κλήμης τον μνημονεύει με ιδιαίτερο σεβασμό ως «μακάριον Παύλον τον απόστολον» και, παράλληλα, χρησιμοποιεί χωρία από τις επιστολές του, ιδίως από την Α΄ προς Κορινθίους. Μάλιστα, επισημαίνεται ότι ακόμη και το εγκώμιο της αγάπης που περιλαμβάνει το δικό του κείμενο φέρει την επίδραση της παύλειας διδασκαλίας της Α΄ προς Κορινθίους. Κατ' ανάλογο τρόπο, ο Ιγνάτιος ο Θεοφόρος παραπέμπει σε παύλεια χωρία, αποκαλεί τους Εφεσίους «συμμύστας Παύλου» και εκφράζει την επιθυμία να βρεθεί «υπό τα ίχνη» του αποστόλου. Η σημασία αυτών των μαρτυριών είναι μεγάλη, διότι αποκαλύπτουν ότι ήδη στα πρώτα μεταποστολικά χρόνια ο Παύλος δεν λειτουργεί μόνο ως πηγή επιμέρους βιβλικών παραθεμάτων, αλλά και ως αυθεντία βίου, εκκλησιαστικής μνήμης και πνευματικού παραδείγματος⁶⁵.

Κατά τους επόμενους αιώνες η παύλεια παρουσία εντείνεται ακόμη περισσότερο. Οι επιστολές του αποστόλου κυκλοφορούν ευρύτατα, χρησιμοποιούνται ερμηνευτικά και

⁶⁴ Μπρατσιώτης, 1954, σσ. 58-59, 65-67.

⁶⁵ Μπρατσιώτης, 1954, σ. 59.

αμυντικά απέναντι στις αιρέσεις, και αναγνωρίζονται ως τόσο θεμελιώδεις ώστε η ίδια η Εκκλησία προβαίνει στην κανονική κατοχύρωση και στη σταθερή τους ένταξη στον βιβλικό κανόνα. Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η μαρτυρία ότι ήδη από τον 2ο αιώνα η χρήση και η επίδραση των παύλειων επιστολών είναι πυκνή, ενώ η εμφάνιση απόκρυφων ή ψευδεπίγραφων επιστολών στο όνομα του Παύλου φανερώνει ακριβώς το μέγεθος του κύρους του μέσα στον χριστιανικό κόσμο. Η εξέλιξη αυτή αποδεικνύει ότι ο Παύλος είχε ήδη αναγνωρισθεί ως πρόσωπο με κανονικό και θεολογικό βάρος, ικανό να καθορίζει τη χριστιανική διδασκαλία και συνείδηση⁶⁶.

Η πρόσληψη αυτή γίνεται βαθύτερη στην πατερική θεολογία. Στην αλεξανδρινή παράδοση, ο Κλήμης Αλεξανδρείας χρησιμοποιεί συχνά τις επιστολές του Παύλου, ιδίως την προς Ρωμαίους, και τον αποκαλεί χαρακτηριστικά «ο Απόστολος» ή «ο θεός Απόστολος», ενώ παραδίδεται ότι συνέταξε και ειδικές *Υποτυπώσεις* πάνω στις παύλειες επιστολές. Ακόμη εντονότερη παρουσιάζεται η εξάρτηση του Ωριγένη από τον Παύλο, αφού διαπιστώνεται ότι ο αλεξανδρινός διδάσκαλος είχε τον απόστολο ως ασφαλή οδηγό στις συστηματικές, απολογητικές και πρακτικές του εργασίες. Με τον τρόπο αυτό, η παύλεια θεολογία παύει να είναι απλώς κειμενικό υλικό και μετατρέπεται σε δομικό στοιχείο του ίδιου του θεολογικού στοχασμού της Εκκλησίας⁶⁷.

Ακόμη πιο σαφής είναι η επίδραση του Παύλου στους μεγάλους Πατέρες του 4ου αιώνα. Ο Μέγας Αθανάσιος, ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο Γρηγόριος Νύσσης παρουσιάζονται ως «θαυμασταί και πιστοί μαθηταί του Παύλου», οι οποίοι δέχθηκαν βαθύτατη επίδραση τόσο από τις επιστολές όσο και από την προσωπικότητα του αποστόλου. Η διατύπωση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι δεν περιορίζεται στην απλή χρήση παύλειων αποσπασμάτων, αλλά φανερώνει ότι η πατερική δογματική συγκρότηση, η τριαδολογική και σωτηριολογική ανάπτυξη, ακόμη και η εκκλησιαστική στάση αυτών των μορφών, διαμορφώθηκαν σε ουσιαστικό διάλογο με τον Παύλο. Επομένως, η πατερική παράδοση δεν προσέλαβε απλώς τον Παύλο ως πηγή χωρίων, αλλά ως διαρκή διδάσκαλο της θεολογικής σκέψης⁶⁸.

⁶⁶ Μπρατσιώτης, 1954, σ. 60.

⁶⁷ Μπρατσιώτης, 1954, σ. 60.

⁶⁸ Μπρατσιώτης, 1954, σ. 60.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι μορφές που ασχολήθηκαν ειδικότερα με την ερμηνεία των παύλειων επιστολών. Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι ο Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης σε επιστολές του ερμηνεύει διάφορα χωρία του αποστόλου, ενώ αντίστοιχα μνημονεύονται ο Νείλος ο Αββάς και άλλοι συγγραφείς που αντλούν από το παύλειο κείμενο. Στην ίδια γραμμή εγγράφονται ο Θεόδωρος Μοψουεστίας, ο Θεοδώρητος Κύρου, ο Εφραίμ ο Σύρος, ο Γεννάδιος Κωνσταντινουπόλεως και ο Κύριλλος, οι οποίοι φέρονται να συνέταξαν υπομνήματα και ερμηνευτικές πραγματείες στις επιστολές του Παύλου. Ειδικά για τον Θεοδώρητο επισημαίνεται ότι δεν περιορίστηκε στην ερμηνεία, αλλά επιμελήθηκε και το ίδιο το κείμενο των παύλειων επιστολών, εφοδιάζοντάς το με προλόγους, επιγραφές, κεφάλαια και στίχους. Αυτό δείχνει ότι η παύλεια γραμματεία θεωρήθηκε από την Εκκλησία άξια όχι μόνο θεολογικής ερμηνείας αλλά και ιδιαίτερης κειμενικής φροντίδας⁶⁹.

Ανάμεσα σε όλους τους πατερικούς ερμηνευτές, ξεχωρίζει σαφέστατα ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Παρουσιάζεται ως ο «κλασσικός ερμηνευτής» του Παύλου, όχι μόνο λόγω των γνωστών ομιλιών του «εις τον Παύλον», αλλά και λόγω του πλήθους των υπομνημάτων του στις παύλειες επιστολές. Η πατερική παράδοση έφθασε μάλιστα να διατυπώσει το χαρακτηριστικό εγκώμιο ότι «Χριστού στόμα πέφυκε τε Παύλου στόμα, ως Παύλου το Χρυσοστόμου στόμα», θέλοντας να δείξει ότι η χρυσοστομική ερμηνεία του Παύλου υπήρξε τόσο βαθιά, ώστε ο Χρυσόστομος θεωρήθηκε σχεδόν η φυσική φωνή του ίδιου του αποστόλου. Η οικειότητα αυτή φανερώνεται και από τη δική του ομολογία στον πρόλογο της ερμηνείας στην προς Ρωμαίους, όπου αναφέρει ότι ακούγοντας συνεχώς τις επιστολές του «μακαρίου Παύλου» θερμαίνεται η ψυχή του και σχεδόν νομίζει ότι τον βλέπει παρόντα και να συνομιλεί. Έτσι, στην περίπτωση του Χρυσοστόμου ο Παύλος δεν είναι απλώς αντικείμενο μελέτης, αλλά πρόσωπο ζωντανό στην εκκλησιαστική και ερμηνευτική εμπειρία⁷⁰.

Η παύλεια παρουσία συνεχίζεται και στη βυζαντινή θεολογική παράδοση. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό, ο οποίος συνέταξε *Εκλογές* στις επιστολές του Παύλου με βάση τον Χρυσόστομο, τον Θεοδώρητο και τον Κύριλλο Αλεξανδρείας. Παράλληλα αναφέρονται οι ερμηνευτικές αλυσίδες (*catenae*) στις παύλειες επιστολές, καθώς και οι μεταγενέστεροι ερμηνευτές, όπως ο Οικουμένιος, ο Θεοφύλακτος και ο Ζιγαβηνός. Εδώ καθίσταται σαφές ότι η Εκκλησία δεν αρκέστηκε σε μια απλή ανάγνωση του αποστολικού

⁶⁹ Μπρατσιώτης, 1954, σσ. 60-61.

⁷⁰ Μπρατσιώτης, 1954, σ. 61.

κειμένου, αλλά δημιούργησε ολόκληρη παράδοση υπομνηματισμού, μέσα στην οποία ο Παύλος ερμηνεύεται διαρκώς και παραμένει παρών στη θεολογική εκπαίδευση και στην εκκλησιαστική αυτοσυνειδησία ⁷¹.

Η επιρροή του αποστόλου, όμως, δεν εξαντλείται στην πατερική ερμηνεία. Τονίζεται σαφώς ότι ο παύλειος λόγος διαποτίζει τη δογματική, τη λατρεία και την πνευματικότητα της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Η επίδρασή του στη χριστολογία, στην εσχατολογία και στη σωτηριολογία θεωρείται προφανής, ενώ ιδιαίτερα σημαντική παρουσιάζεται η συμβολή του στη διαμόρφωση της ορθόδοξης αντιλήψεως περί σωτηρίας ως συνέργειας πίστεως και αγάπης, σε αντιστοιχία προς τη φράση «πίστις δι' αγάπης ενεργουμένη». Επιπλέον, η παύλεια επίδραση εντοπίζεται στην υμνογραφία, στη λειτουργική γλώσσα και στη συνολική λατρευτική εμπειρία της Εκκλησίας. Αυτό σημαίνει ότι ο Παύλος δεν ανήκει μόνο στη βιβλική και πατερική γραμματεία, αλλά και στη ζώσα λειτουργική πράξη της Εκκλησίας ⁷².

Συνεπώς, η ορθόδοξη πατερική και εκκλησιαστική πρόσληψη του Παύλου μπορεί να περιγραφεί σε τέσσερις βασικούς άξονες: ως τιμητική μνήμη και πρότυπο αποστολικού βίου, ως πηγή ερμηνευτικών και δογματικών μαρτυριών, ως αντικείμενο ειδικού υπομνηματισμού από μεγάλους Πατέρες και εκκλησιαστικούς συγγραφείς, και ως μόνιμη πνευματική και λειτουργική παρουσία στο σώμα της Εκκλησίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο καθίσταται σαφές ότι κάθε ειδικότερη μελέτη παύλειου χωρίου, και ιδίως ενός τόσο πυκνού και υπαρξιακού στίχου όπως το Γαλ. 2:20, δεν μπορεί να αποκοπεί από τη μακρά και ουσιαστική αυτή εκκλησιαστική πρόσληψη του προσώπου και του έργου του Αποστόλου Παύλου.

⁷¹ Μπρατσιώτης, 1954, σ. 62.

⁷² Μπρατσιώτης, 1954, σσ. 65-66.

2.1 Ευσέβιος Καισαρείας

Εισαγωγικά σχόλια

Στο σωζόμενο έργο του Ευσέβιου Καισαρείας δεν διαθέτουμε αυτοτελές υπόμνημα στην προς Γαλάτας επιστολή· εντούτοις, στα *Commentaria in Psalmos* ο εκκλησιαστικός συγγραφέας παραπέμπει κατ' επανάληψιν στο Γαλ. 2:20 και το χρησιμοποιεί ως ερμηνευτικό κλειδί για να αποδώσει τη νέα κατάσταση του δικαίου, του πνευματικού ανθρώπου και του αληθώς θεοφιλούς πιστού. Επομένως, η ερμηνεία του Ευσέβιου στο συγκεκριμένο χωρίο οφείλει να ανασυντεθεί συνθετικά από τις επιμέρους χρήσεις του μέσα στο ψαλμικό του υπόμνημα.

Η σωτηριολογική και ασκητική διάσταση του χωρίου

Μία πρώτη και ιδιαίτερος αποκαλυπτική χρήση του χωρίου απαντά στο σχόλιό του στον Ψαλμό λδ', όπου ο Ευσέβιος, ερμηνεύοντας το «Εἶπον τῇ ψυχῇ μου· Σωτηρία σου ἐγώ εἰμι», παρουσιάζει τον πιστό ως εκείνον που αποβάλλει κάθε πεποίθηση στην ιδία του σωτηρία και μεταθέτει όλο το θεμέλιο της υπάρξεώς του στον Κύριο. Το χωρίο είναι εξαιρετικά χαρακτηριστικό: «ἐαυτοῦ ἡρνεῖτο σωτηρίαν, καὶ τὴν ἐαυτοῦ παρητεῖτο ζωὴν, τὴν δὲ τοῦ Κυρίου σωτηρίαν τῇ ἐαυτοῦ ψυχῇ χαρισθῆναι ἠϋχετο, ὅπως καὶ αὐτὸς ἔχοι λέγειν· “Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός”. Αὐτὸς γάρ ἐστιν ἡ σωτηρία ἡμῶν»⁷³. Το απόσπασμα αυτό είναι κομβικό για την κατανόηση της πρόσληψης του Γαλ. 2:20 από τον Ευσέβιο, διότι δείχνει με σαφήνεια ότι ο τελευταίος κατανοεί το «οὐκέτι ἐγώ» ως αποκήρυξη της αυτάρκειας του ανθρώπου και ως εκούσια παραίτηση από την «ἐαυτοῦ ζωὴν». Η άρνηση αυτή δεν συνιστά εξάλειψη της προσωπικότητας, αλλά απομάκρυνση από την ψευδαίσθηση ότι ο άνθρωπος αποτελεί μόνος του πηγή ζωής και σωτηρίας.

Η ερμηνευτική βαρύτητα του χωρίου αυξάνεται ακόμη περισσότερο από τη φράση που ακολουθεί: «Αὐτὸς γάρ ἐστιν ἡ σωτηρία ἡμῶν». Ο Ευσέβιος, δηλαδή, δεν αποσυνδέει ποτέ την παύλεια εμπειρία από τη χριστολογική της βάση. Ο Χριστός δεν είναι απλώς διδάσκαλος, ηθικό παράδειγμα ή εξωτερικός χορηγός χάριτος, αλλά η ίδια η σωτηρία του ανθρώπου. Το

⁷³ Ευσέβιος Καισαρείας, 1857, *Υπομνήματα εις τούς Ψαλμούς*, PG 23, στ. 297.

«ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει, κατά συνέπεια, ότι η σωτηρία παύει να είναι εξωτερικό δώρημα και καθίσταται εσωτερική πραγματικότητα. Η ζωή του πιστού δεν αυτονομείται έναντι του Χριστού, αλλά συγκροτείται ακριβώς από τη μετοχή στην παρουσία Του. Στο σημείο αυτό καθίσταται σαφές ότι η ερμηνεία του Ευσέβιου έχει σαφή σωτηριολογικό χαρακτήρα: ο άνθρωπος ζει αληθινά μόνον όταν δεν αναφέρεται πλέον στον εαυτό του ως αυτόνομο κέντρο υπάρξεως, αλλά στον Χριστό ως πηγή της σωτηρίας και της ζωής του.

Παράλληλα, ο Ευσέβιος προσδίδει στο χωρίο και έντονο ασκητικό περιεχόμενο. Στο σχόλιό του στον Ψαλμό ξ', όπου πραγματεύεται την πνευματική κατάσταση εκείνων που, ενώ ζουν μέσα στο σώμα και στον κόσμο, δεν αφήνονται να κυριαρχηθούν από τα βιωτικά, παραθέτει ως υπόδειγμα τον απόστολο Παύλο: «*Ὡς ἐν σαρκὶ γὰρ ζῶντες, οὐ κατὰ σάρκα στρατευόμεθα... καὶ "Χριστῷ" συνεσταύρωμαι· ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός*»⁷⁴. Στο άμεσο συμφραζόμενο ο Ευσέβιος μιλά για ανθρώπους οι οποίοι, μολονότι «ἐν αὐτῷ βιοῦντες» και χρησιμοποιώντας το σώμα ως ὄργανο της επίγειας ζωής, «οὐκ ἐνεβαπτίζοντο τοῖς τοῦ βίου κακοῖς», αλλά αρκούνται στα αναγκαία της τροφής και των λοιπών χρειών. Ἐτσι, το παύλειο χωρίο αποκτά ερμηνευτικά ένα σαφές ηθικοασκητικό περιεχόμενο: η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό αποτυπώνεται εμπράκτως ως ελευθερία από τη δουλεία των παθών και ως εγκράτεια απέναντι στα βιωτικά.

Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι αποκλείει κάθε αόριστη ή συναισθηματική κατανόηση του «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Στον Ευσέβιο η ενοίκηση του Χριστού δεν αποτελεί αόρατη, ακαθόριστη ή καθαρά εσωτερική εμπειρία χωρίς υπαρξιακές συνέπειες. Αντιθέτως, ελέγχεται από το ήθος του πιστού. Όπου ο άνθρωπος δεν βυθίζεται «τοῖς τοῦ βίου κακοῖς», όπου δεν μεθά από το πρόσκαιρο, αλλά προσλαμβάνει μόνο τα αναγκαία, εκεί διαφαίνεται η ενεργός παρουσία του Χριστού. Το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει ότι το παλαιό, φιλήδονο και φιλοῦλικό υποκείμενο έχει αποδυναμωθεί· το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι η ζωή του ανθρώπου ρυθμίζεται πλέον από ένα άλλο κέντρο, από μία άλλη αρχή, από ένα νέο ήθος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ερμηνεία του Ευσέβιου συνδέει οργανικά τη χριστολογία με την άσκηση: ο Χριστός κατοικεί εκεί όπου ο άνθρωπος σταυρώνει, κατά το παύλειο πρότυπο, τον παλαιό τρόπο ζωής.

⁷⁴ Ευσέβιος Καισαρείας, 1857, Ὑπομνήματα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, PG 23, στ. 576.

Η πνευματική και εσχατολογική προοπτική της ερμηνείας

Εξίσου σημαντική είναι και η χρήση του χωρίου στο υπόμνημα στον Ψαλμό ξβ'. Ερμηνεύοντας το «Ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου, πρὸς σὲ ὀρθρίζω» και το «Ἐδίψησέ σοι ἡ ψυχὴ μου», ο Ευσέβιος αποδίδει στον ψαλμωδὸ μία πνευματική κατάσταση πλήρους αποδεσμεύσεως ἀπὸ τοὺς γήινους πόθους. Γράφει χαρακτηριστικά ὅτι ο Δαβὶδ λέγει «Θεόν μου» ακριβῶς «ἐπειδὴ περ οὐδενὸς τῶν ἐπιγείων, ἀλλ' οὐδὲ τῶν ὀφθαλμοῖς σαρκὸς ὁρωμένων περιέλκει με πόθος», και ἀμέσως προσθέτει: «Ὡς περ δὲ ὁ Ἀπόστολος, "Ζῶ, φησὶν, οὐκ ἔτι ἐγώ· ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»⁷⁵. Το σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικό, διότι ἀποκαλύπτει μία ἀκόμη διάσταση τῆς προσλήψεως τοῦ παύλειου χωρίου ἀπὸ τον Ευσέβιο: το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δηλώνει τὴ μεταμόρφωση τοῦ ἰδίου τοῦ πεδίου τῆς ἐπιθυμίας.

Σύμφωνα με αὐτὴ τὴν ἀνάγνωση, ἡ ἐσωτερικὴ κατοίκηση τοῦ Χριστοῦ δὲν μεταβάλλει μόνο τὴ συμπεριφορά, ἀλλὰ και τὸν βαθύτερο προσανατολισμὸ τῆς ψυχῆς. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ὀρίζεται πλέον ἀπὸ τὸ τι ἐπιθυμεῖ ὡς ὃν τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ πὼς διψᾷ για τὸν Θεό. Ἡ παύλεια φράση χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τον Ευσέβιο ὡς ἐρμηνευτικὸ ἰσοδύναμο τῆς θεοκεντρικῆς δίψας τοῦ ψαλμωδοῦ. Ὅπου δὲν επικρατεῖ πλέον ἑλξη πρὸς τὰ «ἐπίγεια» και τὰ «ὀφθαλμοῖς σαρκὸς ὁρώμενα», ἐκεῖ μπορεῖ να εἰπωθεῖ ὅτι τὸ ἐγωκεντρικὸ «ἐγώ» ἔχει χάσει τὴν ἡγεμονία τοῦ και ὅτι ὁ Χριστὸς ζεῖ στο ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνθρώπου. Με ἄλλα λόγια, τὸ χωρίο Γαλ. 2:20 προσλαμβάνεται ἀπὸ τον Ευσέβιο και ὡς περιγραφή μίας ἀναμορφωμένης ἐσωτερικότητας. Το «οὐκέτι ἐγώ» δὲν εἶναι μόνο νέκρωση τοῦ παλαιοῦ τρόπου ἐνεργείας· εἶναι και υπέρβαση τοῦ παλαιοῦ τρόπου ἐπιθυμίας. Ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς τοῦ πιστοῦ γίνεται αἰσθητὴ στην ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴν ἐμπαθὴ ἑλξη τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου και στην ολοκληρωτικὴ στροφὴ πρὸς τὸν Θεό.

Μία τέταρτη σημαντικὴ διάσταση τῆς ἐρμηνείας τοῦ Εὐσεβίου ἀναδεικνύεται στο σχόλιο στον Ψαλμό ξδ', ὅπου τὸ Γαλ. 2:20 συνδέεται με μία μεταίχμιακή, σχεδόν ἐσχατολογικὴ κατανόηση τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Ερμηνεύοντας τὸ ψαλμικὸ «πάντων τῶν περάτων τῆς γῆς», ὁ Ευσέβιος υποστηρίζει ὅτι δὲν ἀναφέρεται ἀπλῶς στοὺς κατοίκους μακρινῶν περιοχῶν, ἀλλὰ κυρίως σε ἐκείνους που δύνανται να πουν με τὸν Παῦλο: «Ἐν σαρκὶ γὰρ ζῶντες, οὐ κατὰ σάρκα στρατευόμεθα... Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Και συνεχίζει πιο μετὰ με μία ιδιαίτερα εὐγλωττὴ φράση: «οὔτε ἐμβαθύναντες τοῖς ἀνθρωπίνους πράγμασιν, οὔτε πάντα ἐκτὸς

⁷⁵ Εὐσέβιος Καισαρείας, 1857, Ὑπομνήματα εἰς τοὺς Ψαλμούς, PG 23, στ. 604.

ὄντες αὐτῶν, ὥσπερ ἐν μεθορίῳ καθεστήκασιν... τὰ πέρατα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς πολιτευόμενοι»⁷⁶. Το σημείο αυτό αποτελεί μία από τις βαθύτερες προσλήψεις του Γαλ. 2:20.

Η φράση «ὥσπερ ἐν μεθορίῳ καθεστήκασιν» υποδηλώνει ότι ο χριστιανός βρίσκεται σε μία οριακή κατάσταση: ούτε βυθισμένος ολοκληρωτικά στα ανθρώπινα πράγματα ούτε αποκομμένος πλήρως από αυτά. Ζει ακόμη στον κόσμο, χωρίς όμως να ανήκει πνευματικά σε αυτόν. Κατά συνέπεια, το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» σημαίνει και μία μετάβαση από τον παρόντα τρόπο υπάρξεως προς έναν νέο τρόπο ζωῆς που έχει ήδη εσχατολογικό πρόσημο. Ο άνθρωπος παραμένει ιστορικά παρών, αλλά η πραγματική του πολιτεία μετατίθεται στα «πέρατα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς», δηλαδή σε ένα σημείο υπερβάσεως του καθαρά γήινου ορίζοντα. Στην προοπτική αυτή, η ενοίκηση του Χριστού δεν συνιστά μόνο προσωπική ηθική μεταμόρφωση ούτε μόνο εσωτερική μυστική εμπειρία, αλλά εγκαινιάζει ήδη από τώρα τη συμμετοχή του πιστού στην εσχατολογική ζωή. Ο χριστιανός ζει στον κόσμο ως εκείνος που ανήκει ακόμη στον παρόντα αιώνα, αλλά έχει ήδη δεχθεί μέσα του την ενεργό δύναμη του μέλλοντος.

Στο πλαίσιο αυτό αξίζει να προστεθεί και ένα ακόμη συγγενές παύλειο χωρίο, το οποίο ο Ευσέβιος παραθέτει αλλού στο ψαλμικό του υπόμνημα και το οποίο φωτίζει συμπληρωματικά το Γαλ. 2:20: «ἄχρις οὔ μορφωθῇ Χριστός ἐν ὑμῖν» (Γαλ. 4:19)⁷⁷. Αν και πρόκειται για άλλο χωρίο, η συνάφειά του με το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» είναι προφανής. Η μορφοποίηση του Χριστού στον πιστό δεν είναι ξένη προς τη ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό· αντιθέτως, οι δύο εκφράσεις αλληλοφωτίζονται. Η πρώτη υπογραμμίζει περισσότερο τη διαδικασία και την πνευματική ωρίμανση, ενώ η δεύτερη την εσωτερική παρουσία ως νέα αρχή ζωῆς. Από αυτή τη σύνδεση συνάγεται ότι ο Ευσέβιος δεν αντιλαμβάνεται τη χριστιανική ύπαρξη ως εξωτερική μίμηση, αλλά ως εσωτερική διαμόρφωση του ανθρώπου από το ίδιο το πρόσωπο του Χριστού.

Υπό το πρίσμα όλων των ανωτέρω, η πρόσληψη του Γαλ. 2:20 από τον Ευσέβιο μπορεί να αποδοθεί με μεγαλύτερη συστηματικότητα. Κατ' αρχάς, το χωρίο έχει σαφή σωτηριολογικό χαρακτήρα: ο άνθρωπος παραιτείται από την ιδία του ζωή ως αυτάρκη βάση υπάρξεως και αναγνωρίζει ότι ο Χριστός είναι «ἡ σωτηρία ἡμῶν». Επιπλέον, διαθέτει έντονη ασκητική σημασία: η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό γίνεται ορατή στην αποδέσμευση από τα πάθη, στην εγκράτεια και στην αποστασιοποίηση από τα βιωτικά. Περαιτέρω, φέρει βαθιά πνευματικοανθρωπολογική βαρύτητα, καθώς δηλώνει τη μεταμόρφωση του πεδίου της

⁷⁶ Εὐσέβιος Καισαρείας, 1857, Ὑπομνήματα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, PG 23, στ. 637.

⁷⁷ Εὐσέβιος Καισαρείας, 1857, Ὑπομνήματα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, PG 23, στ. 797.

επιθυμίας και την απελευθέρωση από τη γήινη έλξη. Τέλος, προσλαμβάνει και σαφή εσχατολογική προοπτική: ο πιστός, επειδή ζει ο Χριστός μέσα του, πολιτεύεται πλέον «ὥσπερ ἐν μεθορίῳ», ανήκοντας ταυτόχρονα στην ιστορία και υπερβαίνοντάς την.

Συμπεράσματα

Γίνεται, έτσι, φανερό ότι ο Ευσέβιος Καισαρείας δεν χρησιμοποιεί το Γαλ. 2:20 απλώς ως ένα λαμπρό παύλειο απόφθεγμα, αλλά ως ερμηνευτικό πυρήνα ολόκληρης της χριστιανικής υπάρξεως. Η ζωή του πιστού δεν περιγράφεται από τον Ευσέβιο με όρους αμιγώς ηθικούς, ψυχολογικούς ή φιλοσοφικούς, αλλά με αυστηρά χριστολογικούς όρους. Ο άνθρωπος αληθεύει όταν παύει να ζει ως κλειστός στον εαυτό του και ανοίγεται σε μία εσωτερική χριστοκεντρική ανασυγκρότηση. Το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δεν συνιστά κατάργηση της ανθρώπινης υποστάσεως, αλλά αποδυνάμωση της φιλαυτίας και της αυτονόμησης· το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν είναι μεταφορική υπερβολή, αλλά συνοπτική έκφραση της νέας εν Χριστῷ ζωής, η οποία έχει σωτηριολογικές, ασκητικές, ανθρωπολογικές και εσχατολογικές προεκτάσεις. Ακριβώς γι' αυτό, η ερμηνεία του Ευσέβιου συνιστά ουσιαστική συμβολή στην πατερική πρόσληψη του παύλειου χωρίου: αναδεικνύει ότι η χριστιανική ζωή δεν είναι απλώς ζωή «για» τον Χριστό, αλλά ζωή «από» τον Χριστό και τελικώς ζωή «του Χριστού» μέσα στον άνθρωπο.

2.2 Άγιος Αθανάσιος Αλεξανδρείας

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στην περίπτωση του Αγίου Αθανασίου Αλεξανδρείας, η ερμηνεία του χωρίου αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, επειδή εντάσσεται στο συνολικό πλαίσιο της θεολογίας του για την ενανθρώπιση του Λόγου, τη ζωοποιό ενέργεια του Αγίου Πνεύματος και τη σωτηριολογική ανακαίνιση του ανθρώπου.

Η ερμηνεία του πατέρα στο Γαλ. 2:20 δεν διαμορφώνεται ως μεμονωμένη ηθική παραίνεση. Ο Αθανάσιος δεν προσεγγίζει το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» με ψυχολογικούς ή αποκλειστικά ασκητικούς όρους, αλλά το εντάσσει στη βαθύτερη δογματική του σύλληψη περί της εν Χριστώ αναπλάσεως του ανθρώπου. Το καθοριστικό σημείο εκκίνησης βρίσκεται στην Α΄ Πρὸς Σεραπίωνα Ἐπιστολή, όπου ο πατήρ συνδέει άμεσα τη ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό με τη ζωοποίηση «ἐν τῷ Πνεύματι». Εκεί σημειώνει: «Ζωοποιουμένων δὲ ἡμῶν ἐν τῷ Πνεύματι, ζῆν αὐτὸς ὁ Χριστὸς ἐν ἡμῖν λέγεται. "Χριστῷ" γὰρ, φησὶ, "συνεσταύρωμαι. Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»⁷⁸. Το χωρίο αυτό είναι αποφασιστικό, διότι φανερώνει ότι για τον Αθανάσιο η φράση «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν αποτελεί λεκτική υπερβολή ούτε απλό σχήμα ευσεβούς λόγου· είναι η θεολογική διατύπωση μιας πραγματικής μετοχής στη ζωή του Χριστού, η οποία πραγματοποιείται διά του Αγίου Πνεύματος.

Η αφετηρία αυτή είναι μεθοδολογικά κρίσιμη. Εάν το συγκεκριμένο χωρίο αναγνωσθεῖ μόνο ως έκφραση ασκητικής αυταπάρνησης, υπάρχει ο κίνδυνος να αποκοπεί από τη βαθύτερη σωτηριολογική του βάση. Αντιθέτως, η προσέγγιση του πατρός υποδεικνύει ότι η «κατάργηση» του παλαιού «ἐγώ» δεν είναι εξάλειψη της προσωπικότητας, αλλά υπέρβαση του πτωτικού τρόπου υπάρξεως. Ο άνθρωπος δεν παύει να υπάρχει ως πρόσωπο· παύει να θεμελιώνει τη ζωή του στον εαυτό του. Από το σημείο αυτό και εξής, η ζωή του δεν έχει πλέον ως πηγή το κλειστό και αυτάρκες ἐγώ, αλλά τον ίδιο τον Χριστό, ο οποίος «ζῇ ἐν αὐτῷ». Αυτή ακριβώς η μετατόπιση από την αυτάρκεια στη μετοχή, από την αυτονομία στη χάρη, συνιστά τον πυρήνα της ερμηνείας.

2. Το Γαλ. 2:20 ως μαρτυρία πνευματικής ζωοποιήσεως και εν Χριστώ ενεργείας

⁷⁸ Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1857, Πρὸς Σεραπίωνα Ἐπιστολή Α΄, PG 26, στ. 576.

Η μεγαλύτερη ίσως θεολογική σημασία του σχολίου του Αθανασίου βρίσκεται στο ότι η αναφορά στο Γαλ. 2:20 εμφανίζεται μέσα σε σαφές πνευματολογικό πλαίσιο. Ο Αθανάσιος δεν λέει απλώς ότι ο Χριστός ζει μέσα στον πιστό, αλλά ότι αυτό «λέγεται» ακριβώς επειδή ο άνθρωπος ζωοποιείται «ἐν τῷ Πνεύματι»⁷⁹. Η εσωτερική παρουσία του Χριστού, επομένως, δεν είναι ανεξάρτητη από την ενέργεια του Αγίου Πνεύματος. Αντιθέτως, η ζωή του Πνεύματος και η ενοίκηση του Χριστού είναι αχώριστες πραγματικότητες μέσα στη σωτηριολογική οικονομία. Το σημείο αυτό φωτίζεται ακόμη περισσότερο από τη συνέχεια του ίδιου αποσπάσματος: «Καὶ πάλιν ὥσπερ ὁ Υἱὸς, ἅπερ ἐποίει ἔργα, ἔλεγε τὸν Πατέρα ἐργάζεσθαι... Οὕτως, ἅπερ ἐν δυνάμει Πνεύματος εἰργάζετο ὁ Παῦλος, ἔλεγε τοῦ Χριστοῦ εἶναι τὰ ἔργα»⁸⁰. Εδώ το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» αποκτά σαφώς ενεργητικό περιεχόμενο: ο Χριστός δεν «ζει» μόνο ως εσωτερική ανάμνηση ή ηθική αρχή, αλλά ως ενεργών Κύριος μέσα στον πιστό.

Η παρατήρηση αυτή επιτρέπει μια καίρια διάκριση. Στον Αθανάσιο, η παύλεια μαρτυρία δεν περιορίζεται στη μίμηση του Χριστού, αλλά δηλώνει μετοχή στη ζωή και στην ενέργειά Του. Ο Παύλος αποδίδει στον Χριστό εκείνα τα οποία επιτελούνται δι' αυτού «ἐν δυνάμει Πνεύματος». Άρα, όταν ο απόστολος λέει «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ», δεν εννοεί ότι παύει να ενεργεί ως λογικό και υπεύθυνο πρόσωπο, αλλά ότι η ενέργεια της νέας του ζωής δεν πηγάζει πλέον από την παλαιά του κατάσταση. Το υποκείμενο παραμένει, αλλά η αρχή της ζωής και των έργων του έχει αλλάξει. Η ζωή του γίνεται χριστοκεντρική και πνευματοκίνητη.

Στο σημείο αυτό η θεολογία του συγκεκριμένου πατέρα παρουσιάζει αξιοσημείωτη εσωτερική συνοχή. Ο ίδιος ο πατήρ τονίζει ότι «μία γάρ ἐστὶν ἐκ τοῦ Πατρὸς χάρις δι' Υἱοῦ ἐν Πνεύματι ἀγίῳ πληρουμένη»⁸¹. Η φράση αυτή δεν αναφέρεται άμεσα στο Γαλ. 2:20, ωστόσο προσφέρει το δογματικό υπόβαθρο της ερμηνείας του. Η ζωή του πιστού προέρχεται από τον Πατέρα, δίδεται διά του Υιού και πληροῦται εν Αγίῳ Πνεύματι. Κατά συνέπεια, το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν είναι ένας απομονωμένος χριστολογικός ισχυρισμός, αλλά ο καρπός της μίας τριαδικής χάριτος που ενεργεί εντός του ανθρώπου. Η εν Χριστῷ ζωή είναι πάντοτε ταυτοχρόνως και εν Πνεύματι ζωή.

⁷⁹ Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1857, Πρὸς Σεραπίωνα Ἐπιστολή Α', PG 26, στ. 576.

⁸⁰ Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1857, Πρὸς Σεραπίωνα Ἐπιστολή Α', PG 26, στ. 576.

⁸¹ Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1857, Πρὸς Σεραπίωνα Ἐπιστολή Α', PG 26, στ. 573–574.

Με αυτό το κριτήριο γίνεται φανερό ότι ο Αθανάσιος δεν θα μπορούσε να αποδεχθεί μια καθαρά εξωτερική κατανόηση της σωτηρίας. Εάν ο Χριστός ήταν απλώς ένας ηθικός διδάσκαλος ή ένα κτίσμα το οποίο μεσολαβεί εξωτερικά ανάμεσα στον Θεό και στον άνθρωπο, το Γαλ. 2:20 θα έμενε τελικά μια συμβολική και όχι μια οντολογική διατύπωση. Επειδή όμως ο Χριστός είναι ο αληθινός και ζωοποιός Λόγος, η παρουσία Του μέσα στον πιστό δεν είναι μεταφορική. Ο Χριστός δεν ενημερώνει απλώς τον άνθρωπο για την αλήθεια, αλλά τον μεταμορφώνει από μέσα. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα εσωτερικής ανακαινίσεως αποτελεί έμμεση αλλά ουσιαστική επιβεβαίωση της αληθινής θεότητας του Υιού.

3. Η ενανθρώπιση ως προϋπόθεση του «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»

Η ερμηνεία του Γαλ. 2:20 δεν εξαντλείται στην πνευματολογική της διάσταση. Το χωρίο αποκτά το πλήρες του νόημα μόνο όταν διαβαστεί υπό το φως της θεμελιώδους διδασκαλίας του Αθανασίου περί ενανθρωπήσεως. Για τον Αθανάσιο, η σωτηρία δεν συνίσταται απλώς σε συγχώρηση ή ηθική βελτίωση, αλλά στην ανακαίνιση της ανθρώπινης φύσεως διά της προσλήψεως της από τον Λόγο. Σε αυτό το πλαίσιο, η παύλεια διατύπωση «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» προϋποθέτει ότι ο Χριστός έχει ήδη εισέλθει πραγματικά στην ανθρώπινη κατάσταση, ώστε ο άνθρωπος να μπορέσει να εισέλθει πραγματικά στη ζωή του Χριστού.

Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση: «Ἐπειδὴ οὖν, συναφθέντος τοῦ Λόγου τῷ ἀνθρώπῳ... Ὡς γὰρ δι' ἡμᾶς ἐνηνθρώπησεν αὐτός, οὕτως ἡμεῖς δι' αὐτὸν ὑψούμεθα»⁸². Το χωρίο αυτό είναι κομβικό. Ο Λόγος ενώνεται με τον άνθρωπο, ώστε ό,τι αποδίδεται στον ενανθρωπήσαντα Χριστό να γίνεται, τελικά, δωρεά προς εμάς. Η κένωση του Χριστού και η ανθρώπινη ύψωση συνδέονται άρρηκτα. Ο Αθανάσιος συνεχίζει προς την ίδια κατεύθυνση: «ό,τι λέγεται ότι χαρίζεται στον Χριστό κατά την οικονομία, στην πραγματικότητα χαρίζεται στον άνθρωπο δι' Εκείνου». Επομένως, όταν ο Παύλος ομολογεί ότι ο Χριστός ζει μέσα του, εκφράζει ακριβώς αυτό το μυστήριο της εν Χριστώ συμμετοχής: η ζωή του ανθρώπου ανυψώνεται, επειδή προηγήθηκε η συγκατάβαση του Λόγου.

Στην ίδια λογική εντάσσεται και η θέση του πατρός ότι η ζωή του ανθρώπου έχει τη θεμελιώσή της στον ίδιο τον Χριστό: «ἡ ζωὴ ἡμῶν ἐτεθεμελίωτο καὶ ἡτοίμαστο ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ... Οὐδὲ γὰρ οὐδὲ ἐν ἄλλῳ θεμελιωθῆναι τὴν ζωὴν ἡμῶν ἔπρεπεν ἢ ἐν τῷ Κυρίῳ τῷ πρὸ αἰώνων ὄντι»⁸³. Το χωρίο αυτό δεν παραθέτει το Γαλ. 2:20, αλλά ερμηνεύει σε βαθύτερο

⁸² Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1857, Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγοι, PG 26, στ. 477.

⁸³ Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1857, Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγοι, PG 26, στ. 309.

επίπεδο το νόημά του. Ο άνθρωπος μπορεί να πει «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ», διότι η ζωή του δεν είχε ποτέ ως οριστική και αυτάρκη βάση τον εαυτό του. Η αληθινή της θεμελίωση είναι ο προαιώνιος Λόγος. Επομένως, η εν Χριστώ ζωή δεν είναι πρόσθετο θρησκευτικό επίχρισμα, αλλά επαναφορά του ανθρώπου στην αυθεντική του θεμελίωση.

Ακόμη πιο αποκαλυπτική είναι η διατύπωση ότι ο Χριστός «τοὺς γὰρ κτισθέντας ἐν ἑαυτῷ ἤνωσε, καὶ ἦν αὐτὸς ἐν αὐτοῖς, ὡς ἐκεῖνοι... οὕτως ἡμᾶς ἐν αὐτῷ κτίζων»⁸⁴. Εδώ η μετοχή του ανθρώπου στον Χριστό εμφανίζεται με σαφέστατα οντολογικούς όρους. Ο Χριστός δεν μένει έξω από τον άνθρωπο ως ξένος διδάσκαλος· ενώνει εν Εαυτῷ τους ανθρώπους και βρίσκεται «ἐν αὐτοῖς». Η διατύπωση αυτή καθιστά εξαιρετικά εύστοχη την εφαρμογή του Γαλ. 2:20 στην θεολογία του Αθανασίου. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» είναι η υπαρξιακή έκφραση της σωτηριολογικής αλήθειας ότι ο Χριστός ανακαινίζει τον άνθρωπο εκ των ἑσώ, επειδή τον έχει ήδη προσλάβει, ενώσει και αναπλάσει εν Εαυτῷ.

Από αυτή την προοπτική πρέπει να κατανοηθεί και το «συνεσταύρωμαι». Η συσταύρωση με τον Χριστό δεν είναι, στον Αθανάσιο, μια αυτάρκης πράξη ηθικής αποκοπής από τον κόσμο. Είναι η υπαρξιακή συμμετοχή του πιστού στο έργο του Χριστού, η οποία κατέστη δυνατή χάρις στην ενανθρώπιση. Ο άνθρωπος δεν θα μπορούσε να συμμετάσχει στη ζωή του Χριστού, εάν ο Χριστός δεν είχε πρώτα συμμετάσχει αληθινά στη δική μας ανθρωπότητα. Επομένως, ο σταυρικός χαρακτήρας της χριστιανικής ζωής δεν είναι μια μορφή πνευματικού ηρωισμού· είναι η συνέπεια της ενσωμάτωσης του πιστού στο γεγονός του σαρκωθέντος, σταυρωθέντος και αναστάντος Λόγου.

Στο ίδιο ακριβώς θεολογικό πλαίσιο πρέπει να ερμηνευθεί και η διάκριση που κάνει ο Αθανάσιος ανάμεσα στην αληθινή σάρκωση και σε κάθε εξωτερική κατοίκηση του Λόγου σε έναν άνθρωπο. Ο πατήρ επιμένει ότι «ὁ δὲ Λόγος οὐχ ὥσπερ τις τῶν γεννητῶν ἦν ἐν σώματι, οὐδὲ ὡς κτίσμα ἐν κτίσμασιν, ἀλλὰ Θεὸς ἐν σαρκί»⁸⁵. Η έμφαση αυτή είναι κρίσιμη και για το Γαλ. 2:20. Ο Χριστός ζει μέσα στον πιστό όχι κατά τρόπο εξωτερικό και περιστασιακό, αλλά ως ο ίδιος ο ενανθρωπήσας Θεός Λόγος, ο οποίος καθιστά δυνατή την αληθινή ένωση του ανθρώπου με τη ζωή Του. Αν ο Χριστός ήταν απλώς «ἐν σώματι» όπως ένας άλλος από τα δημιουργήματα, τότε και η παρουσία Του στον πιστό θα ήταν εξωτερική· όμως ο Αθανάσιος αποκλείει ακριβώς αυτή την εκδοχή.

⁸⁴ Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1857, Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγοι, PG 26, στ. 265.

⁸⁵ Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1857, Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγοι, PG 26, στ. 168.

4. Το ανθρωπολογικό και ασκητικό περιεχόμενο του χωρίου

Παρότι το κέντρο βάρους της ερμηνείας που μελετάμε είναι σαφώς χριστολογικό και πνευματολογικό, η ανθρωπολογική και ασκητική συνέπεια του χωρίου είναι εξίσου σημαντική. Το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» δηλώνει την υπέρβαση του παλαιού τρόπου ζωής, δηλαδή του ανθρώπου που υπάρχει υπό την κυριαρχία της αμαρτίας και της φθοράς. Η ζωή του πιστού δεν ορίζεται πλέον από το κέντρο της πτώσεως, αλλά από την παρουσία του Χριστού. Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται για κατάργηση του ανθρώπου, αλλά για θεραπεία του. Το πρόσωπο δεν εξαφανίζεται· αναπροσανατολίζεται.

Στο σημείο αυτό η ανθρωπολογία του Αθανασίου παραμένει βαθιά ρεαλιστική. Ο άνθρωπος, ως κτιστό και αδύναμο ον, δεν μπορεί να θεραπεύσει μόνος του τον εαυτό του. Γι' αυτό και ο Αθανάσιος αντιστρατεύεται κάθε αντίληψη που θα περιόριζε τον Χριστό στη θέση ενός εξωτερικού δασκάλου. Αν ο άνθρωπος είχε απλώς διδαχθεί την αλήθεια, χωρίς να ανακαινιστεί εσωτερικά, «οὐκ εἴχομεν αὐτὸν ἐν ἑαυτοῖς, ἀλλ' ἔξωθεν εἴχομεν»⁸⁶. Αυτή η σκέψη έχει ιδιαίτερη σημασία για την ερμηνεία του Γαλ. 2:20. Ο Παύλος δεν λέει ότι γνώρισε απλώς τη διδασκαλία του Χριστού, αλλά ότι ο ίδιος ο Χριστός ζει μέσα του. Η μετάβαση από την εξωτερική διδασκαλία στην εσωτερική ζωή είναι η ουσία της εν Χριστῷ σωτηρίας.

Κατά συνέπεια, η ασκητική διάσταση του χωρίου πρέπει να ιδωθεί ως απόρροια και όχι ως πρώτη αρχή. Ο άνθρωπος σταυρώνει τα πάθη του όχι για να παράγει μόνος του τον Χριστό εντός του, αλλά επειδή ήδη μετέχει στη ζωή του Χριστού. Η χάρη προηγείται και η άσκηση ακολουθεί. Αυτό είναι καθοριστικό, διότι διασώζει την πατερική ισορροπία από δύο ακραίες αναγνώσεις: αφενός από μια ηθικιστική κατανόηση, όπου τα πάντα εξαρτώνται από την προσωπική προσπάθεια, και αφετέρου από μια παθητική κατανόηση, όπου η ανθρώπινη ανταπόκριση καθίσταται περιττή. Για τον Αθανάσιο, ο Χριστός πράγματι ζει μέσα στον πιστό, αλλά αυτό ακριβώς καλεί τον πιστό να ζήσει με τρόπο σύμφωνο προς τη νέα αυτή πραγματικότητα.

⁸⁶ Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1857, Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγοι, PG 26, στ. 265.

5. Τα ψευδο - αθανάσια κείμενα και η ασκητική πρόσληψη του Γαλ. 2:20

Για λόγους φιλολογικής και θεολογικής ακρίβειας, είναι απαραίτητο να διακριθεί το γνήσιο υλικό από τα κείμενα που κυκλοφόρησαν υπό το όνομα του Αθανασίου χωρίς να μπορούν να θεωρηθούν ασφαλώς δικά του. Η διάκριση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα έρευνα, διότι στον τόμο 28 της *Patrologia Graeca* βρίσκονται κείμενα τα οποία περιέχουν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες αναφορές στο Γαλ. 2:20, αλλά η ίδια η έκδοση τα κατατάσσει στα *spuria*. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται ο *Dialogus III de Trinitate* και ο *Sermo iis qui saeculo renuntiaverunt*⁸⁷.

Το σημαντικότερο από τα σχετικά αποσπάσματα προέρχεται από το *Sermo iis qui saeculo renuntiaverunt*, όπου διαβάζουμε: «*Ἀκούσας δὲ ὁ ἀπόστολος Παῦλος, καὶ ἐκκόψας αὐτοῦ πάντα τῆς σαρκὸς φρονήματα, ἐτόλμα λέγειν· "Χριστῷ συσταυροῦμαι. Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός."* Καὶ γὰρ ἐφ' ὅσον σαρκικὰ περιπατῶμεν, νεκροὶ ἐσμεν ταῖς ἁμαρτίαις»⁸⁸. Το απόσπασμα αυτό είναι ιδιαίτερος χαρακτηριστικό, διότι μεταφέρει το βάρος της ερμηνείας στην αποκοπή των «τῆς σαρκὸς φρονημάτων» και στη μετάβαση από τη σαρκική στην πνευματική ζωή. Εδώ το Γαλ. 2:20 προσλαμβάνεται πρωτίστως ως χωρίο ασκητικής νεκρώσεως και υπαρξιακής ρήξεως με τον παλαιό άνθρωπο. Παρά τη μη γνησιότητά του, το κείμενο είναι πολύτιμο ως μαρτυρία του τρόπου με τον οποίο η μεταγενέστερη ορθόδοξη παράδοση, σε συγγένεια με το αθανασιανό πνεῦμα, κατανόησε το συγκεκριμένο παύλειο χωρίο.

Στο ίδιο κείμενο εμφανίζεται και μία ακόμη διατύπωση, εξαιρετικά εύγλωττη για την ασκητική ερμηνεία του στίχου: «*Ἡ ἀποταγὴ τοίνυν οὐδὲν ἄλλο καθέστηκεν εἰ μὴ σταυροῦ καὶ θανάτου ἐπαγγελία... ἐπειδὴ οὐκέτι λοιπὸν σὺ ζῆς, ἀλλ' ἐκεῖνος ἐν σοὶ ζῇ ὁ ὑπὲρ σοῦ σταυρωθεὶς*»⁸⁹. Εδώ η αναφορά δεν είναι πλέον απλώς παύλειο παράθεμα, αλλά θεολογική ανάπτυξη του νοήματός του: η αποταγή από τον κόσμο ερμηνεύεται ως σταυρός και θάνατος, ακριβώς επειδή το ατομικό «σὺ» παύει να αποτελεί το κέντρο της ζωής και τη θέση του καταλαμβάνει «ὁ ὑπὲρ σοῦ σταυρωθεὶς». Η έμφαση είναι σαφώς μοναχική και κοινοβιακή, ωστόσο η βασική ιδέα παραμένει συγγενής με την αυθεντική αθανασιανή γραμμή: η αληθινή ζωή είναι η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο.

⁸⁷ Ψευδο-Αθανάσιος, 1857, Διάλογος Γ' περί Τριάδος, PG 28, στ. 1201D, Λόγος εἰς τοὺς τῷ αἰῶνι ἀποταξαμένους, 1409A.

⁸⁸ Ψευδο-Αθανάσιος, 1857, Λόγος εἰς τοὺς τῷ αἰῶνι ἀποταξαμένους, PG 28, στ. 1417D.

⁸⁹ Ψευδο-Αθανάσιος, 1857, Ἐπιστολὴ Α' πρὸς Κάστορα, PG 28, στ. 863B.

Σημαντικό είναι και το σχετικό χωρίο από τον *Dialogus III de Trinitate*, όπου σημειώνεται ότι ο Παύλος δεν ενεργεί αυτάρκως, αλλά ότι «οὐκ ἦν Παῦλος ὁ ἀναστήσας, ἀλλ' ὁ ἐν Παύλῳ λαλήσας Χριστός», και στη συνέχεια παρατίθεται: «Οὐ τολμῶ τι ἐγὼ λέγειν ὧν οὐ κατειργάσατο Χριστός δι' ἐμοῦ... ἐν δυνάμει Πνεύματος ἁγίου»⁹⁰. Το απόσπασμα αυτό παρουσιάζει αξιοσημείωτη εγγύτητα προς το γνήσιο χωρίο της *Πρὸς Σεραπίωνα* επιστολής. Και εδώ, όπως και εκεί, ο Χριστός παρουσιάζεται να ενεργεί εντός του αποστόλου, ενώ η όλη πράξη συνδέεται με τη δύναμη του Πνεύματος. Ωστόσο, ακριβώς επειδή πρόκειται για ψευδαθανάσιο κείμενο, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως άμεσο τεκμήριο της σκέψης του ιστορικού Αθανασίου. Μπορεί όμως να λειτουργήσει επικουρικά, ως ένδειξη ότι η ερμηνευτική γραμμή της εσωτερικής ενεργείας του Χριστού στον πιστό διατηρήθηκε και αναπτύχθηκε ευρύτερα στην αθανασιανή παράδοση.

Συνεπώς, η συμβολή των ψευδαθανάσιων κειμένων είναι διττή. Από τη μία πλευρά, δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν χωρίς ρητή επιφύλαξη ως αυθεντική διδασκαλία του Αθανασίου. Από την άλλη, είναι ερμηνευτικά χρήσιμα, διότι καθιστούν εμφανέστερη την ασκητική διάσταση του Γαλ. 2:20: νέκρωση των σαρκικών φρονημάτων, βάπτισμα ως σταυρική δέσμευση, αποταγή από τον κόσμο και ανάδυση της ζωής του Χριστού ως νέου κέντρου της ύπαρξης. Αυτή η ασκητική πρόσληψη δεν αναιρεί τη γνήσια αθανασιανή χριστολογική και πνευματολογική ερμηνεία, αλλά μάλλον την προεκτείνει στον χώρο της πνευματικής ζωής.

6. Συμπέρασμα

Η ερμηνεία του Γαλ. 2:20 στον Αθανάσιο Αλεξανδρείας δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια γενική ηθική πρόσκληση για μίμηση του Χριστού. Στον πυρήνα της, η αθανασιανή πρόσληψη του χωρίου είναι βαθύτατα δογματική και σωτηριολογική. Το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι ο πιστός ζωοποιείται «ἐν τῷ Πνεύματι» και ακριβώς γι' αυτό η ζωή του Χριστού γίνεται η εσωτερική αρχή της δικής του ύπαρξης. Το «οὐκέτι ἐγὼ» δεν δηλώνει κατάργηση του προσώπου, αλλά θάνατο του παλαιού, πτωτικού τρόπου ζωής. Η ανθρώπινη ύπαρξη δεν εξαφανίζεται, αλλά μεταμορφώνεται, επειδή παύει να έχει ως κέντρο τον εαυτό της και αποκτά ως ζωτική της αρχή τον Χριστό.

⁹⁰ Ψευδο-Αθανάσιος, 1857, *Διάλογος Γ' περὶ Τριάδος*, PG 28, στ. 1233D.

Η πραγματικότητα αυτή θεμελιώνεται στην ενανθρώπιση του Λόγου. Επειδή ο Χριστός «δι' ἡμᾶς ἐνηνθρώπησεν», ο άνθρωπος μπορεί «δι' αὐτὸν» να υψωθεί και να μετέχει στη νέα ζωή. Η ζωή του πιστού έχει τη θεμελίωσή της «ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» και όχι στον εαυτό του. Ο Χριστός δεν παραμένει ἔξω από τον άνθρωπο ως απλός διδάσκαλος, αλλά «ἐν αὐτῷ κτίζων» και «ἐν αὐτοῖς» παρών, ανακαινίζει την ανθρώπινη ύπαρξη εκ των ἑσῶ.

Τα ψευδο - αθανάσια κείμενα του PG 28, μολονότι δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως άμεσα γνήσια τεκμήρια, συμβάλλουν στην κατανόηση της μεταγενέστερης πρόσληψης του ίδιου χωρίου. Σε αυτά, το Γαλ. 2:20 αναπτύσσεται κυρίως προς ασκητική κατεύθυνση: αποκοπή των σαρκικών φρονημάτων, αποταγή από τον κόσμο, σταυρική νέκρωση και εσωτερική ζωή του σταυρωθέντος Χριστού στον πιστό. Η κριτική χρήση αυτού του υλικού δεν αποδυναμώνει την έρευνα· αντιθέτως, την ενισχύει, διότι επιτρέπει να φανεί πιο καθαρά η διαφορά ανάμεσα στον γνήσιο δογματικό πυρήνα της αθανασιανής σκέψης και στις μεταγενέστερες ασκητικές του αναπτύξεις.

Συνολικά, το Γαλ. 2:20 μπορεί να θεωρηθεί στην αθανασιανή θεολογία ως συνοπτική διατύπωση της εν Χριστῷ ανακαινίσεως του ανθρώπου. Ο άνθρωπος παύει να ζει ως κλειστό, αυτάρκες και φθαρτό ἐγὼ και αρχίζει να ζει από τη ζωή του ενανθρωπήσαντος Λόγου. Η αλήθεια αυτή είναι συγχρόνως χριστολογική, πνευματολογική, ανθρωπολογική και σωτηριολογική. Γι' αυτό και η παύλεια ομολογία «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν αποτελεί απλά μια παρατήρηση, αλλά βρίσκεται σε ουσιαστική αρμονία με τον βαθύτερο πυρήνα της θεολογίας του Αθανασίου Αλεξανδρείας.

2.3 Μέγας Βασίλειος

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η διερεύνηση της ερμηνείας του Γαλ. 2:20 στον Μέγα Βασίλειο απαιτεί να ληφθεί ως αφετηρία όχι μια γενική ανασύνθεση της θεολογίας του, αλλά το σαφές και αυτοτελές σημείο στο οποίο ο ίδιος παραθέτει το παύλειο χωρίο. Το κείμενο αυτό είναι ιδιαιτέρως σημαντικό, διότι δεν προσφέρει μόνο μια απλή μνεία του «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», αλλά το εντάσσει σε συγκεκριμένο πνευματικό, ανθρωπολογικό και ασκητικό συμφραζόμενο. Έτσι, η ερμηνεία του Βασιλείου δεν χρειάζεται να συναχθεί αποκλειστικά από έμμεσες θεολογικές συνάψεις· διαθέτει ασφαλές πρωτογενές σημείο στήριξης, πάνω στο οποίο μπορούν να ερμηνευθούν και τα υπόλοιπα βοηθητικά χωρία.

Από τη στιγμή αυτή και εξής, το ζητούμενο δεν είναι απλώς να επισημανθεί ότι ο Βασίλειος γνωρίζει το χωρίο, αλλά να αποσαφηνισθεί τι ακριβώς θεωρεί ότι σημαίνει. Το παύλειο «οὐκέτι ἐγώ» δεν προσλαμβάνεται ως άρνηση του ανθρώπινου προσώπου, αλλά ως υπέρβαση του παλαιού ανθρώπου, δηλαδή του τρόπου ζωής που καθορίζεται από τη σάρκα, τα πάθη και την αμαρτία. Αντίστοιχα, το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν ερμηνεύεται ως απλή ηθική μίμηση, αλλά ως νέα εσωτερική κατάσταση του πιστού, όπου το κέντρο της ύπαρξης μετατίθεται από την αυτάρκεια του ατομικού ἐγώ στη ζωή που χαρίζεται από τον ίδιο τον Χριστό. Η ερμηνεία του Βασιλείου είναι, επομένως, συγχρόνως χριστολογική, ανθρωπολογική και ασκητική.

2. Το κεντρικό χωρίο: η ψυχή του δικαίου και η ζωή «κεκρυμμένη σὺν τῷ Χριστῷ»

Το κατεξοχήν σημείο αναφοράς βρίσκεται στην *Ομιλία εις τον Ζ΄ Ψαλμόν*, όπου ο Βασίλειος γράφει: «Τοῦ μὲν δικαίου ἡ ψυχή, χωριζομένη τῆς πρὸς τὸ σῶμα συμπαθείας, τὴν ζωὴν ἔχει κεκρυμμένην σὺν τῷ Χριστῷ ἐν τῷ Θεῷ· ὥστε δύνασθαι λέγειν κατὰ τὸν Ἀπόστολον, ὅτι· Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός· καὶ, Ὁ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκί, ἐν πίστει ζῶ»⁹¹. Το χωρίο αυτό είναι αποφασιστικής σημασίας, διότι ο Βασίλειος συνδέει το Γαλ. 2:20 με το Κολ. 3:3 («ἡ ζωὴ ὑμῶν κέκρυπται σὺν τῷ Χριστῷ ἐν τῷ Θεῷ») και ταυτόχρονα παραθέτει και τη συνέχεια του παύλειου λόγου, δηλαδή το «ὁ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκί, ἐν πίστει ζῶ». Με αυτόν τον τρόπο δείχνει ότι τον ενδιαφέρει όχι μόνο η νέκρωση του παλαιού ανθρώπου, αλλά και ο νέος τρόπος

⁹¹ Βασίλειος Καισαρείας, 1857, *Όμιλία εις Ψαλμόν Ζ΄*, PG 29, στ. 236A.

υπάρξεως του πιστού, ο οποίος εξακολουθεί να ζει ιστορικά και σωματικά, αλλά πλέον «ἐν πίστει».

Ιδιαίτερο βάρος έχει η φράση «χωριζομένη τῆς πρὸς τὸ σῶμα συμπαθείας». Η διατύπωση αυτή δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως περιφρόνηση του σώματος ούτε ως ένδειξη ανθρωπολογικού δυϊσμού. Ο Βασίλειος δεν θεωρεί το σώμα ως κακό καθ' εαυτό· αυτό που περιγράφει εδώ είναι η αποδέσμευση της ψυχῆς από την εμπαθή σύμπνοια με τη σαρκική ζωή, δηλαδή από την κατάσταση κατά την οποία ο άνθρωπος παραδίδεται στις ηδονές, στα πάθη και στη φθορά. Το αντίθετο το καθιστά σαφές αμέσως μετά, όταν αντιπαραβάλλει τον δίκαιο προς τον αμαρτωλό: «Τοῦ δὲ ἀμαρτωλοῦ καὶ κατὰ σάρκα ζῶντος καὶ συμπεφυρμένου ταῖς τοῦ σώματος ἡδοναῖς ἡ ψυχὴ οἶον ἐν βορβόρῳ τοῖς πάθεσι τῆς σαρκὸς ἐγκεκύλισται»⁹². Επομένως, η απομάκρυνση από τη «συμπάθεια» προς το σώμα δεν είναι άρνηση της κτιστῆς σωματικότητας, αλλά άρνηση του σαρκικού φρονήματος.

Εδώ ακριβῶς φωτίζεται η πρώτη βασική διάσταση της ερμηνείας του Βασιλείου. Το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» δηλώνει ότι ο άνθρωπος παύει να ζει ως παλαιός εαυτός, δηλαδή ως υποκείμενο κυριαρχούμενο από τις ηδονές, την αμαρτία και την αυτάρκεια. Η κατάργηση αφορά τον πτωτικό τρόπο ζωῆς και όχι το ανθρώπινο πρόσωπο. Γι' αυτό και ο Βασίλειος δεν γράφει ότι ο άνθρωπος χάνει τη ζωή του, αλλά ότι η ζωή του γίνεται «κεκρυμμένη» με τον Χριστό στον Θεό. Το ρήμα «κέκρυπται» ή, εδώ, «ἔχει κεκρυμμένην», είναι κρίσιμο: η αληθινή ζωή του πιστού δεν εξαντλείται στο εξωτερικό φαινόμενο της βιολογικής υπάρξεως, αλλά έχει μετατεθεί σε βαθύτερο, εσωτερικό και θεοκεντρικό επίπεδο. Η ομολογία του Γαλ. 2:20 είναι, συνεπώς, για τον Βασίλειο έκφραση μιας μυστικής αλλά υπαρκτῆς καταστάσεως της ψυχῆς.

Εξίσου σημαντικό είναι ότι ο Βασίλειος δεν περιορίζει το χωρίο στον απόστολο Παῦλο ως μεμονωμένη περίπτωση, αλλά σημειώνει ότι ο δίκαιος «δύναται λέγειν» τα ίδια λόγια. Αυτό σημαίνει ότι το Γαλ. 2:20 περιγράφει, κατά την ερμηνεία του Βασιλείου, μια καθολική εκκλησιαστική δυνατότητα· δεν είναι αποκλειστικό αποστολικό προνόμιο, αλλά η κανονική εσωτερική κατάσταση εκείνου που έχει εισέλθει αληθινά στην εν Χριστῷ ζωή. Με αυτόν τον τρόπο, η ερμηνεία του Βασιλείου δεν αποσπᾷ το χωρίο από την πνευματική ζωή της Εκκλησίας, αλλά το μετατρέπει σε κριτήριο αυτοσυνειδησίας του δικαίου.

⁹² Βασίλειος Καισαρείας, 1857, , Όμιλία εἰς Ψαλμὸν Ζ', PG 29, στ. 236A.

3. Η χριστολογική θεμελίωση: γιατί ο Χριστός μπορεί να ζει μέσα στον πιστό

Η παραπάνω ερμηνεία δεν στέκει αφηρημένα. Για να μπορεί ο Βασίλειος να μιλήσει για πραγματική ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό, πρέπει προηγουμένως να έχει αποσαφηνίσει ποιος είναι ο Χριστός. Η ερμηνεία του Βασιλείου στο Γαλ. 2:20 θεμελιώνεται στη χριστολογική του διδασκαλία, σύμφωνα με την οποία ο Ιησοῦς Χριστός δεν είναι «άνθρωπος ψιλός», αλλά ο Θεάνθρωπος. Το κλασικό σχετικό χωρίο είναι σαφές: «Μήτε οὖν τὸν ἀδελφὸν ζῆται εἰς ἀπολύτρωσιν, ἀλλὰ τὸν ὑπερβαίνοντά σου τὴν φύσιν· μήτε ἄνθρωπον ψιλὸν, ἀλλ' ἄνθρωπον Θεὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὃς καὶ μόνος δύναται δοῦναι ἐξίλασμα τῷ Θεῷ ὑπὲρ πάντων ἡμῶν»⁹³. Η σημασία του χωρίου είναι κεφαλαιώδης: ο Χριστός δεν είναι ένα παράδειγμα ανάμεσα σε άλλα παραδείγματα, αλλά το μοναδικό σωτηριολογικό πρόσωπο που υπερβαίνει τη φύση μας και δύναται πραγματικά να τη λυτρώσει.

Από αυτό προκύπτει ότι το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν μπορεί να σημαίνει απλώς ότι ο πιστός εμπνέεται από τη διδασκαλία του Χριστού. Αν ο Χριστός ήταν μόνο «άνθρωπος ψιλός», το χωρίο θα δήλωνε, στην καλύτερη περίπτωση, μίμηση ηθικού προτύπου. Όμως η ερμηνεία του Βασιλείου δεν κινείται προς αυτή την κατεύθυνση. Εφόσον ο Χριστός είναι ο Θεάνθρωπος και ο μόνος λυτρωτής, η ζωή Του μέσα στον άνθρωπο δηλώνει πραγματική κοινωνία με τη σωτηριώδη Του ενέργεια. Το χωρίο του Παύλου αποκτά έτσι ισχυρό οντολογικό βάθος: ο πιστός δεν αλλάζει απλώς συμπεριφορά, αλλά αποκτά άλλο κέντρο ζωής.

Την ίδια κατεύθυνση επιβεβαιώνει και το αντιευνομιανό χωρίο, όπου ο Βασίλειος γράφει: «Εἰ διὰ τὸν Πατέρα ὁ Υἱὸς ζῆ, δι' ἕτερον, καὶ οὐ δι' ἑαυτὸν ζῆ. Ὁ δὲ δι' ἕτερον ζῶν αὐτοζωὴ εἶναι οὐ δύναται... Ἐψεύσατο οὖν ὁ Υἱὸς εἰπὼν· Ἐγὼ εἰμι ἡ ζωὴ... Εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν οὖν, καὶ οὐκ εἰς τὴν θεότητα τὸ εἰρημένον νοεῖν δεῖ»⁹⁴. Η σκέψη εδώ είναι εξαιρετικά αποκαλυπτική για το Γαλ. 2:20. Ο Βασίλειος επιμένει ότι ο Υἱός είναι αληθινά «ἡ ζωὴ», και ότι τα χωρία που δηλώνουν εξάρτηση ή οικονομική ταπείνωση πρέπει να ερμηνεύονται αναφορικά με την ενανθρώπηση και όχι με τη θεότητα. Επομένως, όταν ο Παῦλος λέει «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», ο Χριστός που ζει μέσα του δεν είναι ένα κτιστό ον ούτε μια αφηρημένη ηθική δύναμη, αλλά εκείνος που είναι κατά φύσιν «ἡ ζωὴ».

Η ερμηνεία του Βασιλείου, επομένως, οδηγεί σε σαφές συμπέρασμα: η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό είναι δυνατή ακριβώς επειδή ο Χριστός είναι η αυτοζωή. Γι' αυτό και το

⁹³ Βασίλειος Καισαρείας, 1857, Ὁμιλία εἰς Ψαλμὸν ΜΗ', PG 29, στ. 440 B–C.

⁹⁴ Βασίλειος Καισαρείας, 1857, Κατὰ Εὐνομίου, Λόγος Δ', PG 29, στ. 697 C.

«οὐκέτι ἐγώ» δεν καταλήγει σε κενό ή σε απλή ψυχολογική αυτοακύρωση, αλλά ανοίγει σε νέα πληρότητα ζωής. Το παλαιό εγώ υποχωρεί, όχι για να μείνει ο άνθρωπος χωρίς κέντρο, αλλά για να καταστεί το κέντρο της ύπαρξής του ο ίδιος ο Χριστός. Η χριστολογία, συνεπώς, είναι η ουσιαστική βάση της ερμηνείας του Βασιλείου.

4. Η ανθρωπολογική προϋπόθεση: ο άνθρωπος ως δεκτικός της θείας ζωής

Η ερμηνεία του Βασιλείου στο Γαλ. 2:20 δεν θα μπορούσε να γίνει κατανοητή, αν δεν ληφθεί υπόψη και η ανθρωπολογία του. Ο άνθρωπος είναι, για τον Βασίλειο, ον πλασμένο κατ' εικόνα Θεού και επομένως δεκτικό της θείας κοινωνίας. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση: «*Ἐνεφύσησε γὰρ εἰς τὸ πρόσωπον· τουτέστι, μοῖρὰν τινὰ τῆς ἰδίας χάριτος ἐναπέθετο τῷ ἀνθρώπῳ, ἵνα τῷ ὁμοίῳ ἐπιγινώσκη τὸ ὅμοιον*»⁹⁵. Το χωρίο αυτό είναι ιδιαίτερος πολύτιμος, διότι δείχνει ότι ο άνθρωπος δεν είναι κλειστό ον χωρίς αναφορά στον Θεό. Η ίδια η δημιουργία του φέρει χαρακτήρα δεκτικότητας προς τη χάρη και γνώσης του Θεού.

Στην ίδια προοπτική εντάσσεται και η παρατήρηση: «*Ἐν τίνι μὲν οὖν ἔχει τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος, καὶ πῶς μεταλαμβάνει τοῦ καθ' ὁμοίωσιν...*»⁹⁶. Εδώ ο Βασίλειος δεν αναπτύσσει απλώς ανθρωπολογική θεωρία, αλλά δηλώνει ότι η αλήθεια του ανθρώπου βρίσκεται στη μετοχή και όχι στην αυτονομία. Αν λοιπόν ο άνθρωπος είναι πλασμένος για κοινωνία με τον Θεό, τότε το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δεν σημαίνει ἀρνήση της ανθρώπινης φύσης, αλλά αποκατάστασή της στην αληθινή της φορά. Ο άνθρωπος βρίσκει τον εαυτό του όχι όταν κλείνεται στον εαυτό του, αλλά όταν παύει να υπάρχει ως αυτόρκες εγώ και αρχίζει να ζει από την κοινωνία με τον Χριστό.

Ἔτσι εξηγείται γιατί η ερμηνεία του Βασιλείου δεν είναι ποτέ μηδενιστική. Η ἀρνήση του παλαιού εγώ δεν είναι αυτοκαταστροφή, αλλά θεραπεία. Η εγκατάλειψη του σαρκικού φρονήματος δεν οδηγεί σε απώλεια του ανθρωπίνου, αλλά σε ανακαίνισή του. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τον οποίο το Γαλ. 2:20 μπορεί να λειτουργήσει ως σύνοψη της ορθής ανθρωπολογίας: το πρόσωπο δεν σβήνει, αλλά απελευθερώνεται από τον πτωτικό του τρόπο ζωής και ανακτά την αλήθεια του στην εν Χριστῷ κοινωνία.

⁹⁵ Βασίλειος Καισαρείας, 1857, Ὁμιλία εἰς Ψαλμὸν ΜΔ', PG 29, στ. 419C.

⁹⁶ Βασίλειος Καισαρείας, 1857, Ὁμιλία Θ' εἰς τὴν Ἑξαήμερον, PG 29, στ. 208A .

5. Η πνευματική και ασκητική διάσταση: από τη νύκτα στο φως και στην «ἀληθῆ ζωή»

Η ερμηνεία του Βασιλείου δεν μένει στη δογματική θεμελίωση του χωρίου, αλλά προεκτείνεται στην πνευματική ζωή. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικό είναι το χωρίο: «Ἐπειδὴν οὖν, ἀναπετάσαντες ἑαυτῶν τὸ ἡγεμονικόν, ὑποδεξόμεθα τὸ ἀπαύγασμα τῆς δόξης... Ἐπειδὴν γενώμεθα τέκνα φωτός, καὶ ἡ νύξ μὲν ἡμῖν προκόψη, ἡ δὲ ἡμέρα ἐγγίση...»⁹⁷. Εδώ ο Βασίλειος περιγράφει την εσωτερική μεταμόρφωση του ανθρώπου ως μετάβαση από τη νύκτα της αγνοίας στο φως της θείας παρουσίας. Το «ἀναπετάσαντες ἑαυτῶν τὸ ἡγεμονικόν» δηλώνει ἀνοιγμα του εσωτερικού ανθρώπου προς το θείο φως. Πρόκειται για γλώσσα που ερμηνεύει ἄμεσα το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»: ο Χριστός ζει στον ἄνθρωπο, όταν ο ἄνθρωπος παύει να εἶναι κλειστός στον εαυτό του και δέχεται ἐντός του την ἀκτινοβολία της θείας δόξης.

Υπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, τὸ «οὐκέτι ἐγὼ» σημαίνει και ἀσκητικὴ ἀπογύμνωση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς νύκτας. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὸ ἠθικισμό, ἀλλὰ γιὰ υπαρξιακὴ μετατόπιση: ἀπὸ τὴ ζωὴ που τρέφεται ἀπὸ τὰ πάθη στὴ ζωὴ που τρέφεται ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ. Ἡ ερμηνεία τοῦ Βασιλείου συνάπτει ἔτσι τὴν ἀσκήση με τὴ χάρη. Ἡ ἀσκήση δὲν υποκαθιστᾷ τὴ χάρη οὔτε δημιουργεῖ ἀπὸ μόνῃ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ μέσα στὸν ἄνθρωπο. Αποτελεῖ, μᾶλλον, τὴν υπαρκτικὴ ἔκφραση τῆς μεταβολῆς που ἐπιτελεῖται, ὅταν ὁ πιστὸς ἔχει τὴ ζωὴ τοῦ «κεκρυμμένην σὺν τῷ Χριστῷ».

Ἡ ἴδια κίνηση κορυφώνεται στὸ χωρίο: «ἀλλὰ χώρα ζώντων, οὐκ ἀποθνησκόντων διὰ τῆς ἁμαρτίας, ἀλλὰ ζώντων τὴν ἀληθῆ ζωὴν τὴν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ»⁹⁸. Ἡ φράση αὐτὴ λειτουργεῖ σχεδὸν ὡς ἐρμηνευτικὸ παράλληλο τοῦ Γαλ. 2:20. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν θάνατο «διὰ τῆς ἁμαρτίας» και στὴν «ἀληθῆ ζωὴν τὴν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» δείχνει καθαρά ὅτι, στὸν Βασίλειο, ἡ ἐν Χριστῷ ζωὴ δὲν εἶναι μεταφορά, ἀλλὰ ἡ μόνῃ ἀληθινὴ μορφή ζωῆς. Τὸ «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι ὁ πιστὸς παύει νὰ ζεῖ τὴ ζωὴ τοῦ θανάτου και εἰσέρχεται στὴ ζωὴ που εἶναι ἀληθινὴ, ἐπειδὴ εἶναι ζωὴ ἐν Χριστῷ.

Συνεπῶς, ἡ ερμηνεία τοῦ Βασιλείου στὸ Γαλ. 2:20 εἶναι ταυτόχρονα ἀσκητικὴ και σωτηριολογικὴ. Εἶναι ἀσκητικὴ, ἐπειδὴ προϋποθέτει τὴν ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν ἐμπαθὴ ζωὴ, τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ νύκτα στὸ φῶς και τὴν ἀποδέσμευση ἀπὸ τὸν παλαιὸ ἄνθρωπο. Εἶναι σωτηριολογικὴ, ἐπειδὴ ἡ διαδικασία αὐτὴ δὲν στηρίζεται στὴν αὐτάρκεια τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ στὴ ζωὴ τοῦ ἰδίου τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ὡς Θεάνθρωπος και ὡς «ἡ ζωὴ» γίνεται τὸ νέο κέντρο

⁹⁷ Βασίλειος Καισαρείας, 1857, Ὁμιλία εἰς Ψαλμὸν ΜΕ', PG 29, στ. 424 C–D.

⁹⁸ Βασίλειος Καισαρείας, 1857, Ὁμιλία εἰς Ψαλμὸν ΡΙΔ', PG 29, στ. 493 C.

της υπάρξεως. Έτσι, η άσκηση στον Βασίλειο δεν προηγείται της χάριτος ως αυτόνομο επίτευγμα, αλλά ακολουθεί τη χάρη ως καρπός της εν Χριστῷ ανακαινίσεως.

6. Συμπέρασμα

Με βάση το κεντρικό χωρίο της *Ομιλίας εις τον Ζ΄ Ψαλμόν*, μπορεί να υποστηριχθεί με ασφάλεια ότι η ερμηνεία του Βασιλείου στο Γαλ. 2:20 είναι βαθύτερη από μια απλή ηθική προτροπή. Ο Βασίλειος κατανοεί το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» ως υπέρβαση του παλαιού ανθρώπου, δηλαδή της εμπαθούς, σαρκικής και αμαρτωλῆς υπάρξεως. Κατανοεί δε το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» ως περιγραφή της αληθινῆς ζωῆς του δικαίου, ο οποίος έχει πλέον τη ζωή του «κεκρυμμένην σὺν τῷ Χριστῷ ἐν τῷ Θεῷ» και δύναται γι' αυτό να οικειοποιείται τα λόγια του αποστόλου.

Η ερμηνεία του Βασιλείου είναι, κατά συνέπεια, τριπλή. Είναι χριστολογική, επειδή στηρίζεται στην αλήθεια ότι ο Χριστός δεν είναι «ἄνθρωπος ψιλός», αλλά «ἄνθρωπος Θεός», ο μόνος ικανός να λυτρώσει και να ζωοποιήσει τον άνθρωπο. Είναι ανθρωπολογική, επειδή θεωρεί τον άνθρωπο πλασμένο κατ' εικόνα Θεού και δεκτικό της θείας χάριτος. Και είναι πνευματική-ασκητική, επειδή περιγράφει την πορεία από τη σαρκική ζωή στη ζωή του φωτός και στην «ἀληθῆ ζωὴν τὴν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ». Το Γαλ. 2:20 λειτουργεί έτσι στον Βασίλειο ως σύντομη αλλά εξαιρετικά πυκνή διατύπωση της εν Χριστῷ ανακαινίσεως του ανθρώπου.

2.4 Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στο έργο του Γρηγορίου του Θεολόγου, και ειδικότερα στον τόμο 35 της *Patrologia Graeca*, δεν συναντά κανείς ένα συνεχές υπόμνημα στην προς Γαλάτας επιστολή. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το Γαλ. 2:20 απουσιάζει θεολογικά. Αντιθέτως, το χωρίο λειτουργεί στο έργο του ως πυκνός παύλειος άξονας, ο οποίος φωτίζει τη σταυρική ζωή, την πασχάλια μεταμόρφωση, τη νέκρωση του κόσμου, αλλά και τις ίδιες τις προϋποθέσεις της θεολογίας. Γι' αυτό και η ερμηνεία του Γρηγορίου του Θεολόγου δεν είναι υπομνηματική με τη στενή έννοια, είναι όμως ουσιώδης, διότι δείχνει πώς η παύλεια ομολογία «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» γίνεται για τον ίδιο έκφραση της καινής υπάρξεως του πιστού, του σταυρικού βίου και της εν Χριστῷ θεώσεως του ανθρώπου.

Η σπουδαιότερη συμβολή του Γρηγορίου του Θεολόγου έγκειται στο ότι δεν διαβάζει το παύλειο χωρίο απλώς ως ηθικό σύνθημα αυταπαρνήσεως. Το κατανοεί ως περιγραφή μιας ζωής που έχει μετατοπισθεί από το εγώ στον Χριστό. Η παλαιά ζωή, η αυτάρκεια, η κοσμική πρόσδεση και η ακαθαρσία του βίου πρέπει να παρέλθουν, ώστε να καταστεί ο άνθρωπος δεκτικός της παρουσίας του Χριστού. Στο πλαίσιο αυτό, το «οὐκέτι ἐγώ» δεν σημαίνει αφανισμό του ανθρώπινου προσώπου, αλλά υπέρβαση του εγωκεντρισμού. Αντίστοιχα, το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν δηλώνει μόνο μίμηση, αλλά εσωτερική κατοίκηση και καθορισμό του βίου από τον Χριστό. Αυτή ακριβώς η γραμμή θα αναδειχθεί στη συνέχεια από τα χωρία που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με το Γαλ. 2:20 στο έργο του Γρηγορίου του Θεολόγου

2. Η κάθαρση ως προϋπόθεση της εν Χριστῷ ζωής και της θεολογίας

Το χωρίο στο οποίο πρέπει πράγματι να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή βρίσκεται στο έργο του Γρηγορίου του Θεολόγου *Λόγος Κ'. Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*. Εκεί ο Γρηγόριος, πριν ακόμη περάσει στη δογματική ανάπτυξη, θέτει μια εξαιρετικά σοβαρή πνευματική προϋπόθεση. Γράφει ότι κανείς δεν μπορεί να προσεγγίσει με ασφάλεια τα περί Θεού, εάν προηγουμένως «μὴ πρότερον ἑαυτὸν παρέστησε τῷ Θεῷ θυσίαν ζῶσαν, μᾶλλον δὲ, ναὸς ἅγιος ἐγένετο Θεοῦ ζῶντος καὶ ζῶν» και συνεχίζει: «Καὶ διὰ τοῦτο καθαρτέον ἑαυτὸν πρῶτον, εἴτα τῷ καθαρῷ προσομιλητέον»⁹⁹. Η σημασία του αποσπάσματος αυτού για το Γαλ.

⁹⁹ Γρηγόριος ο Θεολόγος, 1857, Λόγος Κ', PG 35 στ. 1069.

2:20 είναι καθοριστική. Εδώ ο Γρηγόριος δεν παραθέτει ακόμη ρητώς τον παύλειο στίχο, αλλά οικοδομεί το πνευματικό του έδαφος. Η ζωή που μπορεί να πει «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» είναι η ζωή που έχει ήδη γίνει «θυσία ζῶσα» και «ναὸς ἅγιος Θεοῦ ζῶντος».

Το σημείο αυτό δείχνει ότι, για τον Γρηγόριο Θεολόγο, η εν Χριστῷ ζωή δεν είναι αφηρημένη εσωτερικότητα, αλλά καρπὸς καθάρσεως. Ο άνθρωπος που θέλει να ζήσει αληθινά εν Χριστῷ δεν μπορεί να παραμένει διαιρεμένος και ακάθαρτος. Πρέπει πρώτα να προσφέρει τον εαυτό του στον Θεό, να καταστεί θυσία, να γίνει ναός. Η εικόνα της θυσίας και του ναού είναι ιδιαίτερος ισχυρή. Το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει ότι ο άνθρωπος δεν ανήκει πλέον στον εαυτό του ως ιδιοκτήτης της ζωής του. Έχει ήδη προσφερθεί. Και το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι η προσφορά αυτή δεν είναι κενή, αλλά πληρούται από τη θεία παρουσία. Ο ναός δεν είναι άδειος· κατοικείται. Εδώ λοιπόν το παύλειο χωρίο λαμβάνει στο έργο του Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ισχυρό λειτουργικό και ανθρωπολογικό βάθος.

Η ίδια προοπτική φαίνεται και από τη συνέχεια του αποσπάσματος, όπου ο Γρηγόριος αναφέρει: «Ὅταν δὲ Ἰησοῦν θεάσωμαι, καίτοι μικρὸς ὢν τὴν πνευματικὴν ἡλικίαν, ὥς ὁ Ζακχαῖος ἐκεῖνος, καὶ ὑπὲρ τὴν συκομορέαν ἄρθῳ, νεκρώσας τὰ μέλη τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ μαράνας τὸ σῶμα τῆς ταπεινώσεως· τότε καὶ Ἰησοῦν εἰσδέξομαι»¹⁰⁰. Η σχέση με το Γαλ. 2:20 είναι άμεση. Ο Γρηγόριος ερμηνεύει την παύλεια ζωή μέσα από τη νέκρωση των «μελῶν τῶν ἐπὶ τῆς γῆς» και την υποδοχή του Ιησού. Ο παλαιὸς ἄνθρωπος πεθαίνει, ὥστε να εισέλθει ο Χριστός. Αυτή είναι ακριβῶς η λογική του «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ».

3. Η ρητὴ ἐρμηνεία του Γαλ. 2:20 στο ἴδιο ἔργο: ὄχι λόγος περὶ νεκροῦ, ἀλλὰ περὶ ζωῆς κρείττονος

Η σημαντικότερη ἴσως διατύπωση του Γρηγορίου του Θεολόγου για το Γαλ. 2:20 βρίσκεται λίγο παρακάτω στο ἴδιο ἔργο: «Καὶ γὰρ ὁ Παῦλος λέγων, “Ζῶ δὲ, οὐκ ἔτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός”, οὐχ ὡς περὶ νεκροῦ πάντως ἑαυτοῦ διελέγετο, ἀλλ’ ὡς ζῶντος κρείσσονα τῶν πολλῶν ζῶν, τῷ μετεληφέναι τῆς ὄντως ζωῆς, καὶ μηδενὶ θανάτῳ περατουμένης»¹⁰¹. Το απόσπασμα αυτό είναι καίριο, διότι δίνει μία από τις πιο ακριβεῖς πατερικὲς ἀποσαφηνίσεις του χωρίου. Ο Παῦλος, λέει ο Γρηγόριος, δεν μιλά «περὶ νεκροῦ» εαυτοῦ. Δηλαδή, το «οὐκέτι ἐγώ» δεν είναι μηδενισμός, οὔτε καταστροφή του προσώπου.

¹⁰⁰ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 1857, Λόγος Κ', PG 35, στ. 1069.

¹⁰¹ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 1857, Λόγος Κ', PG 35, στ. 1069.

Η συνέχεια είναι ακόμη σπουδαιότερη: ο Παύλος μιλά «ὡς ζῶντος κρείσσονα τῶν πολλῶν ζῶν». Εδώ ο Γρηγόριος εξηγεί ότι το χωρίο δηλώνει υπέρβαση, όχι έλλειψη ζωής. Ο απόστολος δεν παύει να ζει. Ζει όμως «κρείσσονα» ζωή, ζωή ανώτερη από εκείνη των πολλών. Η διαφορά δεν είναι ποσοτική αλλά ποιοτική. Ο παλαιός βίος, ο κοινός και κοσμικός τρόπος ζωής, έχει δώσει τη θέση του σε έναν βίο που μετέχει «τῆς ὄντως ζωῆς». Η λέξη «ὄντως» είναι καθοριστική. Η αληθινή ζωή είναι εκείνη που δεν περιορίζεται στα φυσικά μέτρα, αλλά έχει πηγή και τέλος στον Χριστό. Έτσι, το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι ο άνθρωπος μετέχει ήδη από τώρα σε ζωή που υπερβαίνει τα όρια της κοινής θνητότητας.

Από τη φράση αυτή προκύπτει και ένα δεύτερο ουσιώδες συμπέρασμα. Ο Γρηγόριος ερμηνεύει το Γαλ. 2:20 με καθαρά οντολογικούς όρους. Δεν πρόκειται απλώς για αλλαγή ηθικής συμπεριφοράς, αλλά για μετοχή σε «ζῶν... μηδενὶ θανάτῳ περατουμένην». Ο άνθρωπος που ζει εν Χριστῷ ζει ήδη από τώρα μια ζωή που δεν προσδιορίζεται τελικά από τον θάνατο. Αυτό δεν σημαίνει ότι παύει να είναι βιολογικά θνητός. Σημαίνει όμως ότι η ζωή του δεν έχει ως τελικό ορίζοντα τη φθορά. Η πραγματική του ζωή είναι πλέον η ζωή του Χριστού μέσα του. Με αυτή την έννοια, ο Γρηγόριος διαβάζει το παύλειο χωρίο ως μετάβαση από την κοινή και θνητή ζωή στην αληθινή και άφθαρτη ζωή.

4. Η πασχάλια διάσταση στο έργο του Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: «Χθὲς συνεσταυρούμην Χριστῷ»

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά σχετικά χωρία στο έργο του Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου είναι το πασχάλιο απόσπασμα από τον Λόγο Α'. Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα: «Χθὲς συνεσταυρούμην Χριστῷ, σήμερον συνδοξάζομαι· χθὲς συνενεκρούμην, συζωοποιοῦμαι σήμερον· χθὲς συνεθαπτόμην, σήμερον συνεγείρομαι»¹⁰². Αν και εδώ δεν παρατίθεται αυτούσιο όλο το Γαλ. 2:20, η σχέση του με τον παύλειο στίχο είναι άμεση και ουσιώδης. Ο Γρηγόριος προσλαμβάνει τη γλώσσα της συσταυρώσεως και την αναπτύσσει πασχάλια. Ο πιστός δεν ομολογεί μόνο ότι πέθανε ως προς τον παλαιό εαυτό· ομολογεί ότι συνδοξάζεται, συν - ζωοποιείται και συνεγείρεται με τον Χριστό.

Η σημασία του αποσπάσματος αυτού για τη θεολογία του Γαλ. 2:20 είναι μεγάλη. Δείχνει ότι, για τον Γρηγόριο, η συσταύρωση με τον Χριστό δεν είναι στάσιμο γεγονός. Έχει πασχάλια δυναμική. Δεν οδηγεί απλώς στον θάνατο του παλαιού ανθρώπου, αλλά στην ανάσταση του

¹⁰² Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 1857, Λόγος Α', PG 35, στ. 397B.

νέου. Γι' αυτό και η παύλεια ομολογία δεν μπορεί να αναγνωσθεί μονομερώς ως άρνηση. Το «οὐκέτι ἐγὼ» εντάσσεται στη μεγάλη κίνηση του Πάσχα: συσταύρωση, συνταφή, συνανάσταση, συνδόξαση. Έτσι, το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» αποκτά εδώ αναστάσιμο περιεχόμενο. Ο Χριστός ζει στον πιστό ως ο αναστημένος και δοξασμένος Κύριος, και γι' αυτό η νέα ζωή είναι ζωή χαρμολύπης, σταυρική και αναστάσιμη μαζί.

Αμέσως μετά, ο πατήρ προτρέπει: «καρποφορήσωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς, τὸ τιμιώτατον Θεῷ κτῆμα καὶ οἰκειότατον»¹⁰³. Η φράση αυτή συμπληρώνει υπέροχα το Γαλ. 2:20. Αν ο άνθρωπος έχει συσταυρωθεί με τον Χριστό και εάν πλέον ζει μέσα του ο Χριστός, τότε η πιο πολύτιμη προσφορά προς τον Θεό δεν είναι κάτι εξωτερικό, αλλά ο ίδιος ο άνθρωπος. Ο πιστός προσφέρει τον εαυτό του. Εδώ η παύλεια συσταύρωση συνδέεται με την προσωπική προσφορά, την αυτοπροσφορά. Άρα, για τον Γρηγόριο, η ζωή εν Χριστῷ είναι επίσης ζωή προσφερόμενη, ζωή που επιστρέφει «τῇ εἰκόνι τὸ κατ' εἰκόνα».

5. Η ασκητική και υπαρξιακή προετοιμασία: «νεκρωθῆναι τῷ βίῳ» και «ἀποθανεῖν κόσμῳ»

Στον Λόγο ΙΘ'. Πρὸς Ἰουλιανὸν τὸν τῶν φόρων ἐξισωτὴν ο Γρηγόριος ο Θεολόγος προσφέρει δύο ακόμη εξαιρετικά χρήσιμα σχετικά χωρία. Στο πρώτο γράφει: «*Εβουλήθην ἐν καιρῷ μὲν παντὶ νεκρωθῆναι τῷ βίῳ, καὶ ζῆσαι τὴν ἐν Χριστῷ κεκρυμμένην ζωὴν*»¹⁰⁴. Η διατύπωση αυτή λειτουργεί ως σπουδαίο ερμηνευτικό παράλληλο του Γαλ. 2:20. Ο Γρηγόριος μιλά εδώ για νέκρωση «τῷ βίῳ», δηλαδή ως προς τη συνήθη κοσμική μορφή ζωής, και για ζωή «ἐν Χριστῷ κεκρυμμένη». Το «οὐκέτι ἐγὼ» αποδίδεται εδώ ως θάνατος προς τον κοινό βίο. Το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» αποδίδεται ως κρυμμένη ζωή εν Χριστῷ.

Το δεύτερο χωρίο του ίδιου λόγου είναι ακόμη πιο πυκνό: «ἀποθανεῖν κόσμῳ, ζῆσαι Χριστῷ, σάρκα κενῶσαι, ψυχὴν ἐλκῦσαι ἀπὸ τοῦ σώματος»¹⁰⁵. Εδώ ο πατήρ συνοψίζει τον ασκητικό χαρακτήρα της χριστιανικής ζωής με όρους άκρως συγγενείς προς το Γαλ. 2:20. Το «ἀποθανεῖν κόσμῳ» εξηγεί το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ». Το «ζῆσαι Χριστῷ» εξηγεί το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Η σάρκα δεν νοείται εδώ ως δημιουργία κακή, αλλά ως τόπος που χρειάζεται κένωση από το πάθος, ώστε να μπορέσει η ψυχή να στραφεί απερίσπαστα προς τον Χριστό. Έτσι, αποδίδει

¹⁰³ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 1857, Λόγος Α', PG 35, στ. 397D.

¹⁰⁴ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 1857, Λόγος ΙΘ', PG 35, στ. 1045A.

¹⁰⁵ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 1857, Λόγος ΙΘ', PG 35, στ. 1064A.

στο παύλειο χωρίο σαφή ασκητική ένταση: η ζωή εν Χριστῷ προϋποθέτει θάνατο ως προς τον κόσμο και απογύμνωση από την τυραννία των σαρκικών δεσμών.

Τα δύο αυτά χωρία είναι πολύ σημαντικά για τη συνολική ερμηνεία, διότι δείχνουν ότι το έργο του Γρηγορίου του Θεολόγου δεν αντιμετωπίζει το Γαλ. 2:20 μόνο ως δογματική ή πασχάλια αλήθεια, αλλά και ως καθημερινή ασκητική κίνηση. Είναι θάνατος προς τον κόσμο, όχι απόγνωση για τη ζωή. Είναι κένωση, όχι μηδενισμός. Με αυτόν τον τρόπο, η παύλεια ομολογία γίνεται στο έργο του Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου έκφραση ενός βίου που ζητά διαρκώς να φύγει από το κοσμικό φρόνημα και να προσδεθεί στον Χριστό.

6. Συμπέρασμα

Η ερμηνεία του Γαλ. 2:20 στο έργο του Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου δεν παίρνει τη μορφή συνεχούς υπομνήματος στην προς Γαλάτας επιστολή, ωστόσο είναι θεολογικά βαθιά και συνεκτική. Το κεντρικό σημείο βρίσκεται στις στήλες 1069–1072 του *Λόγου Κ'*, όπου ο Γρηγόριος δείχνει ότι κανείς δεν μπορεί να προσεγγίσει αληθινά τον Θεό, αν δεν έχει πρώτα γίνει «θυσία ζῶσα» και «ναὸς ἅγιος Θεοῦ ζῶντος», και έπειτα διευκρινίζει ρητῶς ότι ο Παῦλος, όταν λέει «ζῶ δὲ, οὐκ ἔτι ἐγώ», δεν μιλά ως νεκρός, αλλά ως μέτοχος μιας ανώτερης ζωής, της «ὄντως ζωῆς».

Παράλληλα, το έργο του Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου φωτίζει το χωρίο και από άλλες γωνίες. Στο πασχάλιο συμφραζόμενο, η συσταύρωση με τον Χριστό συνδέεται με τη συνανάσταση και τη συνδόξαση. Στο ασκητικό συμφραζόμενο, η ζωή εν Χριστῷ σημαίνει νέκρωση ως προς τον κόσμο, ζωή κεκρυμμένη, και εσωτερική αποδέσμευση από το σαρκικό φρόνημα. Έτσι, ο Γρηγόριος Θεολόγος προσφέρει μία ερμηνεία στην οποία το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει το τέλος της εγωκεντρικής και κοσμικής ζωής, ενώ το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι ο Χριστός γίνεται η αληθινή ζωή, η αληθινή δόξα και η αληθινή εσωτερική αρχή του ανθρώπου.

2.5 Άγιος Γρηγόριος Νύσσης

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στο έργο του Νύσσης Εἰς τὸ «Ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα, τότε καὶ αὐτὸς ὁ Υἱὸς ὑποταγέσεται...», ο Γρηγόριος παραθέτει ρητῶς το Γαλ. 2:20 και το εντάσσει σε ένα σαφώς θεολογικό και χριστολογικό συμφραζόμενο. Γι' αυτό και η ερμηνεία του δεν εξαντλείται σε παρατηρήσεις περί ατομικής ευσεβείας, αλλά οδηγεί σε βαθύτερα συμπεράσματα για την εσωτερική μεταμόρφωση του ανθρώπου, τη λειτουργία της χάριτος και την αποστολική αυθεντία του Παύλου.

Σε αντίθεση με άλλους Πατέρες, οι οποίοι φωτίζουν το χωρίο περισσότερο από τη βαπτισματική ή την ασκητική του διάσταση, ο Γρηγόριος Νύσσης στρέφεται κυρίως προς το μυστήριο της εσωτερικής ενώσεως του αποστόλου με τον Χριστό. Το κέντρο βάρους της ερμηνείας του βρίσκεται όχι τόσο στο πώς ο άνθρωπος νεκρώνει τον παλαιό εαυτό του, όσο στο τι σημαίνει ότι ο Χριστός κατοικεί και ενεργεί τόσο πλήρως μέσα στον πιστό, ώστε ο λόγος και η πράξη του τελευταίου να γίνονται έκφραση της παρουσίας του Χριστού. Από αυτή την άποψη, το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δηλώνει στον Νύσσης την υπέρβαση του εγώ, ενώ το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» την ενεργό παρουσία του Χριστού ως κέντρου της υπάρξεως και της δράσεως του ανθρώπου.

Η ιδιοτυπία αυτή καθιστά το έργο του Γρηγορίου Νύσσης πολύτιμο για την εργασία μας με επίκεντρο το Γαλ. 2:20. Στο έργο του το χωρίο δεν είναι απλώς μια έκφραση εσωτερικού βιώματος, αλλά μια θεολογική μαρτυρία για το πώς ο Χριστός γίνεται η ζωή του ανθρώπου. Ο άνθρωπος δεν παύει να υπάρχει· παύει όμως να ζει ως κλειστός και αυτάρκης ως προς τον εαυτό του. Ο Χριστός δεν αποτελεί μόνο αντικείμενο πίστεως ή παράδειγμα μιμήσεως· γίνεται το εσωτερικό του θεμέλιο, η αρχή του λόγου του και η δύναμη της πράξεώς του. Αυτή ακριβώς η μετατόπιση από το αυτάρκες εγώ προς τη ζωή του Χριστού είναι ο βασικός άξονας της ερμηνείας.

2. Το κεντρικό χωρίο στο έργο του Γρηγορίου Νύσσης

Το αποφασιστικό χωρίο, πάνω στο οποίο στηρίζεται η ερμηνεία του πατέρα, έχει ως εξής: «Φησὶ γὰρ που τῶν ἑαυτοῦ λόγων ὁ Παῦλος, ὅτι Χριστῷ συνεσταύρωμαι· ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ

δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»¹⁰⁶. Η παράθεση αυτή δεν λειτουργεί ως απλή παρεμβολή βιβλικού χωρίου. Ο Γρηγόριος την εισάγει ως καίριο αποστολικό νόημα, το οποίο πρόκειται να χρησιμοποιήσει για να καταστήσει «σαφέστερον» το υπό συζήτηση θεολογικό ζήτημα. Το Γαλ. 2:20, επομένως, έχει για τον Νύσσης ερμηνευτικό κύρος και όχι δευτερεύοντα ρόλο. Δεν είναι διακοσμητικό παράθεμα· είναι θεμέλιο επιχειρηματολογίας.

Αμέσως μετά, ο Νύσσης προβαίνει στην κεντρική του ερμηνευτική θέση: «Οὐκοῦν εἰ μηκέτι ὁ Παῦλος ζῇ ὁ τῷ Χριστῷ συσταυρωθεὶς, ἀλλ' ὁ Χριστὸς ἐν αὐτῷ ζῇ, πᾶν τὸ παρὰ τοῦ Παύλου γινόμενόν τε καὶ λεγόμενον εἰκότως εἰς τὸν ἐν αὐτῷ ζῶντα Χριστὸν ἀναφέρεται»¹⁰⁷. Πρόκειται για μία από τις βαθύτερες πατερικές διατυπώσεις πάνω στο χωρίο. Ο Γρηγόριος δεν αρκείται να πει ότι ο Παῦλος αγαπά τον Χριστό, πιστεύει στον Χριστό ή μιμείται τον Χριστό. Υποστηρίζει ότι όσα γίνονται και όσα λέγονται από τον Παῦλο «ἀναφέρονται» στον Χριστό που ζει μέσα του.

Η διατύπωση αυτή επιτρέπει να κατανοηθεί με ακρίβεια το νόημα του «οὐκέτι ἐγώ». Ο Γρηγόριος δεν υπονοεί εξαφάνιση του αποστολικού προσώπου, αλλά υπέρβαση της αυτονόμου και αυτάρκους λειτουργίας του. Ο Παῦλος παραμένει πρόσωπο, όμως η ζωή του έχει μετατεθεί τόσο ριζικά προς τον Χριστό, ώστε ο λόγος και η πράξη του να μην έχουν πλέον ως τελικό κέντρο τον ίδιο, αλλά τον Χριστό. Έτσι, το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει ότι το εγώ έπαψε να είναι το αυτοθεμελιούμενο κέντρο της ζωής. Η ύπαρξη του αποστόλου είναι πλέον διαφανής προς τον Χριστό.

3. Το «οὐκέτι ἐγώ» στο έργο του Γρηγορίου Νύσσης: αναφορά στον Χριστό

Η ερμηνεία του «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» είναι ιδιαίτερος σημαντική για τη θεολογική ερμηνεία του χωρίου, διότι αποτρέπει δύο ακραίες αναγνώσεις. Από τη μία πλευρά, απορρίπτει την ιδέα ότι το χωρίο δηλώνει απλώς μιαν ηθική μετριοφροσύνη ή ρητορική ταπείνωση του Παύλου. Από την άλλη, δεν αφήνει περιθώριο να ερμηνευθεί η φράση ως κατάργηση του ανθρώπινου προσώπου. Ο Γρηγόριος Νύσσης δείχνει καθαρά ότι ο Παῦλος δεν παύει να είναι πρόσωπο· αυτό που παύει είναι η αυτοτελής, ιδιοκεντρική και αυτάρκης μορφή της ζωής του. Το υποκείμενο παραμένει, αλλά το κέντρο του βίου του έχει μετατοπισθεί.

¹⁰⁶ Γρηγόριος Νύσσης, 1863, Εἰς τὸ «Ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα...», PG 44, στ. 1321C.

¹⁰⁷ Γρηγόριος Νύσσης, 1863, Εἰς τὸ «Ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα...», PG 44, στ. 1321C.

Αυτή η μετατόπιση φαίνεται στην έκφραση «πᾶν τὸ παρὰ τοῦ Παύλου γινόμενον τε καὶ λεγόμενον... ἀναφέρεται». Ο Γρηγόριος Νύσσης χρησιμοποιεί εδώ μια γλώσσα σχέσεως και αναφοράς. Ο Παῦλος δεν είναι πλέον ο τελικός φορέας του δικού του έργου. Η πράξη του και ο λόγος του παραπέμπουν σε άλλον: στον Χριστό που κατοικεί μέσα του. Η σκέψη του πατρός δεν είναι, επομένως, ατομικιστική. Ο άνθρωπος δεν κατανοείται ως αυτάρκης μονάδα, αλλά ως ύπαρξη που βρίσκει την αλήθεια της όταν πάψει να εγκλωβίζεται στον εαυτό της και γίνει φορέας της ζωής του Χριστού.

Υπό αυτή την έννοια, ο Γρηγόριος Νύσσης προσφέρει μία εξαιρετικά εύχρηστη ανθρωπολογική ανάγνωση του χωρίου. Ο παλαιός άνθρωπος δεν είναι απλώς ο ηθικά αμαρτωλός άνθρωπος, αλλά ο άνθρωπος που υπάρχει ως αυτάρκης. Η καινή ζωή δεν είναι μόνο βελτίωση συμπεριφοράς, αλλά ριζική αναφορά της υπάρξεως σε άλλον. Αυτό σημαίνει ότι η καινή ζωή νοείται κυρίως ως ζωή που έχει άλλη πηγή και άλλο κέντρο. Το «ἐγώ» δεν εξαφανίζεται· παύει όμως να είναι κύριος του εαυτού του με τρόπο απολυτοποιημένο.

4. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» στο έργο του Γρηγορίου Νύσσης: λόγος, πράξη και χάρις

Αν το «οὐκέτι ἐγὼ» δηλώνει το τέλος της ιδιοκεντρικής ζωής, το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δηλώνει, για τον Γρηγόριο Νύσσης, ενεργό ενοίκηση του Χριστού. Αυτό γίνεται ακόμη σαφέστερο από τη συνέχεια του αποσπάσματος: «Καὶ γὰρ τὰ ῥήματα τοῦ Παύλου παρὰ τοῦ Χριστοῦ λαλεῖσθαί φησιν, ὁ εἰπών· Ἡ δοκιμὴν ζητεῖτε τοῦ ἐν ἐμοὶ λαλοῦντος Χριστοῦ;»¹⁰⁸. Το σημείο αυτό είναι εξαιρετικά βαρύνον. Ο Νύσσης δεν μιλά απλώς για έναν Χριστό που εμπνέει τον Παῦλο. Μιλά για Χριστό που λαλεῖ μέσα στον Παῦλο. Το «ζῇ ἐν ἐμοὶ Χριστός» λαμβάνει έτσι αποκαλυπτικό χαρακτήρα. Ο αποστολικός λόγος δεν είναι μόνο ανθρώπινος λόγος περί του Χριστού, αλλά τόπος όπου ο Χριστός ο ίδιος εκφράζεται.

Η ερμηνεία αυτή συμπληρώνεται αμέσως από μια δεύτερη παρατήρηση: «Καὶ τὰ εὐαγγελικά κατορθώματα οὐκ αὐτοῦ φησιν εἶναι, ἀλλὰ τῇ χάριτι τοῦ Χριστοῦ τῇ οἰκούσῃ ἐν αὐτῷ ἀνατίθῃσιν»¹⁰⁹. Εδώ ο Νύσσης δείχνει ότι η ζωή του Χριστού μέσα στον απόστολο δεν αφορά μόνο τα λόγια αλλά και τα έργα. Τα «εὐαγγελικά κατορθώματα» δεν αποδίδονται τελικά στον Παῦλο ως αυτάρκη ηθικό ήρωα, αλλά στη χάρη του Χριστού που κατοικεί μέσα του. Οι λέξεις «χάρις» και «οἰκούσα» είναι κεντρικές. Η χάρις δεν είναι εξωτερική βοήθεια, αλλά ἐνοικος

¹⁰⁸ Γρηγόριος Νύσσης, 1863, Εἰς τὸ «Ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα...», PG 44, στ. 1321D.

¹⁰⁹ Γρηγόριος Νύσσης, 1863, Εἰς τὸ «Ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα...», PG 44, στ. 1321D.

δύναμη. Και επειδή η χάρις κατοικεί, τα έργα του αποστόλου γίνονται καρπός ενεργείας του Χριστού.

Με αυτή την ερμηνεία, ο Γρηγόριος Νύσσης αποφεύγει και πάλι δύο μονομέρειες. Από τη μία πλευρά, δεν υποβιβάζει τον αποστολικό βίο σε ανθρώπινο επίτευγμα. Από την άλλη, δεν αφαιρεί από τον Παύλο τον ρόλο του προσωπικού φορέα. Αντιθέτως, δείχνει ότι το ανθρώπινο πρόσωπο γίνεται αληθινά ο εαυτός του όταν γίνεται φορέας της χάριτος. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δηλώνει ακριβώς ότι η ανθρώπινη πράξη και ο ανθρώπινος λόγος λαμβάνουν πληρότητα όταν διαποτίζονται από την ενοικούσα χάρη του Χριστού. Στο έργο του Νύσσης, επομένως, η εν Χριστῷ ζωή έχει σαφή αποστολική, εκκλησιαστική και ενεργητική διάσταση. Δεν είναι εσωτερική κατάσταση χωρίς έκφραση, αλλά παρουσία που φανερώνεται μέσω του βίου.

5. Το «μυστήριον τοῦ Παύλου» στο έργο του Γρηγορίου Νύσσης και η εκκλησιαστική του σημασία

Η ερμηνεία του Νύσσης αποκτά ακόμη μεγαλύτερο βάθος, όταν ληφθεί υπόψη το ευρύτερο συμφραζόμενο του έργου. Ο ίδιος ο Γρηγόριος εισάγει το Γαλ. 2:20 μέσα σε σειρά «ἀποστολικῶν νοημάτων», τα οποία θεωρεί ικανά να καταστήσουν σαφέστερο το θεολογικό του επιχείρημα. Η παύλεια ομολογία, συνεπώς, δεν αντιμετωπίζεται ως μεμονωμένο προσωπικό βίωμα, αλλά ως στοιχείο του ευρύτερου «μυστηρίου». Ο Παύλος προβάλλεται όχι μόνο ως άγιος άνθρωπος, αλλά ως θεολογικός μάρτυρας του τρόπου με τον οποίο ο Χριστός ενεργεί μέσα στον άνθρωπο. Υπό αυτή την προοπτική, το Γαλ. 2:20 αποκτά εκκλησιαστική σημασία: η ζωή του αποστόλου γίνεται παράδειγμα της καινής ζωής που εγκαινιάζεται στην Εκκλησία¹¹⁰.

Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, διότι δείχνει ότι το Γαλ. 2:20 στον Γρηγόριο Νύσσης δεν έχει μόνο ατομική ή μυστική λειτουργία. Το χωρίο γίνεται μέρος της θεολογικής γλώσσας της Εκκλησίας. Ο Παύλος δεν αποτελεί απλώς μοναχικό παράδειγμα υπερβολικής πνευματικότητας. Αποτελεί τόπο φανερώσεως του τι σημαίνει να ζει ο Χριστός μέσα στον άνθρωπο. Ακριβώς γι' αυτό, ο λόγος του έχει αποδεικτική βαρύτητα. Ο Νύσσης δεν επικαλείται τον Παύλο ως τυχαίο μάρτυρα αλλά ως εκείνον στον οποίο το μυστήριο έχει ήδη

¹¹⁰ Γρηγόριος Νύσσης, 1863, Εἰς τὸ «Ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα...», PG 44, στ. 1320–1321.

φανερωθεί εμπειρικά. Έτσι, η παύλεια εμπειρία αποκτά χαρακτήρα κανονιστικό και όχι μόνο προσωπικό.

Από εδώ εξηγείται και η εκκλησιαστική σημασία της φράσεως «τῇ χάριτι τοῦ Χριστοῦ τῇ οἰκουσίᾳ ἐν αὐτῷ». Η χάρις που κατοικεί στον Παῦλο δεν ανήκει μόνο στον Παῦλο. Είναι η χάρις του Χριστού, δηλαδή η ίδια η χάρις που συγκροτεί και ζωοποιεί το σώμα της Εκκλησίας. Ο απόστολος, επομένως, είναι λειτουργός του μυστηρίου. Η ζωή του φανερώνει ότι η καινή ζωή δεν είναι σχήμα λόγου αλλά ενεργός πραγματικότητα. Αυτή η οπτική προσδίδει στο Γαλ. 2:20, όπως ερμηνεύεται στο έργο του Νύσσης, βαρύτητα όχι μόνο πνευματική αλλά και εκκλησιολογική.

6. Συμπέρασμα

Η ερμηνεία του Γαλ. 2:20 στο έργο του Γρηγορίου Νύσσης είναι θεολογικά συμπαγής και ιδιαιτέρως ώριμη. Ο Γρηγόριος δεν προσεγγίζει το παύλειο χωρίο ως απλή έκφραση προσωπικής ευσέβειας, αλλά ως μαρτυρία του τρόπου με τον οποίο ο Χριστός γίνεται το εσωτερικό θεμέλιο του ανθρώπινου βίου. Το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δηλώνει την υπέρβαση της ιδιοκεντρίας και της αυτάρκειας. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δηλώνει ότι ο Χριστός γίνεται η πηγή του λόγου, της πράξεως και της χάριτος που ενεργεί στον άνθρωπο. Γι' αυτό και όσα γίνονται και λέγονται από τον Παῦλο «εἰκότως εἰς τὸν ἐν αὐτῷ ζῶντα Χριστὸν ἀναφέρεται».

Από την άποψη αυτή, το έργο του Γρηγορίου Νύσσης προσφέρει μια εξαιρετικά γόνιμη συμβολή στη μελέτη του Γαλ. 2:20. Φανερώνει ότι η εν Χριστῷ ζωή δεν είναι μόνο ζήτημα ηθικής προόδου ούτε μόνο εσωτερικής θρησκευτικότητας. Είναι η οντολογική και πνευματική μεταμόρφωση του ανθρώπου, στον οποίο ο Χριστός κατοικεί, μιλά και ενεργεί. Το χωρίο, λοιπόν, στο έργο του Νύσσης γίνεται μαρτυρία ότι ο άνθρωπος μπορεί αληθινά να πάψει να ζει για τον εαυτό του και να γίνει φορέας της ζωής του Χριστού. Αυτή ακριβώς η διάσταση καθιστά την ανάγνωση ιδιαίτερα σημαντική για τη συνολική θεολογική ερμηνεία του παύλειου λόγου.

2.6 Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η ερμηνεία του χωρίου «Χριστῷ συνεσταύρωμαι· ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» στον Ιωάννη Χρυσόστομο κατέχει εξέχουσα θέση μέσα στην πατερική παράδοση, διότι εδώ, περισσότερο ίσως από κάθε άλλον Πατέρα που εξετάζεται στην παρούσα εργασία, το χωρίο όχι μόνο μνημονεύεται, αλλά και ερμηνεύεται με τρόπο άμεσο, συστηματικό και πολυεπίπεδο. Η σημασία του Χρυσοστόμου δεν εξαντλείται στο γεγονός ότι παραθέτει τον στίχο επανειλημμένως. Το ουσιώδες είναι ότι τον εντάσσει σε ένα ολοκληρωμένο ερμηνευτικό σχήμα, στο οποίο συναντώνται η βαπτισματική θεμελίωση της χριστιανικής ζωής, η μεταβαπτισματική πολιτεία, η νέκρωση της αμαρτίας, η εσωτερική κυριαρχία του Χριστού στον πιστό και η ποιμαντική προβολή του Παύλου ως μέτρου της χριστιανικής υπάρξεως. Έτσι, στον Χρυσόστομο το Γαλ. 2:20 δεν λειτουργεί ως αποσπασματική μυστική ρήση ούτε ως απλό σύνθημα ασκητικής αυταπαρνήσεως, αλλά ως συνοπτική διατύπωση της εν Χριστῷ ζωής στο σύνολό της.

Το στοιχείο που δίνει στην ερμηνεία του Χρυσοστόμου ιδιαίτερο βάρος είναι ότι ο ίδιος προσεγγίζει τον στίχο συγχρόνως ως λόγο αποστολικό και ως κριτήριο εκκλησιαστικό. Από τη μία πλευρά, προβάλλει τον Παύλο ως ύψιστη και σχεδόν απρόσιτη κορυφή, λέγοντας ότι ένας τέτοιος λόγος ανήκει κατ' εξοχήν στον απόστολο. Από την άλλη, όμως, σε άλλο σημείο δηλώνει ρητά ότι «τοιούτον χρή εἶναι τὸν Χριστιανόν». Η ερμηνεία του, συνεπώς, κινείται διαρκώς ανάμεσα στο μοναδικό και στο καθολικό: το χωρίο αποδίδει με απόλυτη ακρίβεια τη ζωή του Παύλου, αλλά ταυτόχρονα φανερώνει και το μέτρο της αληθινής χριστιανικής ζωής. Αυτή η διπλή κίνηση είναι εξαιρετικά σημαντική για τη μελέτη του στίχου, διότι επιτρέπει να φανεί πως ο Χρυσόστομος δεν μετατρέπει τον Παύλο σε ανέγγιχτο και αποκομμένο πρότυπο, αλλά ούτε εξισώνει επιπόλαια τη ζωή του κάθε πιστού με την αποστολική τελείωση. Αντιθέτως, χρησιμοποιεί το παύλειο βίωμα για να ελέγξει, να παιδαγωγήσει και να προσανατολίσει την εκκλησιαστική ζωή.

Ιδιαίτερη μεθοδολογική σημασία έχει επίσης το γεγονός ότι στους τρεις τόμους του PG 60–62 οι άμεσες παραθέσεις του Γαλ. 2:20 δεν περιορίζονται σε ένα μόνο έργο. Το κύριο ερμηνευτικό βάρος φέρει ασφαλώς το *Commentarius in Epistolam ad Galatas* του PG 61, όμως ο στίχος επανέρχεται και στις *Homiliae in Acta apostolorum* του PG 60, καθώς και στον

Commentarius in Epistolam ad Philippenses του PG 62. Οι παράλληλες αυτές χρήσεις δεν επαναλαμβάνουν απλώς ό,τι λέγεται στο υπόμνημα προς Γαλάτας. Κάθε μία φωτίζει διαφορετική πλευρά του χωρίου: η χρήση στις Πράξεις αναδεικνύει το μέγεθος της παύλειας αποκοπής από τον κόσμο, η χρήση στους Φιλιπησίους μετατρέπει το χωρίο σε κανόνα της χριστιανικής ζωής, ενώ το υπόμνημα στην προς Γαλάτας επιστολή προσφέρει την πληρέστερη θεολογική του ανάλυση. Αυτή η εσωτερική συμφωνία των χρυσοστομικών χρήσεων καθιστά την ερμηνεία του ιδιαίτερα συνεκτική και γόνιμη.

2. Το κεντρικό υπόμνημα του Χρυσοστόμου: βάπτισμα, μεταβαπτισματική πολιτεία και θάνατος της αμαρτίας

Το κεντρικότερο και σαφέστερο ερμηνευτικό κείμενο βρίσκεται στο υπόμνημα του Χρυσοστόμου στην προς Γαλάτας επιστολή. Εκεί ο Πατέρας σχολιάζει το χωρίο με αξιοθαύμαστη πυκνότητα, ξεκινώντας από το ερώτημα πώς είναι δυνατόν ο Παύλος να λέει συγχρόνως ότι συνεσταυρώθηκε και ότι ζει. Η απάντηση δίνεται με μία διάκριση που έχει καθοριστική σημασία για όλη τη χρυσοστομική ανάγνωση του Γαλ. 2:20: «*Τῷ μὲν γὰρ εἶπεῖν, Χριστῷ συνεσταύρωμαι, τὸ βάπτισμα ἠνίξατο· τῷ δὲ εἶπεῖν, Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ, τὴν μετὰ ταῦτα πολιτείαν, δι' ἧς νεκροῦται ἡμῶν τὰ μέλη*»¹¹¹. Η διατύπωση αυτή είναι ίσως η σημαντικότερη χρυσοστομική συμβολή στην ερμηνεία του χωρίου. Το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» δεν σημαίνει απλώς ένα εσωτερικό αίσθημα ή μία ηθική διάθεση, αλλά παραπέμπει ευθέως στο βάπτισμα, δηλαδή στη μυστηριακή συμμετοχή του πιστού στον θάνατο του Χριστού. Το «Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ», όμως, δεν εξαντλείται στο μυστήριο· δηλώνει την έπειτα ζωή, τη «μετὰ ταῦτα πολιτείαν», την έμπρακτη συνέχεια του βαπτίσματος στην καθημερινή ύπαρξη.

Η διάκριση αυτή ανάμεσα στο βάπτισμα και στη μεταβαπτισματική πολιτεία αποκαλύπτει την εσωτερική ισορροπία της ερμηνείας του Χρυσοστόμου. Δεν πρόκειται για ηθικιστική ανάγνωση, διότι το χωρίο ριζώνεται πρωτίστως σε μυστηριακό γεγονός· ούτε όμως πρόκειται για μιαν αυτάρκη μυστηριακή κατανόηση που αφήνει αδρανή τη ζωή του πιστού μετά το βάπτισμα. Ο Χρυσόστομος αρνείται να αποσπάσει τον στίχο είτε προς τη μία είτε προς την άλλη κατεύθυνση. Η συσταύρωση με τον Χριστό χαρίζεται βαπτισματικά, αλλά ο πιστός καλείται να την πραγματώσει υπαρξιακά με τη «μετὰ ταῦτα πολιτείαν». Εδώ ακριβώς βρίσκεται η χρυσοστομική σύνθεση της χάριτος και της ευθύνης. Ο άνθρωπος δεν κατασκευάζει μόνος του τη σωτηρία του, αλλά δεν δικαιούται και να αφήσει ακαρποφόρητη

¹¹¹ Χρυσόστομος, 1862b, 'Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολήν, PG 61, στ. 645.

τη μυστηριακή δωρεά. Το Γαλ. 2:20, λοιπόν, περιγράφει συγχρόνως αυτό που δίνεται στο βάπτισμα και αυτό που ζητείται από τον βίο.

Αμέσως μετά ο Χρυσόστομος προχωρεί σε μία ακόμη θεμελιώδη διευκρίνιση. Εξηγεί ότι ο «θάνατος» και η «ζωή» του χωρίου δεν πρέπει να νοηθούν με φυσικό και κοινό τρόπο: «Ὡσπερ γὰρ θάνατον λέγει οὐ τοῦτον τὸν κοινόν, ἀλλὰ τὸν ἐκ τῶν ἁμαρτιῶν, οὕτω καὶ ζωὴν, τὴν ἐκείνων ἀπαλλαγὴν»¹¹². Η θέση αυτή είναι κεντρική για την παρούσα έρευνα, διότι διαλύει μία από τις συχνότερες παρεξηγήσεις του χωρίου. Το «οὐκέτι ἐγὼ» δεν δηλώνει φυσική εξαφάνιση ούτε ακύρωση της προσωπικής ύπαρξης. Ο θάνατος στον οποίο αναφέρεται ο Παῦλος είναι ο θάνατος «τῶν ἁμαρτιῶν», δηλαδή η κατάργηση του παλαιού αμαρτωλού τρόπου ζωής. Αντίστοιχα, η ζωή που ακολουθεί δεν είναι απλή βιολογική συνέχεια, αλλά η «ἀπαλλαγή» από την αμαρτία, η κατάσταση του ανθρώπου που ζει ελεύθερος από την παλαιά δουλεία. Έτσι, η χρυσοστομική ερμηνεία θεμελιώνει μία κατ' εξοχήν ηθική και σωτηριολογική ανάγνωση του στίχου: δεν πεθαίνει ο άνθρωπος ως πρόσωπο, αλλά πεθαίνει ο άνθρωπος ως φορέας της αμαρτίας.

Ο ίδιος ο Χρυσόστομος ενισχύει αυτή την ανάγνωση συνδέοντας το Γαλ. 2:20 με άλλα παύλεια χωρία: «Νεκρώσατε γὰρ τὰ μέλη ὑμῶν τὰ ἐπὶ τῆς γῆς» και «ὁ παλαιὸς ἡμῶν ἄνθρωπος ἐσταυρώθη», προσθέτοντας ότι αυτό «ἐν τῷ λουτρῷ γέγονε»¹¹³. Πρόκειται για σημαντικό ερμηνευτικό βήμα. Ο Χρυσόστομος δεν εξηγεί τον Παῦλο απομονωμένα, αλλά επιτρέπει στον Παῦλο να ερμηνεύσει τον εαυτό του. Το Γαλ. 2:20 βρίσκεται μέσα στην ίδια θεολογική οικογένεια με τα χωρία περί σταυρώσεως του παλαιού ανθρώπου, περί νεκρώσεως των γηίνων μελών και περί βαπτισματικής συμμετοχής στον θάνατο του Χριστού. Αυτό σημαίνει ότι ο χριστιανικός βίος, κατά τον Χρυσόστομο, είναι η μακρά πραγμάτωση εκείνου που άρχισε μυστηριακά «ἐν τῷ λουτρῷ». Με άλλα λόγια, το βάπτισμα δεν αποτελεί για τον Χρυσόστομο απλώς ένα γεγονός του παρελθόντος, αλλά την αφετηρία ενός βίου διαρκούς σταυρώσεως ως προς την αμαρτία.

3. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» ως εσωτερική ενέργεια, κυριαρχία και πλήρης υπακοή

Αν το πρώτο μισό του χωρίου φωτίζεται από το βάπτισμα και τη νέκρωση της αμαρτίας, το δεύτερο μισό, «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», λαμβάνει στον Χρυσόστομο εξαιρετικά πυκνό περιεχόμενο. Στο ίδιο υπόμνημα προς Γαλάτας, στο ερώτημα «Τί δὲ ἐστι, Ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ

¹¹² Χρυσόστομος, 1862b, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολήν, PG 61, στ. 645.

¹¹³ Χρυσόστομος, 1862b, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολήν, PG 61, στ. 646.

Χριστός;» ο Πατέρας απαντά: «Οὐδὲν γίνεται, φησὶν, ὑπ' ἐμοῦ, ὧν ὁ Χριστὸς οὐ βούλεται»¹¹⁴. Η ερμηνεία αυτή είναι απολύτως χαρακτηριστική του Χρυσοστόμου. Η ζωή του Χριστού στον πιστό δεν ορίζεται πρώτα από ψυχολογικά ή αόριστα μυστικά κριτήρια, αλλά από την απόλυτη σύμπτωση της πράξεως του πιστού με το θέλημα του Χριστού. Το κέντρο της υπάρξεως μετατοπίζεται. Ο άνθρωπος δεν ενεργεί πλέον ως ανεξάρτητη βούληση με δικό του αυτόνομο σκοπό, αλλά ως πρόσωπο του οποίου η βούληση έχει υπαχθεί τόσο βαθιά στον Χριστό, ώστε τίποτε να μη γίνεται αντίθετα προς το δικό Του θέλημα.

Η διατύπωση αυτή δείχνει ότι η ενοίκηση του Χριστού, στην ερμηνεία του Χρυσοστόμου, έχει σαφώς ηθικό και ασκητικό περιεχόμενο, αλλά δεν εξαντλείται σε αυτό. Ο Πατέρας θαυμάζει την ακρίβεια της παύλειας πολιτείας και γράφει: «Οὐ γὰρ εἶπε, Ζῶ ἐγώ, ἀλλὰ, Ζῇ ἐν ἐμοὶ Χριστός... οὐκ εἶπε, Ζῶ τῷ Χριστῷ, ἀλλ', ὃ πολλῷ πλέον ἦν, Ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»¹¹⁵. Επειδή όμως η συγκεκριμένη παράθεση βρίσκεται στη *scrutia* ενότητα του τόμου 61, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως γνήσιο χρυσοστομικό τεκμήριο ισοδύναμο με το υπόμνημα προς Γαλάτας. Ωστόσο, έχει κάποια ερμηνευτική αξία ως ένδειξη του τρόπου με τον οποίο παραλήφθηκε η χρυσοστομική γραμμή. Το κρίσιμο στοιχείο στο οποίο πρέπει να σταθούμε είναι η διάκριση ανάμεσα στο «ζῶ τῷ Χριστῷ» και στο «ζῇ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Η δεύτερη διατύπωση δηλώνει κάτι περισσότερο από απλή αναφορά ή αφοσίωση. Δηλώνει εσωτερική κυριαρχία και κατοίκηση. Εφόσον όμως η συγκεκριμένη ανάπτυξη ανήκει στα *scrutia*, η βασική μας τεκμηρίωση οφείλει να παραμείνει στο γνήσιο σχόλιο του PG 61, όπου το ίδιο νόημα αποδίδεται με την πιο ασφαλή φράση: «Οὐδὲν γίνεται... ὧν ὁ Χριστὸς οὐ βούλεται».

Η ουσία της χρυσοστομικής ερμηνείας φωτίζεται και από ένα παράλληλο χωρίο στις *Homiliae in II ad Corinthios*, όπου ο Χρυσόστομος, ερμηνεύοντας το «δοκιμὴν ζητεῖτε τοῦ ἐν ἐμοὶ λαλοῦντος Χριστοῦ», εξηγεί ότι πρόκειται για «τὸν ἐν ἐμοὶ οἰκῶν, αὐτὸς ὁ Χριστός» και ότι οι ακροατές θα το γνωρίσουν «διὰ τῶν ἔργων τοῦ ἐνοικοῦντος ἐν ἐμοὶ»¹¹⁶. Παρότι εδώ δεν έχουμε παράθεση του Γαλ. 2:20, έχουμε εξαιρετικά κοντινό ερμηνευτικό παράλληλο. Ο Χριστός που «ζει» στον Παῦλο είναι ο Χριστός που «οἰκεῖ» και ενεργεί μέσα του, και η εσωτερική αυτή πραγματικότητα αποδεικνύεται «διὰ τῶν ἔργων». Αυτό σημαίνει ότι, κατά τον Χρυσόστομο, η ενοίκηση του Χριστού δεν είναι αόρατη μόνο εσωτερική κατάσταση, αλλά

¹¹⁴ Χρυσόστομος, 1862b, 'Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολή, PG 61, στ. 645.

¹¹⁵ Χρυσόστομος, 1862b, 'Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολή, PG 61, στ. 646.

¹¹⁶ Χρυσόστομος, 1862b, Ὁμιλία ΙΗ' εἰς τὴν Β' πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολή, PG 61, στ. 600.

δύναμη που μορφοποιεί τον βίο. Η χριστιανική ύπαρξη δεν ζει πια από τη δική της αυτονομία, αλλά από την ενεργό παρουσία του Χριστού.

Το ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο συναντάται και σε άλλο χωρίο του PG 60, όπου ο Χρυσόστομος συνάπτει μια σειρά βιβλικών εκφράσεων περί της παρουσίας του Χριστού στον πιστό: «Εἰ δὲ Χριστὸς ἐν ὑμῖν», «Εἰς τὸν ἔσω ἡμῶν ἄνθρωπον κατοικῆσαι τὸν Χριστόν», και ἀκολουθῶς «καὶ ζῶ (Ζῶ γὰρ, φησὶν, οὐκέτι ἐγὼ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός)»¹¹⁷. Η χρήση αυτή είναι σύντομη, αλλά πολύ σημαντική. Το Γαλ. 2:20 εντάσσεται εδώ σε αλυσίδα χωρίων που μιλούν για τον Χριστό ως ἐνοικο, ως ἐνδυμα, ως πλήρωμα και ως ζωή του πιστού. Επομένως, στον Χρυσόστομο το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν είναι απομονωμένη παύλεια υπερβολή, αλλά μέρος μιας ευρύτερης εκκλησιαστικής γλώσσας περί κατοικήσεως του Χριστού στον εσωτερικό άνθρωπο. Το γεγονός ότι ο Χρυστός αποκαλείται εδώ ρητῶς «ζωή» καθιστά ακόμη πιο σαφές ότι η ενοίκηση του Χριστού σημαίνει μετοχή στην ίδια τη ζωή Του.

4. Η παύλεια ομολογία ως κορύφωση αποστολικής υπάρξεως

Ένα δεύτερο μεγάλο χαρακτηριστικό της ερμηνείας του Χρυσοστόμου είναι ότι συνδέει το Γαλ. 2:20 με το μοναδικό ύψος της παύλειας πολιτείας. Στις *Homiliae in Acta apostolorum* παραθέτει πρώτα το «Ἐμοὶ κόσμος ἐσταύρωται, κἀγὼ τῷ κόσμῳ», το ερμηνεύει ως «Νεκρὸς εἰμι τῷ κόσμῳ, κάκεῖνος ἐμοὶ νεκρὸς», και αμέσως συνεχίζει: «Καὶ πάλιν· Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός. Τοῦτο μόνου Παύλου λέγειν ἐστίν, ἡμῶν δὲ τῶν ἐκείνου τοσοῦτον ἀπολειπομένων, ὅσον τῆς γῆς ὁ οὐρανός»¹¹⁸. Το χωρίο αυτό δεν υποβαθμίζει το Γαλ. 2:20 σε απλή εξιδανίκευση του αποστόλου. Αντιθέτως, αποκαλύπτει την ένταση με την οποία ο Χρυσόστομος βιώνει την απόσταση ανάμεσα στον Παύλο και στους συνήθεις πιστούς. Η ομολογία του αποστόλου είναι τόσο αληθινή και τόσο ακριβής, ώστε ο Πατέρας αισθάνεται πως οι ακροατές του σχεδόν δεν τολμούν να ανοίξουν το στόμα τους μπροστά σε αυτήν.

Η σημασία του χωρίου αυτού είναι διττή. Πρώτον, φανερώνει ότι για τον Χρυσόστομο ο στίχος δεν είναι λεκτικό σχήμα ούτε θερμή υπερβολή, αλλά πιστή αποτύπωση της παύλειας ζωής. Δεύτερον, δείχνει ότι ο Χρυσόστομος αντιλαμβάνεται το Γαλ. 2:20 ως κορυφή αποστολικού ήθους. Ο Παύλος δεν λέει απλώς ότι έχει κάποιες στιγμές πνευματικής ανατάσεως· ολόκληρη η ύπαρξή του έχει φθάσει σε τέτοιο σημείο αποκοπής από τον κόσμο, ώστε να μπορεί αληθινά να πει ότι δεν ζει πλέον ο ίδιος. Η σύνδεση με το «Ἐμοὶ κόσμος

¹¹⁷ Χρυσόστομος, 1862a, Ὁμιλία ΚΔ' εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολή, PG 60, στ. 623 - 624.

¹¹⁸ Χρυσόστομος, 1862a, Ὁμιλία ΜΘ' εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, στ. 364.

ἐσταύρωται» είναι ιδιαίτερος αποκαλυπτική. Ο Παύλος είναι νεκρός προς τον κόσμο, αλλά και ο κόσμος νεκρός προς εκείνον. Η διπλή αυτή σταύρωση αποτελεί το αρνητικό, αλλά αναγκαίο, υπόβαθρο του «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Μόνο όπου ο κόσμος έχει νεκρωθεί ως κέντρο της υπάρξεως μπορεί να φανερωθεί τόσο καθαρά η ζωή του Χριστού.

Αυτή η ίδια αποστολική διάσταση εμφανίζεται και στο σχόλιο του Χρυσόστομου στην προς Φιλιπησίους, όταν συζητεί το ζήτημα της παραμονής του Παύλου «ἐν οἰκίῳ μισθώματι». Ο Χρυσόστομος ρωτά ρητορικά: «ἄρα παρήκουσε τοῦ Χριστοῦ τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, ὁ λέγων· Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός; περὶ οὗ ὁ Χριστὸς ἐμαρτύρησε λέγων, ὅτι Σκεῦος ἐκλογῆς μοί ἐστιν οὗτος;»¹¹⁹. Το Γαλ. 2:20 χρησιμοποιείται εδώ ως τεκμήριο της απόλυτης αποστολικής υπακοῆς του Παύλου. Εφόσον ο Παύλος είναι αυτός που μπορεί να λέει ότι ο Χριστός ζει μέσα του, δεν είναι δυνατόν να νοηθεί ως απειθών ή ιδιογνώμων. Ο στίχος λειτουργεί λοιπόν ως εγγύηση του αποστολικού ήθους. Δεν είναι απλώς εμπειρία εσωτερικής χάριτος, αλλά και εξωτερικό μέτρο αξιοπιστίας και υπακοῆς. Η ζωή του Χριστού μέσα στον Παύλο αποδεικνύεται από το ότι η αποστολική του πορεία βρίσκεται σε πλήρη συντονισμό με το θείο θέλημα.

5. Από την αποστολική κορυφή στο μέτρο του κάθε χριστιανού

Η πιο εντυπωσιακή πτυχή της ερμηνείας του Χρυσόστομου είναι ίσως ότι, αφού εξυψώσει τον Παύλο ως μοναδικό πρότυπο, στη συνέχεια καθιστά το ίδιο χωρίο υποχρεωτικό μέτρο του κάθε χριστιανού. Στο υπόμνημά του στην προς Φιλιπησίους, ερμηνεύοντας το «Ἐμοὶ γὰρ τὸ ζῆν Χριστός», γράφει: «Καὶ ἐν τῇ ζωῇ δὲ ταύτῃ οὐ τοῦτο ἐστὶ μου τὸ ζῆν, ἀλλὰ ὁ Χριστός... τοῦτο κάκεῖ λέγω· Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός. Τοιοῦτον χρὴ εἶναι τὸν Χριστιανόν. Οὐ ζῶ, φησὶ, τὴν κοινὴν ζωὴν»¹²⁰. Η διατύπωση αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική. Το χωρίο δεν παραμένει σε επίπεδο εξαίρετης αποστολικῆς αυτοσυνειδησίας. Γίνεται κανονιστικός ορισμός του χριστιανού. Ο Χριστιανός δεν πρέπει να ζει «τὴν κοινὴν ζωὴν», δηλαδή την απλή, κοινή, αμέριμνα γήινη και εμπαθὴ ζωή των πολλών.

Ο Χρυσόστομος γνωρίζει ότι η φράση αυτή μπορεί να προκαλέσει απορία. Για τον λόγο αυτόν στήνει αμέσως ένα μικρό διάλογο με τον απόστολο: «Πῶς οὖν ζῆς, ὦ μακάριε Παῦλε; οὐχὶ τὸν ἥλιον ὀράς; οὐχὶ τὸν κοινὸν ἀέρα ἀναπνεῖς; ... Τί λέγεις, Οὐ ζῶ;»¹²¹. Η απάντηση είναι

¹¹⁹ Χρυσόστομος, 1862c, Ὁμιλία Ι΄ εἰς τὴν πρὸς Φιλιπησίους Ἐπιστολή, PG 62, στ. 253.

¹²⁰ Χρυσόστομος, 1862c, Ὁμιλία Ι΄ εἰς τὴν πρὸς Φιλιπησίους Ἐπιστολή, PG 62, στ. 200.

¹²¹ Χρυσόστομος, 1862c, Ὁμιλία Ι΄ εἰς τὴν πρὸς Φιλιπησίους Ἐπιστολή, PG 62, στ. 200.

εξαιρετικά εύστοχη: εάν τα πράγματα δεν μαρτυρούσαν, θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για μεγαληγορία· εφόσον όμως ο ίδιος ο βίος του Παύλου μαρτυρεί, δεν πρόκειται για ρητορική υπερβολή. Ο Παύλος βεβαίως ζει σωματικά, αναπνέει, κινείται και υπάρχει μέσα στον κόσμο. Αυτό που δεν ζει πλέον είναι «ή κοινή ζωή», η ζωή δηλαδή που έχει ως κέντρο τις επιθυμίες, τις φιλοδοξίες, τα πάθη και τον κόσμο. Με αυτή την ανάλυση ο Χρυσόστομος προσφέρει μιαν από τις πιο ακριβείς ερμηνείες του «οὐκέτι ἐγὼ»: δεν σημαίνει άρνηση της φυσικής ζωής, αλλά άρνηση της αμαρτωλής μορφής ζωής.

Ακόμη πιο διαφωτιστική είναι η συνέχιση του ίδιου σχολίου, όπου ο Χρυσόστομος αναλύει την πολυσημία της λέξεως «ζωή»: «Τὸ τῆς ζωῆς ὄνομα πολυσήμαντόν ἐστιν... Ἔστι ζωὴ αὕτη ἢ τοῦ σώματος, καὶ ἔστι ζωὴ ἢ τῆς ἀμαρτίας... ἔστι ζωὴ ἢ αἰδιος καὶ ἀθάνατος»¹²². Και λίγο παρακάτω διευκρινίζει: «Οὐ τὴν φυσικὴν οὖν φησι μὴ ζῆν ζωὴν, ἀλλὰ ταύτην τὴν τῶν ἀμαρτημάτων, ἣν ἅπαντες ἄνθρωποι ζῶσιν»¹²³. Πρόκειται για εξαιρετικά σημαντική παρατήρηση. Ο Χρυσόστομος δεν αρκείται στην ηθική παρότρυνση, αλλά προσφέρει εννοιολογική αποσαφήνιση. Ο άνθρωπος μπορεί να ζει φυσικά, αλλά να ζει συγχρόνως και «τὴν τῆς ἀμαρτίας ζωὴν». Το Γαλ. 2:20 δηλώνει ότι αυτή ακριβώς η ζωή της αμαρτίας έχει θανατωθεί. Εδώ βρίσκεται και η σύνδεση του χωρίου με το «Ἐμοὶ τὸ ζῆν Χριστός». Ο Χριστός δεν είναι απλώς το αντικείμενο της πίστεως, αλλά το ίδιο το περιεχόμενο και το κριτήριο της ζωής.

Στο ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο εντάσσεται και η φράση του Χρυσόστομου: «Ἔως δ' ἂν Χριστὸς ἦ μετ' ἐμοῦ, κὰν θάνατος ἐπέλθῃ, ζῶ»¹²⁴. Η σκέψη αυτή φωτίζει παραδειγματικά το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Η αληθινή ζωή του πιστού δεν εξαρτάται πλέον από τις εξωτερικές συνθήκες, ούτε καν από τον ίδιο τον θάνατο, αλλά από την κοινωνία με τον Χριστό. Όσο ο Χριστός είναι με τον Παύλο, ο Παύλος ζει, ακόμη και αν επέλθει θάνατος. Με αυτό τον τρόπο ο Χρυσόστομος μετατρέπει τον στίχο σε χριστιανική οντολογία: η ζωή του πιστού δεν έχει ως κέντρο την αυτάρκεια της φύσεως, αλλά την παρουσία του Χριστού. Τούτο ακριβώς καθιστά δυνατή και τη χριστιανική υπέρβαση του φόβου του θανάτου.

¹²² Χρυσόστομος, 1862c, Όμιλία Ι' εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους Ἐπιστολή, PG 62, στ. 201.

¹²³ Χρυσόστομος, 1862c, Όμιλία Ι' εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους Ἐπιστολή, PG 62, στ. 201.

¹²⁴ Χρυσόστομος, 1862c, Όμιλία Ι' εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους Ἐπιστολή, PG 62, στ. 200.

6. Συμπληρωματικά χωρία από τους τρεις τόμους και η κριτική σημείωση για τα *spuria*

Η ερμηνεία του Χρυσοστόμου στο Γαλ. 2:20 εδραιώνεται πρωτίστως στα γνήσια χωρία που εξετάστηκαν ήδη. Ωστόσο, για τη συνολικότητα της έρευνας είναι χρήσιμο να σημειωθεί ότι στους ίδιους τρεις τόμους υπάρχουν και άλλες σχετικές χρήσεις, οι οποίες, χωρίς να αποτελούν πλήρεις αυτοτελείς ερμηνείες, συμβάλλουν στην κατανόηση του ίδιου θεολογικού πυρήνα. Μία από αυτές είναι το σύντομο αλλά εύλωτο χωρίο του PG 60 όπου, μέσα σε σειρά χριστολογικών εικόνων, ο Χριστός ονομάζεται «καὶ ζωή», και αμέσως προστίθεται το παύλειο «Ζῶ γάρ, φησὶν, οὐκέτι ἐγὼ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Παρότι η χρήση αυτή δεν προσφέρει αναλυτικό σχολιασμό, είναι σημαντική, διότι δείχνει πώς ο Χρυσόστομος εντάσσει το Γαλ. 2:20 μέσα σε πλούσιο πλέγμα βιβλικών μεταφορών περί του Χριστού ως ζωής, πληρώματος, τροφής και ενοίκου της ψυχής. Έτσι, το χωρίο ερμηνεύεται όχι αποσπασματικά αλλά χριστοκεντρικά.

Αναγκαία είναι επίσης μία σύντομη φιλολογική σημείωση για τον PG 61. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο πίνακας του τόμου δηλώνει ρητά ότι μετά τη στ. 681 αρχίζει η ενότητα των *spuria*. Επομένως, μία ακόμη ακριβής παράθεση του στίχου στη στ. 693, όσο κι αν είναι θεολογικά ενδιαφέρουσα, δεν μπορεί να ληφθεί ως γνήσιο χρυσοστομικό τεκμήριο ισόκυρο με το *Commentarius in Epistolam ad Galatas*. Η παρατήρηση αυτή έχει σημασία όχι μόνο για λόγους φιλολογικής ακρίβειας, αλλά και για τη μεθοδολογία της παρούσας εργασίας. Ο πυρήνας της ερμηνείας του Χρυσοστόμου πρέπει να θεμελιωθεί στα γνήσια χωρία των PG 60–62, και ιδίως στο υπόμνημα στην προς Γαλάτας επιστολή. Τα *spuria* μπορούν το πολύ να επιβεβαιώσουν ότι ο χρυσοστομικός τρόπος αναγνώσεως του στίχου άσκησε ευρύτερη επιρροή. Δεν μπορούν όμως να μεταβάλουν το κέντρο βάρους της ερμηνείας.

Με βάση όλα τα παραπάνω, μπορεί να διατυπωθεί με ασφάλεια ότι ο Χρυσόστομος προσφέρει όχι απλώς πολλαπλές αναφορές, αλλά ένα πραγματικά συνεκτικό και οργανωμένο ερμηνευτικό σώμα γύρω από το Γαλ. 2:20. Ο στίχος ερμηνεύεται από τον ίδιο ως βαπτισματικό, ως ηθικός, ως πνευματικός, ως αποστολικός και ως εκκλησιαστικός. Η συσταύρωση με τον Χριστό έχει μυστηριακή αφετηρία. Το «οὐκέτι ἐγὼ» δηλώνει την κατάργηση της ζωής της αμαρτίας. Το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δηλώνει ότι ο Χριστός είναι πλέον εκείνος που κυβερνά τη ζωή του πιστού. Και η όλη ερμηνεία κορυφώνεται στην ποιμαντική απαίτηση να μη ζει ο χριστιανός «τὴν κοινὴν ζωὴν», αλλά να έχει ως περιεχόμενο της υπάρξεώς του τον ίδιο τον Χριστό.

Συμπέρασμα

Η ερμηνεία του Ιωάννου Χρυσοστόμου στο Γαλ. 2:20 συνιστά το πληρέστερο και συστηματικότερο πατερικό ερμηνευτικό υλικό για το συγκεκριμένο χωρίο. Στον Χρυσόστομο ο στίχος δεν μένει απλή αποστολική αυτομαρτυρία, ούτε αναγνώσκεται ως αόριστη μυστική εμπειρία. Αντιθέτως, μετατρέπεται σε συνοπτική έκφραση όλης της χριστιανικής ζωής. Το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» υπαινίσσεται το βάπτισμα. Το «Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» δηλώνει τη μετέπειτα πολιτεία, δηλαδή τη συνεχή νέκρωση των γηίνων μελών και την υπέρβαση της ζωής της αμαρτίας. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι τίποτε δεν γίνεται πλέον στον πιστό έξω από το θέλημα του Χριστού, ο οποίος καθίσταται η εσωτερική αρχή της υπάρξεώς του..

Παράλληλα, η ερμηνεία του Χρυσοστόμου διασώζει θαυμαστά τη διάκριση ανάμεσα στην αποστολική κορυφή και στην εκκλησιαστική καθολικότητα. Ο Παύλος είναι ο κατ' εξοχήν φορέας αυτού του λόγου, σε σημείο ώστε ο Χρυσόστομος να τονίζει την απόσταση που τον χωρίζει από τους λοιπούς πιστούς. Την ίδια στιγμή, όμως, ο ίδιος Πατέρας επιμένει ότι «τοιοῦτον χρή εἶναι τὸν Χριστιανόν». Η απόσταση από τον Παύλο δεν καταργεί την κλήση προς μίμηση· αντιθέτως, την καθιστά οξύτερη. Ο Παύλος φανερώνει το μέτρο. Ο χριστιανός καλείται να αναγνωρίσει σε εκείνον όχι απλώς ένα ιστορικό πρόσωπο του παρελθόντος, αλλά την αλήθεια της δικής του κλήσεως.

Τελικώς, ο Χρυσόστομος προσλαμβάνει το Γαλ. 2:20 ως χωρίο κατεξοχήν χριστοκεντρικό και εκκλησιολογικό. Ο άνθρωπος δεν παύει να υπάρχει ως πρόσωπο· παύει να ζει ως παλαιός άνθρωπος. Δεν καταλύεται η ζωή του σώματος· καταργείται η ζωή της αμαρτίας. Δεν παραμένει ο Χριστός εξωτερικό πρότυπο· γίνεται η εσωτερική ζωή του πιστού. Ακριβώς γι' αυτό η ερμηνεία του Χρυσοστόμου μπορεί δικαίως να αποτελέσει τον κεντρικό άξονα μιας διπλωματικής εργασίας για το Γαλ. 2:20: όχι μόνο επειδή είναι η εκτενέστερη, αλλά επειδή κατορθώνει να συνθέσει με εντυπωσιακή σαφήνεια το μυστήριο, το ήθος, την άσκηση, την αποστολή και την καθημερινή χριστιανική ζωή μέσα σε μία και μόνη παύλεια ομολογία.

2.7 Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η ερμηνεία του Γαλ. 2:20 στο έργο του Κυρίλλου Αλεξανδρείας παρουσιάζει ιδιαίτερη σημασία, διότι το παύλειο αυτό χωρίο εντάσσεται σε τρεις βασικούς άξονες της σκέψης του: στον σωτηριολογικό άξονα της μετοχής στο πάθος και στη ζωή του Χριστού, στον μυσταγωγικό και ασκητικό άξονα της ολοκληρωτικής αφιερώσεως του πιστού στον Θεό, και στον χριστολογικό άξονα της ομολογίας ότι ο Χριστός είναι αληθινός Θεός. Για τον λόγο αυτό, το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι· ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» λειτουργεί στο έργο του Κυρίλλου ως σύντομη αλλά εξαιρετικά πυκνή διατύπωση της νέας εν Χριστῷ υπάρξεως.

Στο έργο του Κυρίλλου, το «οὐκέτι ἐγώ» δεν σημαίνει εξαφάνιση του ανθρώπινου προσώπου. Δηλώνει ότι ο πιστός δεν ζει πλέον ως φορέας μιας αυτάρκους και ιδιοκεντρικής ζωής. Παράλληλα, το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν αποδίδεται σε μιαν αόριστη θρησκευτική συγκίνηση, αλλά σε μια πραγματική χριστοκεντρική ανακατεύθυνση του βίου. Ο άνθρωπος παύει να ζει «τὴν ἰδίαν» ζωή και εισέρχεται σε νέο τρόπο υπάρξεως, όπου κέντρο και νόημα της ζωής του είναι ο ίδιος ο Χριστός. Η ιδιοτυπία του Κυρίλλου βρίσκεται ακριβώς στο ότι ερμηνεύει το χωρίο συγχρόνως πασχάλια, λειτουργικά, ασκητικά και αντιαιρετικά. Το αποτέλεσμα είναι μια θεολογικά σύνθετη και πνευματικά ώριμη ανάγνωση, στην οποία το παύλειο εδάφιο φωτίζει όχι μόνο την εσωτερική ζωή του πιστού, αλλά και την ίδια τη χριστολογική αλήθεια της Εκκλησίας.

2. Η σωτηριολογική ερμηνεία στο έργο του Κυρίλλου: ο πιστός δεν ζει πλέον τη δική του ζωή

Η πιο καθαρή σωτηριολογική ανάπτυξη του Γαλ. 2:20 βρίσκεται στο έργο του Κυρίλλου *Γλαφυρά εἰς τὴν Πεντάτευχον*. Εκεί ο Κύριλλος γράφει ότι ο θεῖος Παῦλος «μεμυσταγόγηκε... τοὺς διὰ Χριστοῦ σεσωσμένους» και αμέσως παραθέτει το: «Χριστῷ συνεσταύρωμαι... ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»¹²⁵. Ἦδη η χρήση του ρήματος «μεμυσταγόγηκε» είναι εξαιρετικά σημαντική. Ο Παῦλος δεν παρουσιάζεται ως απλός διδάσκαλος ηθικής τελειώσεως, αλλά ως μυσταγωγός των σωζομένων. Αρα, το Γαλ. 2:20 εντάσσεται από τον Κύριλλο μέσα στο μυστήριο της σωτηρίας και όχι μόνο στο επίπεδο της ηθικής βελτιώσεως.

¹²⁵ Κύριλλος Αλεξανδρείας, 1864b, *Γλαφυρά εἰς τὴν Πεντάτευχον*, PG 69, στ. 437.

Ακόμη ουσιαστικότερη είναι η ερμηνεία που ακολουθεί: «οὐχὶ τὴν ἰδίαν ἔτι ζῶμεν ζωὴν, ἀλλὰ τὴν τοῦ δι' ἡμᾶς ἀποθανόντος Χριστοῦ»¹²⁶. Η φράση αυτή αποδίδει ίσως με τον πιο σαφή τρόπο την κατανόηση από τον πατέρα του «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ». Ο πιστός δεν παύει να υπάρχει ως πρόσωπο, αλλά παύει να έχει ως τελικό μέτρο τη «δική του» ζωή. Η παλαιά ζωή, ως αυτοτελής και αυτόνομη ύπαρξη, έχει παρέλθει. Στη θέση της τίθεται η ζωή «τοῦ δι' ἡμᾶς ἀποθανόντος Χριστοῦ». Η διατύπωση αυτή δεν είναι απλώς ποιητική. Είναι βαθιά σωτηριολογική. Η ζωή του πιστού πηγάζει πλέον από το πάθος και την ανάσταση του Χριστού. Ο άνθρωπος ζει, επειδή προηγουμένως ο Χριστός πέθανε υπέρ αυτού και ανέστη.

Η τυπολογία που χρησιμοποιεί ο Κύριλλος ενισχύει ακόμη περισσότερο αυτή την ανάγνωση. Όπως οι Ισραηλίτες ζούσαν, τρόπον τινά, από τη ζωή του σφαγέντος αμνού, έτσι και οι χριστιανοί ζουν από τη ζωή του Χριστού. Εδώ το Γαλ. 2:20 αποκτά σαφώς πασχάλιο χαρακτήρα. Ο Χριστός είναι ο αληθινός πασχάλιος αμνός· ο πιστός είναι εκείνος που μετέχει στη ζωή που πηγάζει από τη θυσία του αμνού αυτού. Με τον τρόπο αυτό, το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» αποκτά όχι μόνο ηθικό αλλά και λειτουργικό και σχεδόν ευχαριστιακό βάθος. Ο άνθρωπος δεν ζει πια απλώς καλύτερα· ζει από άλληνη πηγή.

Από αυτό το σημείο ο Κύριλλος περνά στην ηθική συνέπεια της σωτηρίας: «Χρὴ τοίνυν ἡμῶν ἀγίαν εἶναι τὴν ζωὴν· τοιαύτη γὰρ ἡ Χριστοῦ»¹²⁷. Η νέα ζωή δεν είναι θεωρητική διακήρυξη. Αν ο πιστός ζει πλέον τη ζωή του Χριστού, τότε η ζωή του οφείλει να λάβει την ποιότητα της εν Χριστῷ ζωής, δηλαδή την αγιότητα. Η αγιότητα δεν έρχεται ως εξωτερικός ηθικός καταναγκασμός, αλλά ως φυσική συνέπεια της μετοχής στη ζωή του Χριστού. Εδώ ακριβώς διακρίνεται η δύναμη της κυρίλλειας ερμηνείας: το ήθος θεμελιώνεται στο χριστολογικό γεγονός. Δεν προηγείται της ενώσεως με τον Χριστό· απορρέει από αυτήν.

3. Η μυσταγωγική και ασκητική ανάγνωση στο έργο του Κυρίλλου: ο αμέριστος άνθρωπος και η ζωή ως ευωδία

Στο έργο του Κυρίλλου *Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως καὶ λατρείας* το ίδιο χωρίο προσλαμβάνει ιδιαίτερα ασκητικό και μυσταγωγικό χαρακτήρα. Ο Κύριλλος περιγράφει τον εκλεκτό άνθρωπο ως εκείνον που δεν είναι «μεμερισμένος Θεῷ τε καὶ κόσμῳ», αλλά «ὅλος ἐξ ὅλου προσκείμενος τῷ ἰδίῳ Δεσπότη», και αμέσως του αποδίδει την κραυγή: «Χριστῷ

¹²⁶ Κύριλλος Αλεξανδρείας, 1864b, Γλαφυρά εις τὴν Πεντάτευχον, PG 69, στ. 437.

¹²⁷ Κύριλλος Αλεξανδρείας, 1864b, Γλαφυρά εις τὴν Πεντάτευχον, PG 69, στ. 437.

συνεσταύρωμαι, ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»¹²⁸. Το σημείο αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό, διότι δείχνει ότι το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει, για τον Κύριλλο, και το τέλος του διχασμένου ανθρώπου. Ο παλαιός άνθρωπος είναι μερισμένος, διχασμένος ανάμεσα στον Θεό και στον κόσμο. Ο νέος άνθρωπος, αντίθετα, είναι «ὅλος» στραμμένος προς τον Δεσπότη του.

Αμέσως μετά, ο Κύριλλος συνδέει το χωρίο με την ιδέα της πνευματικής προσφοράς και γράφει ότι η σημειολογία της σεμιδάλεως δηλώνει «ζωῆς... σημείον, εὐωδιαζούσης Θεῷ κατὰ πάντα καιρόν»¹²⁹. Η ζωή του πιστού, άρα, δεν είναι απλώς σωσμένη· γίνεται προσφορά, γίνεται ευωδία. Αυτό είναι ιδιαίτερα χρήσιμο για την κατανόηση του «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Ο Χριστός δεν ζει μέσα στον πιστό μόνο ως εσωτερική μνήμη ή ηθική έμπνευση. Ζει κατά τρόπο που ολόκληρη η ζωή του πιστού μεταμορφώνεται σε λατρεία. Το χωρίο αποκτά έτσι λειτουργικό βάθος. Η νέα ζωή είναι ζωή προσφερόμενη.

Η ανάλυση γίνεται ακόμη πιο πλούσια όταν ο Κύριλλος ερμηνεύει τα σύμβολα του τηγάνου, του ελαίου και των κλασμάτων. Το «τηγάνι» σημαίνει «τὸ ἐπιώδυνον», ενώ το «πεφυρᾶσθαι τῷ ἐλαίῳ» δηλώνει «τὸ δαψιλὲς ἐν ἰλαρότητι»¹³⁰. Στο σημείο αυτό η κυρίλλεια ερμηνεία του Γαλ. 2:20 αποκτά εξαιρετική λεπτότητα. Η συσταύρωση με τον Χριστό περιέχει βεβαίως οδύνη· ο σταυρικός χαρακτήρας της νέας ζωής δεν κρύβεται. Όμως δεν πρόκειται για άψυχη και σκοτεινή κακοπάθεια. Είναι ζωή συγχρόνως «ἐπιώδυνος» και «ἐν ἰλαρότητι». Δηλαδή, η νέα ζωή φέρει σταυρό αλλά και χάρη, αγώνα αλλά και χαρά. Το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι ακόμη και η οδύνη του πνευματικού αγώνα φωτίζεται από τη χαρά της ενώσεως με τον Χριστό.

Στο ίδιο έργο ο Κύριλλος δίνει και ένα ακόμη ερμηνευτικό κλειδί: «Παιδαγωγεῖ γάρ ὁ νόμος ἐπὶ Χριστόν» και μιλά για «τῆς ἐν αὐτῷ νοουμένης ζωῆς». Εδώ φαίνεται ότι ο νέος βίος δεν είναι τυχαία επιλογή, αλλά ο αληθινός σκοπός ολόκληρης της οικονομίας. Ο νόμος δεν ολοκληρώνεται στον εαυτό του, αλλά στον Χριστό και στη ζωή «ἐν αὐτῷ». Έτσι, το Γαλ. 2:20 καθίσταται για τον Κύριλλο η συντομότερη διατύπωση της πνευματικής αλήθειας όλης της Γραφής: ο παλαιός άνθρωπος παιδαγωγείται για να πεθάνει, ώστε να γεννηθεί ο άνθρωπος που ζει εν Χριστῷ.

¹²⁸ Κύριλλος Αλεξανδρείας, 1864a, «Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ...», PG 68, στ. 828.

¹²⁹ Κύριλλος Αλεξανδρείας, 1864a, «Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ...», PG 68, στ. 828.

¹³⁰ Κύριλλος Αλεξανδρείας, 1864a, «Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ...», PG 68, στ. 828.

4. Η χριστολογική χρήση του Γαλ. 2:20 στο έργο του Κυρίλλου

Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει το γεγονός ότι ο Κύριλλος δεν περιορίζει το Γαλ. 2:20 σε πνευματική ή ασκητική μόνο χρήση, αλλά το εντάσσει και στη χριστολογική του επιχειρηματολογία. Στο έργο του *Θησαυροί περι της άγιας και όμοουσίου Τριάδος* παραθέτει το χωρίο και αμέσως εξάγει το συμπέρασμα: «Θεός ἄρα Χριστός και Θεός αληθινός. Εἰ δὲ τοῦτο, οὐ ποίημα»¹³¹. Το επιχείρημα είναι σαφές. Αν, δεχόμενοι τον νέο νόμο του Σωτήρος, «ζῶμεν μὲν τῷ Θεῷ», ενώ συγχρόνως τούτο δηλώνεται με το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι... ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», τότε ο Χριστός δεν μπορεί να είναι κτίσμα. Η εν Χριστῷ ζωή είναι ζωή τῷ Θεῷ. Άρα ο Χριστός είναι αληθινός Θεός.

Το επιχείρημα αυτό ενισχύεται με το χωρίο «ἵνα οἱ ζῶντες μηκέτι ἑαυτοῖς ζῶσιν, ἀλλὰ τῷ ὑπὲρ αὐτῶν ἀποθανόντι και ἐγερθέντι». Ο Κύριλλος το χρησιμοποιεί για να ερμηνεύσει το νόημα της χριστιανικής ζωής ως ζωής που δεν ανήκει πια στον εαυτό της, αλλά στον Χριστό. Η θεολογική συνέπεια είναι κρίσιμη: αν το να ζει κανείς τῷ Χριστῷ ισοδυναμεί με το να ζει τῷ Θεῷ, τότε ο Χριστός μετέχει της ίδιας θείας πραγματικότητας. Στο έργο του Κυρίλλου, λοιπόν, το Γαλ. 2:20 γίνεται όχι μόνο μαρτυρία πνευματικού βίου αλλά και δογματικό επιχείρημα. Αυτό είναι μία από τις πιο χαρακτηριστικές ιδιομορφίες της κυρίλλειας προσλήψεως του χωρίου.

Η χριστολογική αυτή ανάγνωση συμφωνεί πλήρως με τη σωτηριολογική εξήγηση των *Γλαφυρῶν*, όπου ο Κύριλλος λέγει για τον Χριστό: «Ζωὴ γὰρ ἦν κατὰ φύσιν, ὡς Θεός». Ο πιστός δύναται να ζει τη ζωή του Χριστού μόνο επειδή ο Χριστός είναι κατὰ φύσιν ζωή. Εδώ συμπίπτουν η χριστολογία και η σωτηριολογία. Ο Χριστός δεν είναι απλώς φορέας ζωής ούτε εξωτερικός δωρητής της· είναι η ίδια η ζωή κατὰ φύσιν, και γι' αυτό η παρουσία Του μέσα στον πιστό έχει αληθινό και όχι μεταφορικό περιεχόμενο.

5. Η εσωτερική συνοχή του έργου του Κυρίλλου: από την ιδιοζωία στην εν Χριστῷ ζωή

Εάν συγκεντρωθούν τα βασικά χωρία από το έργο του Κυρίλλου, προκύπτει μια αξιοσημείωτη συνοχή. Στα *Γλαφυρά* ο Κύριλλος τονίζει ότι «οὐχὶ τὴν ἰδίαν ἔτι ζῶμεν ζωὴν». Στο έργο *Περὶ τῆς ἐν πνεύματι και ἀληθείᾳ προσκυνήσεως και λατρείας* περιγράφει τον νέο άνθρωπο ως «ὅλον ἐξ ὅλου προσκείμενον τῷ ἰδίῳ Δεσπότη». Στους *Θησαυρούς* δείχνει ότι το να ζει κανείς τῷ Χριστῷ σημαίνει να ζει τῷ Θεῷ. Οι τρεις αυτές χρήσεις δεν είναι

¹³¹ Κύριλλος Αλεξανδρείας, 1863, *Θησαυροί περι της άγιας και όμοουσίου Τριάδος*, PG 75, στ. 472.

αποσπασματικές. Συνθέτουν μία ενιαία ερμηνεία του Γαλ. 2:20. Ο πιστός εξέρχεται από την ζωή με τον εαυτό του, ενώνεται ολόκληρος με τον Δεσπότη του και έτσι εισάγεται στην ίδια τη ζωή του Θεού.

Η συνοχή αυτή φαίνεται και στη σταθερή σύνδεση του χωρίου με την αγιότητα, την ομοίωση προς τον Χριστό και τη λειτουργική διάσταση της ζωής. Ο Κύριλλος δεν αρκείται να πει ότι ο άνθρωπος σώζεται. Επιμένει ότι ο σωζόμενος πρέπει να γίνει «σύμμορφος» προς τον Χριστό και ότι η ζωή του πρέπει να είναι «άγια» και «εὐωδιαζούσα Θεῷ». Άρα η εν Χριστῷ ζωή δεν είναι θεωρητικό καθεστώς ούτε απλή δικαίωση. Είναι ανακαίνιση ολόκληρης της υπάρξεως. Μετασχηματίζεται η καρδιά, ο τρόπος ζωής, η σχέση με τον κόσμο, ακόμη και η ίδια η πνευματική αίσθηση του πόνου και της χαράς.

Από αυτή την άποψη, το έργο του Κυρίλλου προσφέρει για το Γαλ. 2:20 μίαν ερμηνεία εξαιρετικά πλήρη. Το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει τον θάνατο της ιδιοζωίας, του διχασμού και της παλαιάς κοσμικής συνειδήσεως. Το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι η ζωή, η αγάπη, η λατρεία και η ταυτότητα του πιστού έχουν ως πλέον κέντρο τον Χριστό. Η ζωή αυτή είναι συγχρόνως σταυρική, αγία, ευώδης και θεοκεντρική. Γι' αυτό και η κυρίλλεια ανάγνωση του χωρίου έχει τόσο μεγάλη σημασία για μια διπλωματική εργασία γύρω από το Γαλ. 2:20.

6. Συμπέρασμα

Η ερμηνεία του Γαλ. 2:20 στο έργο του Κυρίλλου Αλεξανδρείας είναι συγχρόνως σωτηριολογική, μυσταγωγική, ασκητική και χριστολογική. Στο σωτηριολογικό επίπεδο, ο Κύριλλος δείχνει ότι ο πιστός δεν ζει πλέον «τὴν ἰδίαν» ζωή, αλλά τη ζωή του Χριστού που πέθανε και ανέστη υπέρ ημών. Στο μυσταγωγικό και ασκητικό επίπεδο, η συσταύρωση με τον Χριστό σημαίνει ότι ο άνθρωπος παύει να είναι μερισμένος ανάμεσα στον Θεό και στον κόσμο και γίνεται ολόκληρος αφιερωμένος στον Δεσπότη του, ώστε η ζωή του να είναι «εὐωδία» προς τον Θεό. Στο χριστολογικό επίπεδο, το ίδιο χωρίο αποδεικνύει ότι ο Χριστός είναι αληθινός Θεός, αφού το να ζει κανείς τῷ Χριστῷ ισοδυναμεί με το να ζει τῷ Θεῷ.

Έτσι, στο έργο του Κυρίλλου το Γαλ. 2:20 δεν είναι μία απλή έκφραση προσωπικής ευσέβειας. Είναι η σύντομη διατύπωση ολόκληρης της νέας εν Χριστῷ υπάρξεως. Ο παλαιός άνθρωπος πεθαίνει ως τρόπος ζωής· ο νέος άνθρωπος γεννάται ως μέτοχος της ζωής, της αγάπης και της αλήθειας του Χριστού. Και ακριβώς επειδή ο Χριστός είναι ζωή κατά φύσιν, η

εν Χριστῷ ζωή του πιστού δεν είναι μεταφορά, αλλά αληθινή είσοδος στην πραγματικότητα της σωτηρίας.

2.8 Θεοδώρητος Κύρου

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ο Θεοδώρητος Κύρου, επίσκοπος Κύρου της Συρίας, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της αντιοχειανής ερμηνευτικής παραδόσεως. Η ερμηνεία του Θεοδώρητου στο Γαλ. 2:20 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή κατορθώνει να συνδέσει με συντομία αλλά και με σαφήνεια τέσσερις άξονες που είναι καθοριστικοί για την κατανόηση του χωρίου: τη σχέση του πιστού με τον νόμο, τη βαπτισματική συσταύρωση με τον Χριστό, την αποβολή της παλαιάς ζωής και την είσοδο σε νέα πολιτεία «ἐν πίστει». Στο υπόμνημά του στην προς Γαλάτας ο Θεοδώρητος δεν αρκείται σε γενικές ηθικές παρατηρήσεις, αλλά εξηγεί τον παύλειο λόγο ως πραγματική μετάβαση από έναν προηγούμενο τρόπο υπάρξεως σε μια νέα ζωή, η οποία ορίζεται πλέον από τον ίδιο τον Χριστό. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και άλλα χωρία του ίδιου τόμου, ιδίως από τα υπομνήματα στις προς Κολοσσαείς, Ρωμαίους και Έβραίους, καθώς και από τον λόγο *Περὶ θείας καὶ ἀγίας ἀγάπης*, όπου το Γαλ. 2:20 αποκτά έντονο ασκητικό και βιωματικό βάθος.

Η αφετηρία της ερμηνείας του Θεοδώρητου είναι ιδιαίτερα σημαντική. Ο Παύλος, κατά τον Θεοδώρητο, δεν λέει ότι παύει να υπάρχει, ούτε ότι καταργείται η προσωπική του ταυτότητα. Εκείνο που παύει είναι η «προτέρα ζωή», δηλαδή ο προηγούμενος τρόπος πολιτείας. Γι' αυτό και η φράση «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» ερμηνεύεται όχι ως εξάλειψη του υποκειμένου, αλλά ως αποβολή μιας μορφής ζωής και ως μετάβαση σε άλλη: «Τὴν προτέραν ἀπεθέμην ζωὴν, εἰς ἑτέραν ζωὴν μεταβέβηκα». Με μία μόνο φράση ο Θεοδώρητος μεταθέτει την ερμηνεία από τον χώρο της ψυχολογικής ή ρητορικής υπερβολής στον χώρο της σωτηριολογικής μεταμορφώσεως. Ο άνθρωπος δεν χάνεται· αλλάζει τρόπος υπάρξεως.

2. Το κεντρικό υπόμνημα στην προς Γαλάτας: ο νόμος, το βάπτισμα και η νέα ζωή

Το βασικό χωρίο για την ερμηνεία του Γαλ. 2:20 στον Θεοδώρητο βρίσκεται στο υπόμνημά του στην προς Γαλάτας. Εκεί σχολιάζει: «Ἐγὼ, φησὶν, αὐτῷ τῷ νόμῳ πεισθεὶς νεκρὸν ἐμαυτὸν τῷ νόμῳ κατέστησα. Ὁ νόμος γάρ μοι τὸν Χριστὸν προεμήνυσεν... “Χριστῷ συνεσταύρωμαι.” Συνετάφην γὰρ αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος» και αμέσως μετά «Ζῶ δὲ, οὐκέτι ἐγὼ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός. Τὴν προτέραν ἀπεθέμην ζωὴν, εἰς ἑτέραν ζωὴν μεταβέβηκα, τούτῳ πολιτεύομαι, οὗ

περίκειται τὴν ζωὴν»¹³². Η ερμηνεία αυτή είναι αποφασιστική για δύο λόγους. Πρώτον, δείχνει ότι ο Θεοδώρητος κατανοεί τη συσταύρωση βαπτισματικά. Δεύτερον, φανερώνει ότι το δεύτερο μισό του χωρίου δεν είναι γενική μυστική διατύπωση, αλλά ορισμός της νέας ζωής που ακολουθεί μετά τη βαπτισματική ένταξη στον θάνατο του Χριστού.

Ιδιαίτερως εύστοχη είναι η παρατήρηση ότι ο Παύλος γίνεται «νεκρός» στον νόμο όχι επειδή απορρίπτει αυθαίρετα τον νόμο, αλλά επειδή ο ίδιος ο νόμος τον οδήγησε στον Χριστό: «Ὁ νόμος γάρ μοι τὸν Χριστὸν προεμήνυσεν· ἐκείνῳ πεισθεὶς προσελήλυθα τούτῳ»¹³³. Αυτό σημαίνει ότι, για τον Θεοδώρητο, η νέκρωση του παλαιού δεν είναι μηδενισμός ούτε απλή ρήξη, αλλά πλήρωση μιας προγενέστερης οικονομίας. Ο άνθρωπος πεθαίνει σε έναν τρόπο ζωής επειδή έχει αναγνωρίσει την αλήθεια που εκείνος ο τρόπος ζωής προανήγγελλε. Έτσι, η μετάβαση από τον νόμο στη χάρη, από την προτέρα ζωή στη νέα, δεν παρουσιάζεται ως αποκοπή χωρίς νόημα, αλλά ως εσωτερική συνέπεια της ίδιας της ιστορίας της σωτηρίας.

Από αυτή τη σκοπιά, το «Συνετάφημ γὰρ αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος» γίνεται το ερμηνευτικό κέντρο του «Χριστῷ συνεσταύρωμαι». Ο Θεοδώρητος δεν επιτρέπει να κατανοηθεί η παύλεια συσταύρωση μόνο ως ηθικό πρότυπο ή ως ψυχική διάθεση. Η νέα ζωή έχει μυστηριακή αρχή. Το βάπτισμα δεν είναι εξωτερικός συμβολισμός, αλλά πραγματική συμμετοχή στην ταφή του Χριστού. Κατά συνέπεια, το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δεν είναι μια φράση που πηγάζει μόνο από εσωτερική θέρμη· είναι η υπαρξιακή συνέπεια ενός μυστηρίου που έχει ήδη τελεσθεί στον πιστό. Η ζωή του έχει αλλάξει επειδή έχει ήδη εισέλθει στη σφαίρα του θανάτου και της αναστάσεως του Χριστού.

3. «Τὴν προτέραν ἀπεθέμην ζωὴν»: η θεοδωρήτεια έννοια της μεταβάσεως

Από όλα τα σημεία της ερμηνείας, ίσως η πιο αποκαλυπτική διατύπωση είναι η εξής: «Τὴν προτέραν ἀπεθέμην ζωὴν, εἰς ἑτέραν ζωὴν μεταβέβηκα»¹³⁴. Στο σημείο αυτό ο Θεοδώρητος δείχνει ότι το παύλειο «οὐκέτι ἐγώ» πρέπει να κατανοηθεί ως έννοια μεταβάσεως. Η λέξη-κλειδί είναι το «μεταβέβηκα». Ο πιστός έχει περάσει από μια κατάσταση σε άλλη. Δεν εξαφανίζεται το ανθρώπινο πρόσωπο, ούτε η ζωή γίνεται κάτι ασαφές ή απρόσιτο. Εκείνο που αλλάζει είναι το περιεχόμενο, ο προσανατολισμός και ο τρόπος της ζωής. Ο άνθρωπος αποθέτει την «προτέραν ζωὴν» όπως αποβάλλει κανείς ένδυμα, για να εισέλθει σε άλλη

¹³² Θεοδώρητος Κύρου, 1864a, Έρμηνεία τῆς πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολῆς, PG 82, στ. 473–476.

¹³³ Θεοδώρητος Κύρου, 1864a, Έρμηνεία τῆς πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολῆς, PG 82, στ. 473–474.

¹³⁴ Θεοδώρητος Κύρου, 1864a, Έρμηνεία τῆς πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολῆς, PG 82, στ. 475–476.

κατάσταση, η οποία πλέον δεν ορίζεται από τον νόμο, την αμαρτία ή τα πάθη, αλλά από τον Χριστό.

Το σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό και για την ανθρωπολογία του χωρίου. Ο Θεοδώρητος δεν ερμηνεύει τον Παύλο με όρους καταστροφής του εαυτού. Η προσωπική ταυτότητα δεν ακυρώνεται· ανακαινίζεται. Το «ἐγώ» που πεθαίνει είναι το παλαιό εγώ, το εγώ της προτέρας ζωής. Γι' αυτό ο Θεοδώρητος μπορεί να προσθέσει: «τούτῳ πολιτεύομαι, οὗ περίκειμαι τὴν ζωὴν»¹³⁵. Η φράση αυτή δηλώνει ότι ο Χριστός δεν είναι απλώς το αντικείμενο της πίστεως ή το εξωτερικό πρότυπο της μιμήσεως. Είναι ο χώρος, το περιβάλλον, το «περικείμενον» της νέας ζωής. Ο πιστός ζει πλέον μέσα σε αναφορά προς τον Χριστό και υπό τον καθορισμό του. Επομένως, η ερμηνεία του Θεοδώρητου είναι έντονα χριστοκεντρική: το νέο «εἶναι» του ανθρώπου δεν έχει αυτοτελές κέντρο· περιέχεται μέσα στην κοινωνία με τον Χριστό.

Αυτή η νέα ζωή δεν αναιρεί την παρούσα θνητή κατάσταση. Ο Θεοδώρητος το καθιστά σαφές σχολιάζοντας το επόμενο μισό του παύλειου στίχου: «Ὁ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκί, ἐν πίστει ζῶ... Καὶ ἐν τῇ θνητῇ δὲ ταύτῃ ζωῇ τὴν ἀθάνατον προδιαγράφω ζωὴν, καὶ διὰ τῆς πίστεως ἐκείνην ὁρῶ»¹³⁶. Εδώ προσφέρεται μια από τις ωραιότερες θεοδωρήτειες ερμηνείες. Η παρούσα ζωή δεν καταργείται, αλλά μέσα της «προδιαγράφεται» η αθάνατη. Ο πιστός εξακολουθεί να ζει μέσα στη θνητότητα, όμως η ζωή αυτή δεν είναι πια κλεισμένη στον ορίζοντα της φθοράς. Δια της πίστεως βλέπει ήδη εκείνη που έρχεται. Με αυτόν τον τρόπο, το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει και πρόγευση της μέλλουσας ζωής μέσα στην παρούσα.

4. Το βάπτισμα ως αποβολή του παλαιού και η εσωτερική συνοχή της ερμηνείας

Η βαπτισματική ερμηνεία του Θεοδώρητου στο Γαλ. 2:20 επιβεβαιώνεται και σε άλλα χωρία του ίδιου τόμου. Στο υπόμνημα στην προς Κολοσσαεῖς, για παράδειγμα, εξηγεί ότι το βάπτισμα είναι η «ἀπέκδυσις» του ρυπαρού χιτώνα της αμαρτίας και συγχρόνως «θανάτου τύπος»¹³⁷ που ευαγγελίζεται την ανάσταση. Η γραμμή αυτή συμπίπτει απολύτως με το «Συνετάφην γὰρ αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος» του υπομνήματος στη Γαλάτας. Το βάπτισμα, επομένως, δεν σημαίνει απλώς άφεση αμαρτημάτων, αλλά ριζική απογύμνωση του παλαιού ανθρώπου και είσοδο στην ανάσταση του Χριστού.

¹³⁵ Θεοδώρητος Κύρου, 1864a, Έρμηνεία τῆς πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολῆς, PG 82, στ. 475–476.

¹³⁶ Θεοδώρητος Κύρου, 1864a, Έρμηνεία τῆς πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολῆς, PG 82, στ. 475–476.

¹³⁷ Θεοδώρητος Κύρου, 1864b, Έρμηνεία τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς Ἐπιστολῆς, PG 82, στ. 610.

Παρόμοια είναι και η παρατήρησή του στην προς Έβραίους, όπου υπογραμμίζει ότι ο Χριστός έπαθε «άπαξ» και ότι, αντίστοιχα, η βαπτισματική συμμετοχή του πιστού στο πάθος και στην ανάσταση είναι ανεπανάληπτη: «*Συνθαπτόμεθα δὲ αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος, καὶ συνανιστάμεθα*»¹³⁸. Με αυτή την προοπτική, το Γαλ. 2:20 δεν περιγράφει μια απλή ηθική συγκίνηση που μπορεί να έρχεται και να παύεται. Περιγράφει κατάσταση που έχει θεμελιωθεί μία φορά και διαμορφώνει ολόκληρη την κατοπινή ζωή. Το «οὐκέτι ἐγὼ» δεν είναι παροδική διάθεση· είναι η μόνιμη συνέπεια ενός μυστηρίου που μετασχηματίζει υπαρξιακά τον άνθρωπο.

Αυτή η εσωτερική συνοχή φαίνεται και από το υπόμνημά του στην προς Ρωμαίους, όπου ο Θεοδώρητος διακρίνει τον αληθινό εαυτό του ανθρώπου από τη δεσποτεία των παθών. Εκεί η «ἀμαρτία» ερμηνεύεται ως «τοῦ νοῦ τὴν δουλείαν, καὶ τῶν παθῶν τὴν δεσποτείαν»¹³⁹. Το σημείο αυτό φωτίζει έμμεσα αλλά ουσιαστικά και το Γαλ. 2:20. Όταν ο Παῦλος λέγει «οὐκέτι ἐγὼ», δεν αρνείται το πρόσωπο, αλλά αρνείται τη δουλεία του νοός και την τυραννία των παθών ως καθοριστικό κέντρο της ζωής του. Έτσι, η ερμηνεία του πατρός διασώζει τη διάκριση ανάμεσα στον αληθινό άνθρωπο και στον άνθρωπο της αμαρτίας, χωρίς να τους αποσπά δυϊστικά.

5. Ο θεῖος έρως και το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»

Το πιο ενδιαφέρον, και ίσως το πιο γόνιμο για βαθύτερη θεολογική ανάπτυξη, σημείο της ερμηνείας του Θεοδώρητου βρίσκεται στον λόγο *Περὶ θείας καὶ ἀγίας ἀγάπης*. Εκεί παραθέτει ρητά το Γαλ. 2:20 και αμέσως το ερμηνεύει μέσα στο πλαίσιο του θεῖου έρωτος: «*“Ζῶ δὲ οὐκ ἔτι ἐγὼ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός.” Οὐκοῦν ὁ τὸν ἔρωτα τὸν θεῖον δεξάμενος, πάντων μὲν ὁμοῦ τῶν γηϊνῶν καταφρονεῖ, πατεῖ δὲ ἀπάσας τὰς τοῦ σώματος ἡδονάς· ὑπερορᾷ πλούτου καὶ δόξης, καὶ τῆς παρὰ ἀνθρώπων τιμῆς...*»¹⁴⁰. Η χρήση του όρου «έρως» εδώ είναι ιδιαίτερος εύγλωττη. Ο Θεοδώρητος δεν αρκείται να μιλήσει για γενική αγάπη ή απλή υπακοή. Επιλέγει όρο ισχυρό, πυρακτωμένο, υπαρξιακό. Με αυτόν δηλώνει ότι η σχέση του πιστού με τον Χριστό δεν είναι μόνο νομική ή διανοητική, αλλά σχέση βαθιάς ελκτικής δυνάμεως, η οποία αποσπά τον άνθρωπο από το κέντρο του κόσμου και τον μεταφέρει ολοκληρωτικά προς τον Χριστό.

¹³⁸ Θεοδώρητος Κύρου, 1864f, Έρμηνεία τῆς πρὸς Έφεσίους Έπιστολῆς, PG 82, στ. 546· Θεοδώρητος Κύρου, 1864c, Έρμηνεία τῆς πρὸς Έβραίους Έπιστολῆς, PG 82, στ. 701–702.

¹³⁹ Θεοδώρητος Κύρου, 1864d, Έρμηνεία τῆς πρὸς Ρωμαίους Έπιστολῆς, PG 82, στ. 125.

¹⁴⁰ Θεοδώρητος Κύρου, 1864f, Λόγος περὶ τῆς θείας καὶ ἀγίας ἀγάπης, PG 82, στ. 1512.

Η σημασία του αποσπάσματος αυτού είναι μεγάλη, διότι δείχνει ότι ο Θεοδώρητος κατανοεί το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» όχι μόνον ως δογματική αλήθεια ή μυστηριακή κατάσταση, αλλά και ως εσωτερική εμπειρία αναπροσανατολισμού όλων των επιθυμιών του ανθρώπου. Ο άνθρωπος που έχει δεχθεί «τὸν ἔρωτα τὸν θεῖον» δεν ζει πλέον από τις ἐλξεις του παλαιού κόσμου. Οι γήινες αξίες δεν καταστρέφονται απλώς εξωτερικά· χάνουν το κύρος τους από μέσα. Δεν συγκινούν πια τον άνθρωπο με τον ίδιο τρόπο. Η περιφρόνηση των γηίνων στον Θεοδώρητο δεν είναι ψυχρή περιφρόνηση ενός ασκητικού ηθικισμού. Είναι αποτέλεσμα ενός ανώτερου ερωτικού δεσμού. Επειδή ο άνθρωπος έχει βρει άλλο κέντρο αγάπης, τα προηγούμενα κέντρα χάνουν τη δύναμή τους.

Γι' αυτό και ο Θεοδώρητος συνεχίζει με μια αλυσίδα εντυπωσιακών αντιθέσεων: ο θεῖος ἔρως κάνει τον άνθρωπο να καταφρονεί «πλούτου καὶ δόξης», να θεωρεί την «*βασιλικὴν ἀλουργίδα*¹⁴¹» όχι διαφορετική από αράχνη ή από μικρά πετραδάκια, να μη θεωρεί την υγεία μακαριστή ούτε τη νόσο συμφορά, να μη ορίζει την ευδαιμονία με τον πλούτο και την τρυφή. Η περιγραφή αυτή είναι αποφασιστική για την ερμηνεία του Γαλ. 2:20. Εδώ φαίνεται τι σημαίνει πρακτικά το «οὐκέτι ἐγὼ». Δεν σημαίνει απλώς ότι ο άνθρωπος λέει λόγια ταπεινώσεως. Σημαίνει ότι ολόκληρη η κλίμακα των αξιολογήσεών του έχει αλλάξει. Ο παλαιός άνθρωπος, που καθόριζε την ευτυχία με όρους ηδονής, υγείας, δόξας, πλούτου και ανθρώπινης τιμής, έχει πεθάνει. Στη θέση του εμφανίζεται ο άνθρωπος που ζει από άλλη πηγή ζωής.

Από αυτή τη σκοπιά, ο θεῖος ἔρως είναι ίσως η πιο βαθιά ερμηνεία του «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» στον Θεοδώρητο. Η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό δεν σημαίνει μόνο ότι ο πιστός ακολουθεί εντολές ή ότι έχει μυστηριακή σχέση με τον Χριστό. Σημαίνει ότι οι ίδιες οι εσωτερικές του κινήσεις έχουν μεταμορφωθεί. Ο Χριστός ζει μέσα του στον βαθμό που γίνεται το αντικείμενο της υπέρτατης επιθυμίας, της υπέρτατης αγάπης και της υπέρτατης αξίας. Εδώ η θεοωρότητα σκέψη πλησιάζει σε ύψος έντονα βιωματικό: η νέα ζωή δεν είναι μόνο ορθή πίστη ούτε μόνο ηθική συνέπεια, αλλά νέος ἔρως, νέα φορά της ψυχής, νέα καρδιακή βαρύτητα. Ο παλαιός άνθρωπος πεθαίνει γιατί η καρδιά του ανθρώπου έπαψε να κατοικείται από τα προηγούμενα κέντρα επιθυμίας.

Πολύ σημαντικό είναι επίσης ότι ο Θεοδώρητος δεν περιγράφει τον θεῖο ἔρωτα ως άρνηση της πραγματικότητας, αλλά ως ελευθερία έναντι των μεταβαλλόμενων πραγμάτων. Στο τέλος

¹⁴¹ Θεοδώρητος Κύρου, 1864f, Λόγος περί τῆς θείας καὶ ἁγίας ἀγάπης, PG 82, στ. 1512.

του αποσπάσματος παραβάλλει τα γήινα με δένδρα φυτεμένα στις όχθες ποταμού, τα οποία παρασύρονται από τα ρεύματα και δεν μένουν σταθερά. Η εικόνα αυτή λειτουργεί ως κλειδί για την ασκητική του ερμηνεία. Όποιος έχει δεχθεί τον θείο έρωτα παύει να επενδύει την ύπαρξή του σε πράγματα ρευστά, εφήμερα και ασταθή. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει, επομένως, και μετατόπιση του ανθρώπου από το ασταθές στο μόνιμο, από το ρεύμα του κόσμου στη σταθερότητα της εν Χριστῷ ζωής.

Έτσι, το χωρίο του θείου έρωτος δεν έρχεται να προστεθεί απλώς ως ευσεβής παράρτημα στο υπόμνημα της προς Γαλάτας. Αντίθετα, το ερμηνεύει από μέσα. Στο υπόμνημα ο Θεοδώρητος εξηγεί πώς ο πιστός περνά από την προτέρα στην ετέρα ζωή. Στον λόγο περί αγάπης δείχνει ποια είναι η εσωτερική κινητήρια δύναμη αυτής της νέας ζωής. Δεν είναι μόνο η υποχρέωση ούτε μόνο η μνήμη του βαπτίσματος. Είναι ο θείος έρωτας, δηλαδή η αγάπη προς τον Χριστό που καθιστά όλα τα άλλα μικρά. Το «οὐκέτι ἐγὼ» είναι έτσι ο θάνατος της παλαιάς επιθυμίας· το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» είναι η γέννηση νέας επιθυμίας, νέας αγάπης και νέου τρόπου αποτιμήσεως του κόσμου.

6. Συμπέρασμα

Η ερμηνεία του Θεοδώρητου στο Γαλ. 2:20 μπορεί να θεωρηθεί μία από τις πιο ισορροπημένες πατερικές προσεγγίσεις του χωρίου. Το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» θεμελιώνεται σαφώς στο βάπτισμα, δηλαδή στη μυστηριακή συμμετοχή του πιστού στην ταφή του Χριστού. Το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» δηλώνει ότι ο άνθρωπος έχει αποθέσει την προτέρα ζωή και έχει περάσει σε άλλη. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι ο νέος αυτός βίος καθορίζεται ολοκληρωτικά από τον Χριστό και προγεύεται ήδη από τώρα την αθάνατη ζωή μέσα στην παρούσα θνητή ύπαρξη.

Το ιδιαίτερα γόνιμο στοιχείο της ανάγνωσης από τον Θεοδώρητο είναι ότι ολοκληρώνεται ασκητικά και βιωματικά μέσα από τη θεματική του θείου έρωτος. Ο άνθρωπος στον οποίο ζει ο Χριστός είναι εκείνος που έχει δεχθεί τον «έρωτα τὸν θεῖον» και γι' αυτό καταφρονεί τα γήινα, πατά τις σωματικές ηδονές και παύει να ορίζει την ευδαιμονία με όρους κοσμικούς. Η εν Χριστῷ ζωή δεν είναι μόνο ορθή πίστη ή μυστηριακή αρχή· είναι εσωτερική μεταμόρφωση της καρδιάς και της επιθυμίας. Στον βαθμό που αλλάζει ο έρωτας του ανθρώπου, αλλάζει και η ζωή του. Και ακριβώς εκεί φαίνεται ότι «οὐκέτι ἐγὼ», διότι έχει πάψει να ζει ο παλαιός άνθρωπος των παθών, και «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», διότι ο Χριστός έχει καταστεί η υπέρτατη αγάπη και η νέα ζωή της ψυχής.

2.9 Προκόπιος Γάζης

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στον Προκόπιο το χωρίο δεν αναπτύσσεται με αυτοτελή υπομνηματική ακολουθία επί της προς Γαλάτας, αλλά επανέρχεται μέσα σε άλλο ερμηνευτικό πλαίσιο, κυρίως στο υπόμνημα στον Ησαΐα. Έτσι, η ερμηνεία του δεν είναι άμεση με την έννοια του συνεχούς σχολίου πάνω στο παύλειο κείμενο, είναι όμως θεολογικά ιδιαίτερα εύγλωττη, διότι αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο ο Προκόπιος κατανοεί το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» ως ερμηνευτικό κλειδί για την πνευματική νέκρωση, την άρση του σταυρού και την ολική αφοσίωση στον Χριστό.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η εργασία του Προκοπίου, ιδίως στα ερμηνευτικά του έργα, έχει συχνά εκλεκτικό και συνθετικό χαρακτήρα. Στο *Commentarius in Canticum canticorum* αυτό δηλώνεται ήδη από τον ίδιο τον τίτλο, όπου λόγοι και ερμηνευτικά αποσπάσματα αντλούνται «ἀπὸ φωνῆς» διαφόρων προγενέστερων Πατέρων. Επομένως, όταν μιλά κανείς για «ερμηνεία του Προκοπίου», οφείλει να το κάνει με επίγνωση ότι πρόκειται συχνά για σύνθεση, οργάνωση και λειτουργική αξιοποίηση παλαιότερου ερμηνευτικού υλικού. Αυτό, όμως, δεν μειώνει τη σημασία του· αντιθέτως, την καθιστά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, διότι φανερώνει πώς το Γαλ. 2:20 λειτουργεί μέσα σε μια μεταγενέστερη, λόγια και εκκλησιαστική παράδοση ως σύντομη διατύπωση της χριστιανικής αυταπάρνησης και της εν Χριστῷ ζωής.

Υπό αυτή την οπτική, οι δύο ρητές αναφορές του Προκοπίου στον στίχο αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα. Η πρώτη κινείται στο πεδίο της πνευματικής νεκρώσεως και της αποκοπής από την παλαιά ζωή. Η δεύτερη εντάσσει το χωρίο στο πλαίσιο της μαθητείας, της σταυρικής ακολουθίας του Χριστού και της ολοκληρωτικής προτίμησής του έναντι κάθε φυσικού δεσμού. Οι δύο αυτές χρήσεις, αν και σύντομες, είναι επαρκείς για να ανασυστήσει κανείς έναν σαφή ερμηνευτικό άξονα: για τον Προκόπιο, το Γαλ. 2:20 δηλώνει ότι ο πιστός γίνεται αληθινός μαθητής του Χριστού μόνο όταν πεθάνει ως προς την παλαιά του ζωή και όταν προσφέρει ολόκληρη την ύπαρξή του ως θυσία αγάπης και υπακοής στον Χριστό.

2. Η πρώτη ρητή χρήση: «τεθνεῶτες Ἰσραήλ» και η πνευματική νέκρωση του πιστού

Η πρώτη ρητή παραπομπή του Προκοπίου στο Γαλ. 2:20 βρίσκεται στο υπόμνημα στον Ησαΐα, στο σημείο όπου εξετάζει διαφορετικές μεταφράσεις του εβραϊκού κειμένου. Εκεί γράφει: «Ὁ δὲ Σύμμαχος ἐξέδωκεν, ἀριθμὸς Ἰσραήλ. Ὁ δὲ Ἀκύλας, τεθνεῶτες Ἰσραήλ. Ὁ δὲ

Θεοδοτίων, νεκροί· τῷ ἀποστολικῷ συμφώνως· "Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός." Καί· "Καθ' ἡμέραν ἀποθνήσκω, νῆ τὴν ὑμετέραν καύχησιν."¹⁴² Το κείμενο είναι εξαιρετικά αποκαλυπτικό. Ο Προκόπιος δεν αρκείται να παραθέσει τη λέξη «νεκροί» ως απλό γλωσσικό ισοδύναμο· σπεύδει να την ερμηνεύσει «τῷ ἀποστολικῷ συμφώνως», δηλαδή σε συμφωνία με το αποστολικό παράδειγμα. Με άλλα λόγια, το «νεκροί» δεν νοείται εδώ πρωτίστως κατά σωματικό ή ιστορικό τρόπο, αλλά ως πνευματική κατάσταση, η οποία έχει πάλυιο πρότυπο.

Η συζυγία του Γαλ. 2:20 με το «Καθ' ἡμέραν ἀποθνήσκω» είναι ιδιαιτέρως σημαντική. Ο Προκόπιος δεν επιλέγει τυχαία τα δύο πάλυια χωρία. Τα χρησιμοποιεί για να αποδώσει μια έννοια καθημερινής και υπαρξιακής νεκρώσεως, όχι ως παθητικού αφανισμού, αλλά ως ενεργού πνευματικής στάσεως. Εδώ το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» προσεγγίζεται πρωτίστως από την αρνητική του όψη: ο αληθινός Ισραήλ, δηλαδή ο λαός του Θεού, είναι «νεκρός» με την έννοια ότι έχει αποχωριστεί εκείνο το παλαιό ἐγώ που ζει από τη σάρκα, την αυτάρκεια και την αμαρτία. Η ζωή του δεν νοείται πλέον κατά τον συνήθη κόσμο, αλλά ως αδιάκοπη νέκρωση. Το χωρίο δεν χρησιμοποιείται εδώ για να περιγράψει μία μυστική και εσωστρεφή εμπειρία, αλλά για να ορίσει το ήθος του λαού του Θεού.

Το συμφραζόμενο του ίδιου αποσπάσματος ενισχύει αυτή την ανάγνωση. Ο Προκόπιος συνεχίζει: «*Ἀλλὰ καίπερ σκώληξ ὢν, νεκρός τε καὶ ὀλιγοστός, μὴ φοβοῦ, διὰ τὴν ἐξ ἐμοῦ συμμαχίαν, δι' ἧς ἀλοήσεις τῶν ἀπίστων ἐθνῶν τὴν ἀσέβειαν, ὄρη καὶ βουνοὺς λέγων τὰς ἀντικειμένους δυνάμεις...*»¹⁴³. Η πνευματική νέκρωση, λοιπόν, δεν οδηγεί σε αδυναμία με αρνητική έννοια. Αντίθετα, η ταπείνωση, η μικρότητα και ο «θάνατος» του πιστού ως προς το κοσμικό φρόνημα γίνονται ο τόπος της θείας συμμαχίας. Ενώ ο άνθρωπος φαίνεται «σκώληξ», «νεκρός» και «ὀλιγοστός», ακριβώς μέσα σε αυτή την εκούσια απογύμνωση ενεργεί η δύναμη του Θεού, η οποία συντρίβει «τὰς ἀντικειμένους δυνάμεις». Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» ερμηνεύεται εδώ εμμέσως: ο Χριστός ζει μέσα στον πιστό όταν ο τελευταίος έχει αποθάνει ως προς την παλαιά του αυτάρκεια και έχει καταστεί φορέας της θείας δυνάμεως.

Από αυτή τη σκοπιά, η πρώτη χρήση του Γαλ. 2:20 στον Προκόπιο είναι βαθύτατα ασκητική και εκκλησιολογική. Είναι ασκητική, διότι προϋποθέτει καθημερινό θάνατο, διαρκή αποκοπή από το παλαιό φρόνημα και αποδοχή της ταπεινώσεως. Είναι εκκλησιολογική, διότι το χωρίο

¹⁴² Προκόπιος Γάζης, 1865a, Ἐπιτομή τῶν εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν διαφορῶν ἐξηγήσεων, PG 87, Μέρος Β', στ. 2357.

¹⁴³ Προκόπιος Γάζης, 1865a, Ἐπιτομή τῶν εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν διαφορῶν ἐξηγήσεων, PG 87, Μέρος Β', στ. 2357.

δεν μένει ατομική αυτοπεριγραφή του Παύλου, αλλά προβάλλεται ως ερμηνευτικός τύπος του νέου Ισραήλ. Ο αληθινός Ισραήλ είναι «νεκρός» όχι επειδή στερείται ζωής, αλλά επειδή έχει εγκαταλείψει τη ζωή της αμαρτίας και της κοσμικής ανασφάλειας. Ακριβώς για τον λόγο αυτόν μπορεί να χαίρεται «ἐν Κυρίῳ» μετά την ήττα των αντιθέων δυνάμεων.

3. Η δεύτερη ρητή χρήση: το Γαλ. 2:20 ως ορισμός της αληθινής μαθητείας

Η δεύτερη και θεολογικώς ακόμη πυκνότερη χρήση του χωρίου απαντά σε άλλο σημείο του υπομνήματος στον Ησαΐα. Ο Προκόπιος γράφει: «Δίδωσι δὲ περὶ ἁμαρτίας πᾶς, περὶ οὗ φησιν· "Εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἔλθεῖν, ἀρνησάσθω ἑαυτόν, καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ, καὶ ἀκολουθεῖτω μοι", ποῖον ἦν ὁ λέγων, "Χριστῷ συνεσταύρωμαι, ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ. Ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός;" Οὐ τοιοῦτος δὲ ὁ ἀγαπῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ αὐτόν... Τὸ οὖν ἀγαπήσαι Χριστὸν ἐξ ὅλης καρδίας καὶ ψυχῆς, τὸ δοῦναί ἐστι περὶ ἁμαρτίας»¹⁴⁴. Εδώ το Γαλ. 2:20 αποκτά σαφώς μαθητικό, σταυρικό και θυσιαστικό χαρακτήρα.

Το πρώτο στοιχείο που ξεχωρίζει είναι ότι ο Προκόπιος συνδέει άμεσα το Γαλ. 2:20 με τα ευαγγελικά χωρία περί αυτοαρνήσεως, άρσεως του σταυρού και ακολουθίας του Χριστού. Η συσταύρωση με τον Χριστό δεν παρουσιάζεται πλέον μόνο ως πνευματική νέκρωση ή καθημερινός θάνατος, όπως στο προηγούμενο χωρίο, αλλά ως συγκεκριμένη πράξη μαθητείας. Ο άνθρωπος που λέγει αληθινά «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» είναι ο άνθρωπος που έχει ήδη αποδεχθεί τον λόγο «ἀρνησάσθω ἑαυτόν». Έτσι, το «οὐκέτι ἐγώ» ερμηνεύεται ως η ευαγγελική αυτοάρνηση στην πληρότητά της. Δεν πρόκειται για απλό περιορισμό ορισμένων παθών ή για ηθική βελτίωση, αλλά για βαθιά αναδιάταξη του κέντρου της υπάρξεως. Το παλαιό «ἐγώ» παραιτείται από την κυριαρχία του, ώστε να καταστεί δυνατή η αληθινή ακολουθία του Χριστού.

Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι ο Προκόπιος ερμηνεύει το χωρίο μέσα από τη λογική της θυσίας «περὶ ἁμαρτίας». Το συμφραζόμενο του χωρίου δείχνει ότι ο σχολιαστής μεταβαίνει από τη γλώσσα της παλαιδιαθηκικής θυσίας στη γλώσσα της χριστιανικής μαθητείας. Λίγο νωρίτερα, στο ίδιο σημείο, αναφέρεται η φράση «Ἐὰν δῶτε περὶ ἁμαρτίας...», ενώ αμέσως μετά διευκρινίζεται ότι ακόμη και εκείνος που αμάρτησε μπορεί να προσφέρει «θυσίαν ὑπὲρ τῆς αὐτοῦ ἁμαρτίας», δηλαδή να μετανοήσει¹⁴⁵. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αναφορά στο

¹⁴⁴ Προκόπιος Γάζης, 1865a, Ἐπιτομή τῶν εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν διαφόρων ἐξηγήσεων, PG 87, Μέρος Β', στ. 2529.

¹⁴⁵ Προκόπιος Γάζης, 1865a, Ἐπιτομή τῶν εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν διαφόρων ἐξηγήσεων, PG 87, Μέρος Β', στ. 2528–2529.

Γαλ. 2:20 σημαίνει ότι η γνήσια προσφορά «περὶ ἁμαρτίας» δεν είναι πλέον απλώς εξωτερική τελετουργία· είναι η ίδια η υπαρξιακή προσφορά του πιστού, ο οποίος αρνείται τον εαυτό του, σηκώνει τον σταυρό και παραδίδεται ολοκληρωτικά στον Χριστό. Η παύλεια συσταύρωση, συνεπώς, προσλαμβάνει θυσιαστικό βάθος.

Ιδιαίτερα βαρύνουσα είναι επίσης η αντίθεση που εισάγει ο Προκόπιος ανάμεσα στον αληθινό μαθητή και σε εκείνον που αγαπά «πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ αὐτόν». Το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν είναι για τον Προκόπιο απλή εσωτερική θρησκευτική συγκίνηση· είναι κατάσταση στην οποία ο Χριστός γίνεται το υπέρτατο κριτήριο της αγάπης και της ιεράρχησης όλων των δεσμών. Ο άνθρωπος που ζει αληθινά εν Χριστῷ δεν αρνείται την οικογένεια ως τέτοια, αλλά παύει να αφήνει ακόμη και τον φυσικότερο και ιερότερο ανθρώπινο δεσμό να προηγείται του Χριστού. Η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό εκδηλώνεται ως απόλυτη προτίμηση του Χριστού. Γι' αυτό και ο Προκόπιος καταλήγει: «Τὸ οὖν ἀγαπῆσαι Χριστὸν ἐξ ὅλης καρδίας καὶ ψυχῆς, τὸ δοῦναί ἐστι περὶ ἁμαρτίας.¹⁴⁶» Δηλαδή, η ολοκληρωτική αγάπη προς τον Χριστό ισοδυναμεί με τη γνήσια θυσία περί ἁμαρτίας.

Με βάση τα παραπάνω, η δεύτερη χρήση του Γαλ. 2:20 στον Προκόπιο είναι ίσως η σπουδαιότερη για την παρούσα εργασία. Εδώ ο στίχος ερμηνεύεται ως σύνοψη της ευαγγελικής μαθητείας. Η αυτοάρνηση, η σταυρική ακολουθία, η προτίμηση του Χριστού έναντι όλων και η μεταβολή της ζωής σε θυσία αγάπης συγκεντρώνονται μέσα στο «Χριστῷ συνεσταύρωμαι». Από την άποψη αυτή, ο Προκόπιος προσφέρει μίαν ανάγνωση έντονα πρακτική και ασκητική, αλλά συγχρόνως βαθιά χριστοκεντρική: ο πιστός δεν καλείται απλώς να απορρίψει τον εαυτό του, αλλά να παραδώσει τον εαυτό του ολοκληρωτικά στον Χριστό, ώστε να ζει πλέον αυτός εντός του.

4. Συμπληρωματικά χωρία από τον ίδιο τόμο και η ευρύτερη προκοπιανή προοπτική

Αν και οι δύο προηγούμενες θέσεις είναι οι μόνες ρητές αναφορές του Γαλ. 2:20 που εντοπίζονται καθαρά στον εξεταζόμενο τόμο, υπάρχουν και άλλα χωρία στον ίδιο τόμο που βοηθούν να κατανοηθεί το ευρύτερο πνευματικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο Προκόπιος κινείται. Ιδίως στο *Commentarius in Canticum canticorum* εμφανίζονται παύλεις και χριστοκεντρικές διατυπώσεις που, χωρίς να παραθέτουν το Γαλ. 2:20, προσφέρουν χρήσιμα ερμηνευτικά παράλληλα.

¹⁴⁶ Προκόπιος Γάζης, 1865a, Ἐπιτομή τῶν εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν διαφόρων ἐξηγήσεων, PG 87, Μέρος Β', στ. 2529.

Ένα τέτοιο χωρίο βρίσκεται στο σχόλιο στο «Μύρον ἐκκενωθὲν ὄνομά σου». Εκεί διαβάζουμε: «Τάχα προφητεύουσα τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ τὴν τὸν κόσμον πληρώσασαν δύναμιν... ὥστε γενέσθαι, κατὰ τὸν Παῦλον, “οἷς μὲν ὁσμή ἐκ θανάτου εἰς θάνατον, οἷς δὲ ζωῆς εἰς ζωὴν”»¹⁴⁷. Το χωρίο αυτό είναι χρήσιμο για δύο λόγους. Πρώτον, δείχνει ότι για τον Προκόπιο η παρουσία και το όνομα του Χριστού έχουν δυναμική που διαιρεί και κρίνει την ανθρώπινη ύπαρξη: για άλλους γίνονται θάνατος, για άλλους ζωή. Δεύτερον, αποκαλύπτει ότι η παύλεια γλώσσα περί ζωής και θανάτου λειτουργεί στον Προκόπιο όχι με εξωτερικό αλλά με βαθιά πνευματικό τρόπο. Μέσα σε αυτή την προοπτική, το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» εντάσσεται οργανικά σε μιαν ευρύτερη παύλεια ανθρωπολογία, όπου η συνάντηση με τον Χριστό σημαίνει πέρασμα από τον έναν τρόπο υπάρξεως στον άλλο.

Στο ίδιο έργο υπάρχει και δεύτερο, περισσότερο έμμεσο αλλά πολύ χρήσιμο παράλληλο, όπου ο Παῦλος παρουσιάζεται ως τύπος εκείνου που έλκεται από τον Νυμφίο. Στο σχετικό σχόλιο αναφέρεται: «Νεᾶνις ἦν καὶ Παῦλος· “Πάντα... ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με Χριστῷ”, διὸ καὶ λίαν ἠγάπησε φάσκων· “Τίς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ;” πῶς δὲ αὐτὸν εἴλκυσαν; ἀκολουθήσασαι τοῖς ἴχνεσιν αὐτοῦ, καὶ τῶν εὐαγγελικῶν ἀπολαύσασαι μύρων»¹⁴⁸. Το χωρίο αυτό φωτίζει ουσιαστικά το δεύτερο από τα δύο κύρια χωρία του Ησαΐα. Δείχνει ότι, για τον Προκόπιο, η αληθινή σχέση με τον Χριστό είναι σχέση ακολουθίας, αγάπης και εσωτερικής έλξεως. Η ζωή του χριστιανού καθορίζεται από το αν ακολουθεῖ «τοῖς ἴχνεσιν αὐτοῦ» και αν τίποτε δεν μπορεί να τον χωρίσει από την αγάπη του Χριστού. Υπό αυτή τη σκοπιά, το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» συνάδει πλήρως με τη γενικότερη ερμηνευτική λογική του Προκοπίου.

Τα χωρία αυτά δεν πρέπει να υπερτιμηθούν ως άμεσες ερμηνείες του Γαλ. 2:20. Δεν αποτελούν ρητή υπομνηματική ανάπτυξη του στίχου. Ωστόσο, είναι πολύτιμα ως εσωτερικό συμφραζόμενο. Δείχνουν ότι η ερμηνεία του Προκοπίου δεν είναι αποσπασματική ούτε τυχαία. Αντίθετα, οι δύο ρητές αναφορές στον Ησαΐα εντάσσονται σε ευρύτερο πνευματικό ορίζοντα, όπου κυριαρχούν η ακολουθία του Χριστού, η απόλυτη αγάπη προς αυτόν, η δύναμη του ονόματός του, και η μετάβαση από τον θάνατο στη ζωή. Το Γαλ. 2:20, λοιπόν, δεν εμφανίζεται ως ξένο σώμα μέσα στον Προκόπιο, αλλά ως πυκνή διατύπωση μιας ολόκληρης θεολογικής και πνευματικής αντίληψης.

¹⁴⁷ Προκόπιος Γάζης, 1865b, Εἰς τὰ Ἄσματα τῶν Ἀσμάτων ἐξηγητικῶν ἐκλογῶν ἐπιτομή, PG 87, Μέρος Β', στ. 1549.

¹⁴⁸ Προκόπιος Γάζης, 1865b, Εἰς τὰ Ἄσματα τῶν Ἀσμάτων ἐξηγητικῶν ἐκλογῶν ἐπιτομή, στ. 1552.

5. Συμπέρασμα

Η εξέταση του Προκοπίου Γάζης δείχνει ότι, αν και δεν διαθέτουμε στον συγκεκριμένο τόμο μία συνεχή και αυτοτελή ερμηνεία του Γαλ. 2:20, οι δύο ρητές αναφορές του στίχου που εντοπίζονται στο υπόμνημα στον Ησαΐα είναι εξαιρετικά ουσιώδεις. Στην πρώτη, το χωρίο συνδέεται με τη λέξη «νεκροί» και με το «καθ' ἡμέραν ἀποθνήσκω», ώστε να αποδοθεί η πνευματική νέκρωση του πιστού ως προς το παλαιό φρόνημα και η ταπείνωση που τον καθιστά δεκτικό της θείας βοηθείας. Στη δεύτερη, το Γαλ. 2:20 συνδέεται με την αυτοάρνηση, την άρση του σταυρού και την αγάπη προς τον Χριστό υπεράνω κάθε άλλου δεσμού, ώστε να παρουσιαστεί ως ορισμός της αληθινής μαθητείας και της προσωπικής θυσίας «περὶ ἁμαρτίας».

Κατά συνέπεια, η ερμηνεία του Προκοπίου μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» δηλώνει ότι ο πιστός πεθαίνει πνευματικά ως προς την παλαιά ζωή, τα πάθη και την κοσμική αυτάρκεια. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι η ζωή του πιστού μεταβάλλεται σε ακολουθία, υπακοή και ολοκληρωτική αγάπη προς τον Χριστό. Η ζωή αυτή είναι σταυρική, διότι προϋποθέτει αυτοάρνηση· είναι θυσιαστική, διότι συνιστά προσφορά «περὶ ἁμαρτίας»· και είναι χριστοκεντρική, διότι το νέο κέντρο της υπάρξεως δεν είναι πλέον το ιδικό του θέλημα, αλλά ο ίδιος ο Χριστός.

Από αυτή την άποψη, ο Προκόπιος δεν προσθέτει τόσο μία νέα, αυτόνομη θεωρία για το Γαλ. 2:20, όσο προσφέρει μιαν ενδιαφέρουσα μαρτυρία της μεταγενέστερης πατερικής συνείδησης γύρω από το χωρίο. Ο στίχος λειτουργεί σε αυτόν ως συνοπτική διατύπωση της χριστιανικής νεκρώσεως, της σταυρικής μαθητείας και της ολοκληρωτικής αφοσίωσης στον Χριστό. Και ακριβώς γι' αυτό, παρότι οι άμεσες αναφορές είναι λιγότερες, η μαρτυρία του Προκοπίου παραμένει πολύτιμη για τη συνολική χαρτογράφηση της πατερικής ερμηνείας του παύλειου λόγου.

2.10 Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το έργο που εξετάζεται στην παρούσα ενότητα είναι το *Ἐκ τῆς καθόλου ἑρμηνείας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐκλογαὶ ἐκλεγείσαι. Ex universa interpretatione S. Chrysostomi loci selecti in Epistolas S. Pauli*, όπως παραδίδεται στο corpus του Ιωάννη Δαμασκηνού. Πρόκειται για ερμηνευτικό υλικό που έχει χαρακτήρα εκλογής και συντόμου συνθέσεως παλαιότερης πατερικής παραδόσεως, ενταγμένο όμως στη γραμματειακή παράδοση του Δαμασκηνού και αξιοποιημένο στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής ερμηνείας των παυλείων επιστολών. Για τον λόγο αυτό, η μελέτη του παρουσιάζει ιδιαίτερη σημασία, επειδή φανερώνει τον τρόπο με τον οποίο η ερμηνεία του Γαλ. 2:20 παραλαμβάνεται, συμπυκνώνεται και μεταδίδεται στη μεταγενέστερη πατερική θεολογία.

Μέσα στο έργο αυτό, το χωρίο «Χριστῷ συνεσταύρωμαι· ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» εντάσσεται σε ένα σαφές σωτηριολογικό και εκκλησιαστικό πλαίσιο, όπου η συσταύρωση με τον Χριστό δηλώνει τη ρήξη με την παλαιά κατάσταση του ανθρώπου, ενώ η νέα ζωή αποδίδεται όχι πλέον στον νόμο ούτε στην αυτάρκεια του ανθρωπίνου υποκειμένου, αλλά στην πίστη και στη χάρη του Υιού του Θεού. Έτσι, η ερμηνεία του Γαλ. 2:20 στο έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού δεν περιορίζεται σε μίαν ηθική προτροπή αυτοαρνήσεως, αλλά εκφράζει τη μετάβαση από την παλαιά ζωή του νόμου στη νέα ζωή της χάριτος, μέσα στην οποία ο άνθρωπος δεν ζει πλέον για τον εαυτό του, αλλά για τον Χριστό που τον αγάπησε και παρέδωσε εαυτόν υπέρ αυτού.

2. Η κεντρική ερμηνεία του Γαλ. 2:19–20 στην *Expositio in Epistolas Pauli*

Η κύρια ερμηνευτική βάση για το Γαλ. 2:20 βρίσκεται στο υπόμνημα της προς Γαλάτας μέσα στο έργο *Ἐκ τῆς καθόλου ἑρμηνείας*. ... Εκεί το κείμενο παραθέτει πρώτα το προηγούμενο εδάφιο: «*Ἐγὼ γὰρ διὰ νόμου νόμῳ ἀπέθανον, ἵνα Θεῷ ζήσω. Χριστῷ συνεσταύρωμαι*» και αμέσως σχολιάζει: «*Διπλὴν ἔχει τοῦτο θεωρίαν. Ἡ γὰρ νόμον τὸν τῆς χάριτός φησιν, ἢ μόνον τὸν παλαιὸν λέγει, δεικνὺς ὅτι δι' αὐτοῦ τοῦ νόμου νόμῳ ἀπέθανεν*»¹⁴⁹. Η φράση αυτή είναι κεφαλαιώδης. Η ερμηνεία δεν ξεκινά από το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ», αλλά από το «διὰ νόμου

¹⁴⁹ Ἰωάννης Δαμασκηνός, 1864a, *Ἐκ τῆς καθόλου ἑρμηνείας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐκλογαὶ ἐκλεγείσαι*, Εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολήν, PG 95, στ. 789–790.

νόμῳ ἀπέθανον». Δηλαδή, ο εκλογέας του έργου θεωρεί ότι το παύλειο χωρίο πρέπει να διαβαστεί πρώτα μέσα στη δραματική σχέση ανάμεσα στον παλαιό νόμο και στη χάρη.

Η έκφραση «διπλὴν ἔχει τοῦτο θεωρίαν» δείχνει ήδη το ερμηνευτικό ύφος του έργου. Η παύλεια φράση δεν αντιμετωπίζεται μονοσήμαντα. Είτε ο Παύλος μιλά για τον νέο νόμο της χάριτος είτε για τον παλαιό νόμο, το βασικό θεολογικό συμπέρασμα παραμένει το ίδιο: ο άνθρωπος πεθαίνει σε μία προηγούμενη κατάσταση για να μπορέσει να ζήσει «Θεῷ». Η νέα ζωή προϋποθέτει μία πραγματική ρήξη, ένα πραγματικό «ἀπέθανον». Το σημείο αυτό είναι ουσιώδες για την παρούσα εργασία, διότι δείχνει ότι στο έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού το Γαλ. 2:20 δεν είναι χωρίο απλής εσωτερικής εμπνεύσεως, αλλά χωρίο μεταβάσεως. Για να ζήσει κανείς τῷ Θεῷ, πρέπει πρώτα να πεθάνει ως προς τον παλαιό τρόπο δικαιοσύνης και υπάρξεως. Η συνέχεια του σχολίου καθιστά τη σκέψη ακόμη σαφέστερη: «*Αὐτὸς ὁ νόμος με ἐξήγαγεν εἰς τὸ προσέχειν αὐτῷ... Μωϋσῆς εἶπεν· Ὅτι προφήτην ἀναστήσει ὑμῖν Κύριος... αὐτοῦ ἀκούσεσθε, περὶ Χριστοῦ λέγων· Ὡστε οἱ μὴ τούτῳ πειθόμενοι, παραβαίνουσι τὸν νόμον*»¹⁵⁰. Εδώ το ερμηνευτικό σχῆμα είναι εξαιρετικά σημαντικό: ο νόμος δεν οδηγεί απλῶς σε κατάργηση, αλλά στον Χριστό. Συνεπώς, ο θάνατος «τῷ νόμῳ» δεν είναι μηδενιστική εγκατάλειψη της Παλαιάς Διαθήκης, αλλά υπακοή στην ίδια τη βαθύτερη κατεύθυνσή της. Το να πεθάνει κανείς στον νόμο σημαίνει ότι υπακούει στον νόμο αληθινά, επειδή ακολουθεῖ τον Χριστό τον οποίο εκείνος προανήγγειλε. Κατά συνέπεια, το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» σημαίνει και αυτό: ότι ο πιστός ἔχει ἐξέλθει ἀπὸ την παλαιὰ οικονομία, ὅχι επειδὴ περιφρονεῖ τον νόμο, αλλά επειδὴ ἐφθάσε στο τέλος του νόμου, δηλαδή στον Χριστό.

3. Το «τῷ νόμῳ ἀπέθανον» και το νόημα της νέκρωσης

Στο ίδιο ακριβῶς ερμηνευτικό πλαίσιο, το έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού προσφέρει μία εξαιρετικά εύστοχη επεξήγηση του «νόμῳ ἀπέθανον»: «*Ὡσπερ τὸν νεκρὸν οὐκ ἔστιν ὑπαγαγεῖν ταῖς ἐντολαῖς τοῦ νόμου, οὕτως οὐδὲ ἐμὲ τὸν ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου τῆς ἐκείνου τελευτήσαντα. Ὁ γὰρ νόμος ἐπικατάρατον ἐποίει πάντα τὸν μὴ πληροῦντα τὰ ἐν τῷ νόμῳ. Οὐδεὶς δὲ δυνατὸς πληρῶσαι ἦν*»¹⁵¹. Εδώ φαίνεται καθαρά ότι η εικόνα του θανάτου ερμηνεύεται με υπαρξιακή και όχι απλῶς μεταφορική σοβαρότητα. Ο νεκρός δεν υπάγεται πια στις εντολές του νόμου.

¹⁵⁰ Ἰωάννης Δαμασκηνός, 1864a, Ἐκ τῆς καθόλου ἐρμηνείας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐκλογαὶ ἐκλεγείσαι, Εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολήν, PG 95, στ. 789–790.

¹⁵¹ Ἰωάννης Δαμασκηνός, 1864a, Ἐκ τῆς καθόλου ἐρμηνείας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐκλογαὶ ἐκλεγείσαι, Εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολήν, PG 95, στ. 791–792.

Κατ' ανάλογο τρόπο, εκείνος που πέθανε ως προς την κατάρτα του νόμου δεν βρίσκεται πια κάτω από την εξουσία του.

Το σημείο αυτό είναι θεολογικά πολύ φορτισμένο. Το «οὐκέτι ἐγώ» δεν έχει ακόμη παρατεθεί, αλλά ουσιαστικά προετοιμάζεται εδώ το νόημά του. Ο άνθρωπος που πεθαίνει ως προς τον νόμο δεν πεθαίνει απλώς νομικά· πεθαίνει ως προς μία κατάσταση καταδίκης, αδυναμίας και ατελείας. Το έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού τονίζει ότι «οὐδεὶς δὲ δυνατὸς πληρῶσαι ἦν». Άρα, ο παλαιός άνθρωπος είναι ο άνθρωπος της αδυναμίας, της ελλείψεως και της κατάρτας. Η νέκρωση αυτού του ανθρώπου είναι απαραίτητη προϋπόθεση της καινής ζωής. Έτσι, η παύλεια συσταύρωση αποκτά στο έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού χαρακτήρα λυτρωτικό: είναι η έξοδος από την οικονομία της αδυναμίας προς τη ζωή της χάριτος.

Η ερμηνεία αυτή είναι πολύτιμη και για έναν ακόμη λόγο. Δείχνει ότι ο θάνατος του παλαιού ανθρώπου δεν είναι αυθαίρετη ασκητική επιβολή. Δεν ζητείται από τον άνθρωπο να «πεθάνει» επειδή η δημιουργία ή το σώμα είναι κακά, αλλά επειδή ο παλαιός τρόπος ζωής είναι αδύναμος να οδηγήσει στη δικαίωση και στην αληθινή ζωή. Ο θάνατος αυτός, επομένως, δεν είναι μηδενισμός· είναι απελευθέρωση. Με αυτή την έννοια, το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» στο έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού φέρει σαφώς σωτηριολογικό και όχι απλώς παραδειγματικό χαρακτήρα.

4. Το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» στο έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού

Η ρητή παράθεση του Γαλ. 2:20 ακολουθεί αμέσως μετά: «Ζῶ δὲ, οὐκ ἔτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός. Ὁ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκί, ἐν πίστει ζῶ τῇ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀγαπήσαντός με, καὶ παραδόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ»¹⁵². Το άμεσο σχόλιο είναι εξαιρετικά λιτό, αλλά ακριβώς γι' αυτό αποκαλυπτικό: «Τῷ νόμῳ, φησὶν, ἢ ὅσον κατὰ τὸν νόμον...», και λίγο παρακάτω: «Διὰ τῆς χάριτος ἠλευθέρωμαι»¹⁵³. Εδώ το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» εξηγείται αρνητικά και θετικά. Αρνητικά, σημαίνει ότι ο άνθρωπος δεν ζει πλέον «τῷ νόμῳ» ούτε «κατὰ τὸν νόμον». Θετικά, σημαίνει ότι ζει πλέον «διὰ τῆς χάριτος».

Το χαρακτηριστικό αυτού του σχολίου είναι ότι δεν κινείται προς μυστικιστική ή ψυχολογική κατεύθυνση, αλλά προς σαφή εκκλησιαστική και σωτηριολογική διάκριση. Το εγώ που παύει

¹⁵² Ιωάννης Δαμασκηνός, 1864a, Έκ τῆς καθόλου έρμηνείας Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου έκλογαί έκλεγείσαι, Εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολήν, PG 95, στ. 791–792.

¹⁵³ Ιωάννης Δαμασκηνός, 1864a, Έκ τῆς καθόλου έρμηνείας Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου έκλογαί έκλεγείσαι, Εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολήν, PG 95, στ. 791–792.

να ζει είναι το εγώ της παλαιάς οικονομίας, το εγώ που προσπαθεί να βρει ζωή και δικαίωση μέσα στον νόμο. Η νέα ζωή, αντίθετα, είναι ζωή «ἐν πίστει», ζωή «διὰ τῆς χάριτος», ζωή του Υιού τοῦ Θεοῦ «τοῦ ἀγαπήσαντός με». Με αυτόν τον τρόπο, το έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού προσδίδει στο «οὐκέτι ἐγώ» έννοια βαθιά χριστοκεντρική: δεν σημαίνει απλώς ότι ο άνθρωπος ταπεινώνεται, αλλά ότι εγκαταλείπει κάθε αυτάρκεια και ζει από τη δωρεά της θείας αγάπης.

Ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης το ότι το χωρίο παρατίθεται ολόκληρο, μαζί με το «Ὁ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκί, ἐν πίστει ζῶ». Άρα η νέα ζωή δεν καταργεί τη σωματική και ιστορική ύπαρξη. Ο άνθρωπος εξακολουθεί να ζει «ἐν σαρκί», αλλά ο τρόπος αυτής της ζωής έχει αλλάξει ριζικά. Δεν είναι πλέον ζωή «κατὰ τὸν νόμον», ούτε ζωή αυτάρκης, ούτε ζωή κλεισμένη στον εαυτό της. Είναι ζωή «ἐν πίστει», δηλαδή ζωή που δέχεται ως πηγή και θεμέλιό της την αγάπη και την αυτοπαράδοση του Χριστού. Σε αυτό ακριβώς το σημείο φαίνεται ότι το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν είναι απλή έκφραση υπερβολής, αλλά ονομασία ενός νέου τρόπου υπάρξεως.

5. Το σχετικό παράλληλο της Β' Κορινθίους και η ζωή που δεν ανήκει πλέον στον εαυτό της

Πολύτιμο ερμηνευτικό στήριγμα για την κατανόηση του Γαλ. 2:20 στο ίδιο έργο αποτελεί και το σχόλιο στη Β' Κορ. 5:15: «*Ἵνα οἱ ζῶντες, μηκέτι ἑαυτοῖς ζῶσιν, ἀλλὰ τῷ ὑπὲρ αὐτῶν ἀποθανόντι, καὶ ἐγερθέντι*». Το έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού σχολιάζει: «*Εἰ τοίνυν, φησὶν, οὐκέτι δεῖ ἡμᾶς ἑαυτοῖς ζῆν... Ὅρα δὲ τὴν ὑπερβολὴν... ὅτι ἡμεῖς μὲν δι' αὐτῶν ζῶμεν, αὐτὸς δὲ δι' ἡμᾶς ἀπέθανε*»¹⁵⁴. Το παράλληλο αυτό έχει μεγάλη ερμηνευτική αξία, διότι εξηγεί το Γαλ. 2:20 με όρους σχεδόν ταυτόσημους. Ο άνθρωπος δεν πρέπει πλέον να ζει «ἑαυτῷ». Η νέα ζωή είναι ζωή που ανήκει στον Χριστό, επειδή ο Χριστός πέθανε και ανέστη υπέρ αυτού.

Η σημασία του παράλληλου αυτού είναι διττή. Πρώτον, επιβεβαιώνει ότι στο έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού η παύλεια ζωή εν Χριστῷ δεν ορίζεται ως απλή μίμηση αλλά ως μετατόπιση κυριότητας. Ο άνθρωπος δεν είναι πλέον κύριος του εαυτού του. Δεύτερον, φωτίζει το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» από τη σκοπιά της ανταλλαγής αγάπης και ζωής. Ο Χριστός πέθανε για τον άνθρωπο· ο άνθρωπος ζει για τον Χριστό. Αυτή η αντιστροφή του κέντρου της ζωής είναι ακριβώς ο πυρήνας του Γαλ. 2:20. Συνεπώς, το χωρίο της Β' Κορινθίους λειτουργεί

¹⁵⁴ Ἰωάννης Δαμασκηνός, 1864a, "Ἐκθεσις εἰς τὰς Ἐπιστολάς Παύλου, Εἰς Β' Ἐπιστολὴν πρὸς Κορινθίους, PG 95, στ. 733–734.

ως εξαιρετικό ερμηνευτικό κλειδί για το πώς διαβάζεται το χωρίο της προς Γαλάτας στο ίδιο έργο.

Αξίζει να σημειωθεί ότι εδώ ο ερμηνευτής δεν επικεντρώνεται μόνο στην αρνητική πλευρά της αυταπαρνήσεως, αλλά και στην υπερβολή της χριστιανικής αγάπης. «*Ἡμεῖς μὲν δι' αὐτῶν ζῶμεν, αὐτὸς δὲ δι' ἡμᾶς ἀπέθανε*». Η φράση αυτή προσφέρει ακριβώς το θεμέλιο του «οὐκέτι ἐγώ». Το εγώ παύει να είναι το κέντρο όχι επειδή περιφρονείται αφηρημένα, αλλά επειδή έχει βρεθεί ενώπιον μιας άπειρα μεγαλύτερης αγάπης, της αγάπης του Χριστού που πεθαίνει υπέρ αυτού. Έτσι, η νέα ζωή δεν είναι απλώς αλλαγή νόμου ή πειθαρχίας· είναι απάντηση στην αγάπη του Χριστού.

6 *Sacra Parallela*

Στα *Sacra Parallela* και υπάρχει το εξής απόσπασμα: «*Περὶ ὥρας καὶ ἡμέρας θανάτου, καὶ τῆς ἐξόδου ἡμῶν· καὶ ὅτι χρὴ ἡμᾶς εὐτρεπίζεσθαι πρὸς αὐτήν, καὶ ἐν ᾧ λαμβάνειν τὴν μετástασιν*»¹⁵⁵. Πρέπει να ειπωθεί με ακρίβεια ότι το χωρίο αυτό δεν περιέχει βεβαίως την κύρια και αυτούσια παράθεση του Γαλ. 2:20. Ωστόσο, η σημασία του για την ερμηνεία του χωρίου δεν είναι καθόλου δευτερεύουσα. Αντιθέτως, προσφέρει το πνευματικό και ασκητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να διαβαστεί η παύλεια συσταύρωση. Το «οὐκέτι ἐγώ» είναι αδύνατο να νοηθεί έξω από τη μνήμη του θανάτου, την ετοιμασία για την έξοδο και την πνευματική νήψη.

Η αρχή του αποσπάσματος είναι αποκαλυπτική και για έναν ακόμη λόγο. Ο συντάκτης περνά αμέσως από τον απλό τίτλο σε μία προγραμματική δήλωση ότι θα αναπτυχθούν τα επιμέρους θέματα «*ἐκ τῶν διὰ Πνεύματος ἁγίου ἐμφερομένων ἐν ἱεροῖς προφητῶν, καὶ ἀποστόλων, καὶ εὐαγγελιστῶν, καὶ διδασκάλων δέλτοις*»¹⁵⁶. Αυτό σημαίνει ότι η προετοιμασία προς θάνατον, η οποία θεματοποιείται εδώ, δεν είναι φιλοσοφικός στοχασμός αποκομμένος από την αποκάλυψη, αλλά εκκλησιαστική σοφία που πηγάζει από τη Γραφή και την πατερική διδασκαλία. Συνεπώς, ακόμη και αν το Γαλ. 2:20 δεν παρατίθεται στη σελίδα αυτή, το χωρίο αυτό προσφέρει αυθεντική ερμηνευτική προϋπόθεση για το χωρίο: ο παλαιός άνθρωπος πεθαίνει, όταν ο πιστός μάθει να ζει υπό το φως της εξόδου και της μεταστάσεως.

¹⁵⁵ Ἰωάννης Δαμασκηνός, 1864b, Τὰ Ἱερὰ Παράλληλα, PG 95, στ. 1070.

¹⁵⁶ Ἰωάννης Δαμασκηνός, 1864b, Τὰ Ἱερὰ Παράλληλα, PG 95, στ. 1070.

Από αυτή την άποψη, βοηθά να κατανοηθεί ότι στο έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού η εν Χριστῷ ζωή δεν είναι κατάσταση άνεσης ή αυτάρεσκης ευσέβειας. Είναι ζωή προετοιμασίας, νήψεως και προσανατολισμού προς το τέλος. Αυτό ταιριάζει απόλυτα με το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι». Ο άνθρωπος που έχει συσταυρωθεί με τον Χριστό δεν ανήκει πια στον παρόντα κόσμο ως τελικό του ορίζοντα. Ζει ήδη υπό το φως της εξόδου.

7. Συμπέρασμα

Η ερμηνεία του Γαλ. 2:20 στο έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού, όπως σώζεται στην *Expositio in Epistolas Pauli*, είναι σύντομη αλλά θεολογικά εξαιρετικά πυκνή. Το χωρίο εντάσσεται κατ' αρχάς στο πλαίσιο της σχέσεως νόμου και χάριτος. Ο άνθρωπος πεθαίνει «τῷ νόμῳ», όχι αυθαίρετα, αλλά επειδή ο ίδιος ο νόμος τον οδήγησε στον Χριστό. Το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» σημαίνει, επομένως, ρήξη με την παλαιά οικονομία της κατάρας και είσοδο στη ζωή της χάριτος. Το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» δηλώνει ότι ο πιστός δεν ζει πλέον «τῷ νόμῳ» ούτε «κατὰ τὸν νόμον». Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δηλώνει ότι η νέα του ζωή είναι ζωή «ἐν πίστει» και «διὰ τῆς χάριτος», ριζωμένη στην αγάπη του Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ που παρέδωσε εαυτόν υπέρ αυτού.

Το σχετικό παράλληλο της Β' Κορινθίους επιβεβαιώνει και εμβαθύνει την ίδια ανάγνωση. Η ζωή του πιστού δεν ανήκει πλέον στον εαυτό της, αλλά στον Χριστό που πέθανε και ανέστη γι' αυτήν. Έτσι, το Γαλ. 2:20 δεν είναι απλώς χωρίο ασκήσεως ή ψυχολογικής ευλάβειας. Είναι χωρίο που περιγράφει μεταβολή κυριότητας, νέου προσανατολισμού και νέου τρόπου υπάρξεως. Παράλληλα, τα *Sacra Parallela* προσφέρουν το πνευματικό πλαίσιο αυτής της αλήθειας, υπογραμμίζοντας την ανάγκη ετοιμασίας προς θάνατον και νήψεως. Συνολικά, λοιπόν, στο έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού το Γαλ. 2:20 παρουσιάζεται ως συνοπτική διατύπωση της εξόδου του πιστού από τον παλαιό εαυτό και της εισόδου του στη ζωή της χάριτος και του Χριστού.

2.11 Άγιος Συμεών ο Νέος Θεολόγος

Ο άγιος Συμεών ο Νέος Θεολόγος δεν προβάλλεται, στο υλικό που εξετάζεται εδώ, ως άμεσος υπομνηματιστής του Γαλ. 2:20 με τη στενή φιλολογική έννοια. Ωστόσο, η θεολογία του παρουσιάζει ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα εργασία, διότι εκφράζει με έντονα μυστικό, βιωματικό και χριστοκεντρικό τρόπο το περιεχόμενο της εν Χριστώ ζωής. Στο μελέτημα που εξετάζει την «αγάπη και έρωτα» κατά τον Συμεών, αναδεικνύεται ότι η πνευματική του διδασκαλία κινείται γύρω από θεμελιώδεις άξονες που συνδέονται άμεσα με το νόημα του «ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός»: την έξοδο από το κλειστό εγώ, την εγκατάσταση της αγάπης του Χριστού στο εσωτερικό του ανθρώπου, τη μέθεξη του Αγίου Πνεύματος, την ένωση με τον Χριστό και τη μεταμόρφωση ολοκλήρου του ανθρώπου σε «καινό» πρόσωπο¹⁵⁷.

Ιδιαίτερα ενδεικτικό είναι ότι η συγγραφέας τοποθετεί στο κέντρο της σκέψης του Αγίου την αγάπη όχι ως απλή ηθική ποιότητα, αλλά ως τον κατεξοχήν τρόπο υπάρξεως του ανθρώπου που ζει μέσα στον Θεό. Το ενδιαφέρον αυτό δεν είναι άσχετο προς το χωρίο της παρούσας διπλωματικής. Αν ο Παύλος συνοψίζει την εν Χριστώ ζωή με τη φράση «ζη δε εν εμοί Χριστός», ο Συμεών περιγράφει την ίδια πραγματικότητα ως ενοίκηση της θείας αγάπης, ως έλλαμψη φωτός, ως μυστική ένωση και ως βαθμιαία αποδέσμευση του ανθρώπου από το παλαιό, εγωκεντρικό του κέντρο. Με αυτή την έννοια, η συμεωνική γλώσσα δεν αποτελεί παρέκκλιση από το παύλειο νόημα, αλλά βιωματική και μυστική του ανάπτυξη¹⁵⁸.

Η συνάφεια αυτή γίνεται σαφέστερη στο σημείο όπου η μελέτη υπογραμμίζει τη μεγάλη βαρύτητα που αποδίδει ο Συμεών στην αγάπη. Σε χωρίο που παρατίθεται, η αγάπη παρουσιάζεται ως η υπέρτατη αρετή και συγχρόνως ως ο ίδιος ο τρόπος υπάρξεως του Χριστού μέσα στον άνθρωπο. Χαρακτηριστική είναι η φράση: «Χριστός δὲ ἐστὶν ἡ τελεία ἀγάπη»¹⁵⁹. Η διατύπωση αυτή είναι ιδιαίτερος σημαντική για τη μελέτη του Γαλ. 2:20, διότι δείχνει ότι η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο μπορεί να νοηθεί ακριβώς ως εγκατάσταση της τελείας αγάπης στο εσωτερικό του. Το «ζη δε εν εμοί Χριστός» δεν σημαίνει απλώς ηθική

¹⁵⁷ Κοντοστεργίου, 1999, σσ. 521-524.

¹⁵⁸ Κοντοστεργίου, 1999, σσ. 526-528.

¹⁵⁹ Συμεών ο Νέος Θεολόγος, 1989, *Φιλοκαλία*, σ. 304.

συμμόρφωση προς μια διδασκαλία, αλλά ζωή που αποκτά μέσα της την ίδια την αγάπη του Χριστού ως νέο κέντρο και νέο νόμο υπάρξεως¹⁶⁰.

Στο ίδιο πνεύμα εντάσσεται και μία δεύτερη συμφωνική φράση, την οποία η συγγραφέας αξιοποιεί για να αναδείξει τη βασιλεία της αγάπης στην πνευματική ζωή: «βασιλὶς τε καὶ κυρία ἔστω πάντως ἡ ἀγάπη»¹⁶¹. Η φράση αυτή προσφέρει ένα ιδιαιτέρως εύστοχο κλειδί για την κατανόηση του «ουκέτι ἐγώ». Το παλαιό ἐγώ, το οποίο ζει με ἄξονα την αὐτάρκεια, τη φιλαυτία και την περιχαράκωση στον εαυτό του, παραμερίζεται· στη θέση του καλείται να βασιλεύσει η αγάπη. Η ζωή του Χριστού στον ἄνθρωπο σημαίνει, λοιπόν, ὅτι το κέντρο της υπάρξεως μετατίθεται. Ο ἄνθρωπος δεν ζει πλέον για να υπηρετεῖ το κλειστό ἐγώ του, ἀλλὰ για να παραδοθεῖ στην αγάπη ως «βασίλισσα και κυρία» του βίου του. Ἐτσι, η συμφωνική ἐμπειρία της αγάπης αποδεικνύεται ἄκρως συγγενής προς την παύλεια υπέρβαση του παλαιού ἀνθρώπου¹⁶².

Η θεολογία του Συμεών αποκτά ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία για το Γαλ. 2:20, ὅταν περιγράφει την ἔνωση του πιστοῦ με τον Χριστό ὄχι απλῶς ως ἠθική σχέση, ἀλλὰ ως μυστήριο πραγματικῆς μετοχῆς. Στο ἄρθρο παρατίθεται το περίφημο χωρίο: «*Μέλη δὲ Χριστοῦ εἰμὶ πάντα... ὡς συνενωμένα μετ' αὐτοῦ, φρικτοῦ μυστηρίου*»¹⁶³. Εἰς τὸν Συμεών χρησιμοποιεῖ τολμηρότατη γλῶσσα, ἡ οποία προσεγγίζει ἐκ των ἑνδον το περιεχόμενο του «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός». Ο Χριστός δεν βρίσκεται πλέον μόνο ἀπέναντι ἀπὸ τον πιστό ως πρότυπο προς μίμηση· ζει μέσα του και τον καθιστᾷ μέλος του σώματός του. Η ζωή του πιστοῦ δεν εἶναι πια αὐτόνομη· ἔχει ἐνωθεῖ μυστηριακά με τον Χριστό. Η ἔνωση αὐτή, κατὰ τον Συμεών, δεν εἶναι σχῆμα λόγου ἀλλὰ «φρικτὸν μυστήριον», δηλαδή πραγματικότητα ἐκκλησιαστική, σωτηριολογική και βιωματική. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ συμφωνική θεολογία φωτίζει το Γαλ. 2:20 με τρόπο ἐξαιρετικὰ βαθύ, διότι δείχνει πῶς ἡ χριστιανικὴ ζωή γίνεται πραγματικὴ κατοίκηση και ἐνεργὸς μετοχή του Χριστοῦ μέσα στον ἄνθρωπο¹⁶⁴.

Εξίσου σημαντικὴ εἶναι και ἡ σύνδεση της αγάπης με τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Η συγγραφέας ἀναδεικνύει ὅτι στον Συμεών ἡ αγάπη δεν ἐμφανίζεται ως ψυχολογικὴ συγκίνηση, ἀλλὰ ως καρπὸς της ἐνεργείας του Ἁγίου Πνεύματος και ως μέθεξι στη ζωή της θεότητος. Στο σχετικὸ

¹⁶⁰ Κοντοστεργίου, 1999, σσ. 548-549.

¹⁶¹ Συμεών ο Νέος Θεολόγος, 1989, *Φιλοκαλία*, σ. 186.

¹⁶² Κοντοστεργίου, 1999, σσ. 540-541.

¹⁶³ Συμεών ο Νέος Θεολόγος, 1989, *Φιλοκαλία*, σσ. 156-158.

¹⁶⁴ Κοντοστεργίου, 1999, σσ. 546-547.

τμήμα του άρθρου σημειώνεται ότι ο Συμεών θεωρεί την αγάπη, τη χαρά, την ειρήνη, την ελπίδα, τη γνώση και τον φωτισμό ως στοιχεία μιας ενιαίας πνευματικής πραγματικότητας, που γεννάται από τη δωρεά του Αγίου Πνεύματος¹⁶⁵. Το σημείο αυτό συνδέεται άμεσα με το Γαλ. 2:20, διότι η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο δεν είναι ποτέ ανεξάρτητη από τη ζωή του Πνεύματος. Ο Χριστός ζει μέσα στον πιστό ακριβώς ως αναστημένος και δοξασμένος Κύριος, ο οποίος τον εισάγει στην κοινωνία του Αγίου Πνεύματος. Έτσι, η συμεωνική διδασκαλία βοηθεί να κατανοηθεί ότι το «ζη δε εν εμοί Χριστός» περιλαμβάνει ολόκληρη την τριαδική οικονομία της σωτηρίας και όχι μόνο μια ατομική πνευματική εμπειρία.

Ένα ακόμη σημείο εξαιρετικής σημασίας για την παρούσα εργασία είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Συμεών αντιλαμβάνεται την έξοδο από το εγώ και τη μεταμόρφωση της υπάρξεως. Η συγγραφέας συνοψίζει τη διδασκαλία του επισημαίνοντας ότι η αληθινή αγάπη συνδέεται με το να εξέλθει ο άνθρωπος από τον εαυτό του, ώστε να προσφέρει την ύπαρξή του στον Θεό και στους άλλους. Το στοιχείο αυτό βρίσκεται σε στενή συνάφεια με το «ουκέτι εγώ». Η παύλεια φράση δεν σημαίνει άρνηση της προσωπικότητας, αλλά άρση της φιλαυτίας και της αυτοαναφορικότητας. Ακριβώς το ίδιο βιωματικά εκφράζει ο Συμεών. Για εκείνον, όποιος αγαπά αληθινά δεν παραμένει φυλακισμένος στον εαυτό του, αλλά εξέρχεται από αυτόν και εισέρχεται στον χώρο της κοινωνίας με τον Θεό. Το εγώ παύει να είναι κέντρο και γίνεται τόπος υποδοχής της θείας ζωής. Επομένως, το «ζω δε ουκέτι εγώ» μπορεί να ερμηνευθεί συμεωνικά ως η διάλυση του κλειστού εγωκεντρισμού και το «ζη δε εν εμοί Χριστός» ως η εσωτερική πλήρωση του ανθρώπου από τη θεία αγάπη.

Εξάλλου, η συμεωνική θεολογία της αγάπης δεν παραμένει αποκομμένη από την ηθική ζωή. Στο άρθρο επισημαίνεται ότι η αγάπη προς τον Θεό εκφράζεται αναγκαία ως αγάπη προς τον αδελφό, ως υπέρβαση της έχθρας, της φιλαυτίας και της αμαρτίας, ως κίνηση προς τους άλλους με πνεύμα ταπεινώσεως και συγγνώμης¹⁶⁶. Η παρατήρηση αυτή είναι θεμελιώδης, διότι αποτρέπει μια μυστικιστική μονομέρεια στην πρόσληψη του Γαλ. 2:20. Η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο δεν είναι απλώς εσωτερική αλλοίωση, αλλά νέα πράξη ζωής, νέο ήθος, νέος τρόπος σχέσεως με τον πλησίον. Εδώ ο Συμεών παραμένει βαθιά πατερικός: η θεοπτία, η αγάπη και η θέωση δεν διαχωρίζονται από τη ζωή της αρετής και από την καθημερινή

¹⁶⁵ Κοντοστεργίου, 1999, σσ. 534-536.

¹⁶⁶ Κοντοστεργίου, 1999, σσ. 556-559.

μαρτυρία. Έτσι, η χριστοκεντρική εμπειρία δεν κλείνεται στον μυστικό πυρήνα του προσώπου, αλλά διαποτίζει ολόκληρη την ύπαρξη και όλον τον βίο.

Συνοψίζοντας, μπορεί να ειπωθεί ότι ο άγιος Συμεών ο Νέος Θεολόγος, ακόμη και χωρίς άμεσο υπομνηματισμό του Γαλ. 2:20 στο εξεταζόμενο υλικό, προσφέρει εξαιρετικά γόνιμο θεολογικό υπόβαθρο για την κατανόηση του χωρίου. Η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο προσλαμβάνει στη διδασκαλία του μορφή αγάπης, φωτός, μυστικής ενώσεως, μετοχής στο Άγιο Πνεύμα και ριζικής εξόδου από το παλαιό, φίλαυτο εγώ. Η φράση «Χριστὸς δὲ ἐστὶν ἡ τελεία ἀγάπη» αποδίδει τον χριστοκεντρικό πυρήνα αυτής της ζωής, ενώ το «Μέλη δὲ Χριστοῦ εἰμὶ πάντα» δηλώνει την οντολογική και εκκλησιαστική ένωση του πιστού με τον Κύριό του. Από αυτή την άποψη, η θεολογία του Συμεών συνιστά πολύτιμη μαρτυρία για τη βυζαντινή μυστική πρόσληψη της εν Χριστῷ ζωής, η οποία φωτίζει ουσιαστικά το νόημα του «ζῶ δε οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός».

2.12 Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στον τόμο 150 της *Patrologia Graeca*, ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του υλικού, με έργα θεολογικά, ασκητικά, νηπτικά και πολεμικά. Ωστόσο, από την έρευνα του παρόντος τόμου δεν προκύπτει ρητή, αυτοτελής και αναλυτική εξήγηση του Γαλ. 2:20 αντίστοιχη με εκείνη που συναντάται, λ.χ., σε καθαρά παύλεια υπομνήματα. Αυτό δεν μειώνει τη σημασία του Παλαμά για το θέμα της παρούσας διπλωματικής. Αντίθετα, η παλαμική θεολογία της εσωτερικής ζωής, της καθάρσεως της καρδιάς, της νοεράς προσευχής και της ενώσεως με τον Θεό παρέχει ένα πολύτιμο θεολογικό υπόβαθρο για την κατανόηση της παύλειας ομολογίας «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Με άλλα λόγια, αν και στον Παλαμά δεν διασώζεται στον παρόντα τόμο άμεσος υπομνηματισμός του στίχου, εντούτοις σώζεται με εξαιρετική σαφήνεια η πνευματική και οντολογική προϋπόθεση της εν Χριστῷ ζωής.¹⁶⁷

2. Η εσωτερική συνάθροιση του ανθρώπου ως προϋπόθεση της εν Χριστῷ ζωής

Σε ένα από τα σημαντικότερα ασκητικά του κείμενα, το *Πρὸς τὴν σεμνοτάτην ἐν μοναζούσαις Ξένην, περὶ παθῶν καὶ ἀρετῶν*, ο Παλαμάς συνδέει ευθέως την πνευματική πρόοδο με τη συνάθροιση του ανθρώπου στον εσωτερικό του χώρο. Η συνεχής εξωστρέφεια, κατά τον Παλαμά, διακόπτει «τῆς πρὸς τὸν Θεὸν θυμηρεστάτης ὁμιλίας» και καθιστά το «μοναδικὸν τοῦ νοῦ» διηρημένο, ὥστε ο «ἐντὸς καὶ ὄντως μοναχός» να γίνεται «δυναδικόν, ἔστι δὲ ὅτε καὶ πολυσχιδές»¹⁶⁸. Η διατύπωση αυτή είναι εξαιρετικά χρήσιμη για τη θεολογική προσέγγιση του Γαλ. 2:20. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να φθάσει στην κατάσταση όπου θα λέγει αληθινά «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», ὅσο ο νους του διασπάται σε πολλαπλές κατευθύνσεις και η ύπαρξή του παραμένει εσωτερικά κατακερματισμένη. Η παλαμική σκέψη φανερώνει ὅτι η εν Χριστῷ ζωή δεν είναι απλῶς ένα ιδεολογικό ή ηθικό σχήμα, αλλά καρπός της αποκαταστάσεως της εσωτερικής ενότητας του ανθρώπου.

¹⁶⁷ Για την ανθρωπολογία του αγίου Γρηγορίου Παλαμά, βλ. Alexandros Chouliaras, *The Anthropology of St Gregory Palamas: the Image of God, the Spiritual Senses, and the Human Body*, *Studia Traditionis Theologiae* 38 (Turnhout: Brepols, 2020), όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁶⁸ Παλαμάς, 1865, *Πρὸς τὴν σεμνοτάτην ἐν μοναζούσαις Ξένην*, PG 150, στ. 1043–1044.

Η έμφαση αυτή αποκτά ακόμη μεγαλύτερο βάθος, όταν ιδωθεί σε σχέση με την παύλεια έκφραση «οὐκέτι ἐγώ». Στον Παλαμά, το παλαιό και διασκορπισμένο εγώ δεν θεραπεύεται με απλή ηθική πειθαρχία, αλλά με επιστροφή του νοός στην καρδιά και με αποκατάσταση της δυνατότητας της αληθινής κοινωνίας με τον Θεό. Συνεπώς, η παλαμική προοπτική επιτρέπει να αναγνωσθεί το «οὐκέτι ἐγώ» όχι ως καταστροφή του ανθρώπινου προσώπου, αλλά ως υπέρβαση της διασκορπίσεως, της φιλαυτίας και της εσωτερικής πολυμερείας που χαρακτηρίζει τον πεπτωκότα άνθρωπο¹⁶⁹.

3. Η αληθινή ζωή της ψυχής ως ένωση με τον Θεό

Το αποφασιστικότερο ίσως παλαμικό κλειδί για την ερμηνεία του Γαλ. 2:20 είναι η θεώρησή του περί ζωής της ψυχής. Ο Παλαμάς γράφει ρητά: «ζωή δὲ ἐστὶ τῆς ψυχῆς ἢ πρὸς Θεὸν ἔνωσις, ὥσπερ καὶ τοῦ σώματος ἢ πρὸς ψυχὴν ἔνωσις»¹⁷⁰. Πρόκειται για διατύπωση εξαιρετικής θεολογικής πυκνότητας. Η ζωή της ψυχής δεν ορίζεται ως απλή ηθική ευταξία ούτε ως ψυχολογική γαλήνη, αλλά ως σχέση και ένωση προς τον Θεό. Η ζωή, επομένως, είναι κοινωνία· και ο θάνατος, αντιστρόφως, είναι χωρισμός από τον Θεό.

Από αυτή την άποψη, η παλαμική διδασκαλία ερμηνεύει έμμεσα αλλά ουσιαστικά τον παύλειο στίχο. Αν η ζωή της ψυχής είναι η ένωση με τον Θεό, τότε το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δηλώνει ακριβώς αυτή τη ζωή: την ύπαρξη που δεν έχει πλέον κέντρο στον εαυτό της, αλλά αντλεί τη ζωή της από την κοινωνία με τον Χριστό. Αντιστοίχως, το «οὐκέτι ἐγώ» δηλώνει το τέλος μιας ζωής αποκομμένης από τον Θεό, δηλαδή το τέλος του αληθινού πνευματικού θανάτου. Η θεολογία του Παλαμά προσφέρει έτσι ένα καθαρό οντολογικό υπόβαθρο για το παύλειο χωρίο: ο Χριστός ζει μέσα στον άνθρωπο, όταν ο άνθρωπος ζει πλέον από τη χάρη και όχι από την αυτάρκεια της πεπτωκυίας φύσεώς του¹⁷¹.

4. Καρδιά, νους και καθαρότητα

Η παλαμική διδασκαλία περί καρδιάς και νοός επιτρέπει να φωτισθεί ακόμη περισσότερο το περιεχόμενο της εν Χριστῷ ζωής. Στο έργο *Περὶ Ἠσυχαστῶν*, ο Παλαμάς χαρακτηρίζει την καρδιά «τὸ τοῦ λογισμοῦ ταμεῖον» και «πρῶτον σαρκικὸν ὄργανον λογιστικόν», ενώ προσθέτει ότι «ἐκεῖ γάρ ἐστὶν ὁ νοῦς, καὶ πάντες οἱ λογισμοὶ τῆς ψυχῆς»¹⁷². Η φράση αυτή είναι εξαιρετικά

¹⁶⁹ Παλαμάς, 1865, Πρὸς τὴν σεμνοτάτην ἐν μοναζούσαις Ξένην, PG 150, στ. 1043–1044.

¹⁷⁰ Παλαμάς, 1865, Πρὸς τὴν σεμνοτάτην ἐν μοναζούσαις Ξένην, PG 150, στ. 1050.

¹⁷¹ Παλαμάς, 1865, Πρὸς τὴν σεμνοτάτην ἐν μοναζούσαις Ξένην, PG 150, στ. 1050.

¹⁷² Παλαμάς, 1865, Περὶ Ἠσυχαστῶν, PG 150, στ. 1105–1106.

σημαντική για μια ορθόδοξη ερμηνεία του «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», επειδή καθιστά σαφές ότι το «ἐν ἐμοί» δεν είναι αόριστο. Η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο αφορά την καρδιά ως εσωτερικό κέντρο του λογισμού, της μνήμης, της επιθυμίας και της πνευματικής διαθέσεως.

Η εν Χριστῷ ζωή, συνεπώς, δεν είναι απλή εξωτερική ομολογία· αφορά τον εσωτερικό άνθρωπο. Εκεί όπου η παύλεια φράση μιλά για την παρουσία του Χριστού στο «ἐγώ», ο Παλαμάς δείχνει ότι το κατεξοχήν πεδίο αυτής της παρουσίας είναι η καρδιά καθαρμένη από τα πάθη. Γι' αυτό και η πνευματική ζωή δεν μπορεί να εξαντληθεί σε νομικές ή ηθικές διατάξεις. Απαιτεί εσωτερική εργασία, κάθαρση του νοός, άσκηση, επαγρύπνηση και διαρκή αναφορά στο κέντρο της υπάρξεως¹⁷³.

5. Η προσευχή ως τελεσιουργία της ενώσεως

Στο έργο *Περὶ προσευχῆς καὶ καθαρότητος καρδίας*, ο Παλαμάς περιγράφει την προσευχή ως το γεγονός που «ιερουργεῖ» και «τελεσιουργεῖ» την άνοδο και την ένωση του ανθρώπου προς το θείο. Συγκεκριμένα γράφει ότι η κοινωνία με τον Θεό επιτελείται «τῇ κοινωνίᾳ τῆς κατὰ τὴν εὐχὴν πρὸς τὸν Θεὸν δεήσεώς τε καὶ ενώσεως», ενώ «ἡ δὲ τῆς εὐχῆς δύναμις, αὐτὴν ἱερουργεῖ, καὶ τελεσιουργεῖ τὴν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ Θεῖον ἀνάτασιν τε καὶ ἔνωσιν»¹⁷⁴. Η γλώσσα αυτή είναι ουσιῶδης. Η προσευχή δεν εμφανίζεται ως βοηθητική άσκηση γύρω από μια ήδη δεδομένη ζωή, αλλά ως πράξη που τελεσιουργεί την ένωση.

Μέσα σε αυτή την προοπτική, το Γαλ. 2:20 αποκτά βαθύτερο περιεχόμενο. Ο Χριστός δεν ζει μέσα στον άνθρωπο με μαγικό ή μηχανικό τρόπο· η χάρη ενεργεί στην καρδιά του ανθρώπου που εισέρχεται στη διαδικασία της καθάρσεως και της ενώσεως. Γι' αυτό ο Παλαμάς λέγει επίσης με κατηγορηματικότητα: «Τῷ γὰρ ἐμπαθεῖ νῶ ἐνωθῆναι τὸν Θεόν, ἀδύνατον»¹⁷⁵. Η παλαμική θεολογία, λοιπόν, αναδεικνύει ότι η εν Χριστῷ ζωή είναι δωρεά της χάριτος, αλλά όχι χωρίς την προσωπική συνέργεια, την άσκηση και την κάθαρση. Το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει επίσης ότι δεν βασιλεύουν πια τα πάθη, οι λογισμοί και η παλαιά ιδιοτέλεια· το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» προϋποθέτει χώρο καθαρό για τη χάρη¹⁷⁶.

¹⁷³ Παλαμάς, 1865, *Περὶ Ἠσυχαστῶν*, PG 150, στ. 1105–1106.

¹⁷⁴ Παλαμάς, 1865, *Περὶ προσευχῆς καὶ καθαρότητος καρδίας*, PG 150, στ. 1117–1118.

¹⁷⁵ Παλαμάς, 1865, *Περὶ προσευχῆς καὶ καθαρότητος καρδίας*, PG 150, στ. 1118.

¹⁷⁶ Παλαμάς, 1865, *Περὶ προσευχῆς καὶ καθαρότητος καρδίας*, PG 150, στ. 1117–1118.

6. Συμπέρασμα

Από την εξέταση του τόμου PG 150 προκύπτει ότι ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς δεν παραθέτει εδώ ρητώς και αναλυτικώς το Γαλ. 2:20. Ωστόσο, η παλαμική θεολογία παρέχει μια ουσιαστικότερη πνευματική και οντολογική ερμηνευτική βάση για το χωρίο. Η εσωτερική ενότητα του ανθρώπου, η ένωση της ψυχής με τον Θεό, η καθαρότητα της καρδιάς, η επιστροφή του νοός στο εσωτερικό κέντρο και η προσευχή ως τελεσιουργία της ενώσεως συνιστούν το θεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο μπορεί να κατανοηθεί το παύλειο «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Ο Παλαμάς, έστω και χωρίς ρητή παράθεση του στίχου στον παρόντα τόμο, συμβάλλει αποφασιστικά στην κατανόηση του γεγονότος ότι η αληθινή ζωή του ανθρώπου είναι ζωή ενωμένη με τον Θεό και, άρα, ζωή που έχει ήδη υπερβεί το παλαιό αυτάρκες εγώ.

2.13 Άγιος Νικόλαος ο Καβάσιλας

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το έργο του Νικολάου Καβάσιλα *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, όπως σώζεται στον τόμο 150 της *Patrologia Graeca*, αποτελεί ίσως ένα από τα πιο ουσιαστικά μεταβυζαντινά ή υστεροβυζαντινά κείμενα για την κατανόηση του νοήματος του παύλειου χωρίου. Ο Καβάσιλας δεν σχολιάζει την προς Γαλάτας με τη στενή, υπομνηματική έννοια· όμως η θεολογία του είναι τόσο στενά οργανωμένη γύρω από τη ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό, ώστε το Γαλ. 2:20 να λειτουργεί σχεδόν ως σύνθημα και σύνοψη όλου του έργου του. Η μεγάλη του συμβολή συνίσταται στο ότι ερμηνεύει την εν Χριστῷ ζωή όχι ως αφηρημένη ηθική μίμηση, αλλά ως πραγματική μετοχή στη ζωή, στον θάνατο, στην ανάσταση και στη μυστηριακή παρουσία του Χριστού.

2. Η εν Χριστῷ ζωή ως ήδη παρούσα πραγματικότητα

Από τα σπουδαιότερα σημεία του Καβάσιλα είναι ότι δεν μεταθέτει την εν Χριστῷ ζωή αποκλειστικά στα έσχατα. Αντίθετα, επιμένει ότι οι άγιοι μπορούν ήδη από την παρούσα ζωή να ζουν κατά τον τρόπο της αιώνιας ζωής. Γράφει χαρακτηριστικά ότι «οὐ διατεθῆναι μόνον καὶ παρασκευασθῆναι πρὸς τὴν ζωὴν, ἀλλ’ ἤδη καὶ ζῆν κατ’ ἐκείνην καὶ ἐνεργεῖν ἔξεστι τοῖς ἀγίοις ἐν τῷ παρόντι», και αμέσως προσθέτει το παύλειο χωρίο: «Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»¹⁷⁷. Η συσχέτιση αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική. Ο Καβάσιλας χρησιμοποιεί το Γαλ. 2:20 ως απόδειξη ότι η αιώνια ζωή δεν είναι μόνο μέλλουσα υπόσχεση, αλλά αρχίζει ήδη εδώ, μέσα στην ιστορία, στον βαθμό που ο άνθρωπος γίνεται μέτοχος της ζωής του Χριστού.

Η ανάγνωση αυτή μετατοπίζει αισθητά το βάρος του χωρίου. Το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δεν σημαίνει απλώς ότι ο παλαιός άνθρωπος έχει ηθικά μεταβληθεί· σημαίνει ότι ο πιστός έχει ήδη εισέλθει σε νέο τρόπο υπάρξεως. Η ζωή του δεν ορίζεται πλέον από τα όρια του παρόντος αιώνας ως κλειστού ορίζοντα, αλλά από τη ζωή του Αναστάντος, η οποία έχει ήδη εισβάλει στον παρόντα κόσμο. Και το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι η αληθινή ζωή του ανθρώπου δεν παραμένει εξωτερική προσδοκία, αλλά εσωτερική πραγματικότητα που

¹⁷⁷ Καβάσιλας, 1865, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, PG 150, στ. 497–498.

βιώνεται από τώρα. Ο Καβάσιλας, λοιπόν, ενισχύει αποφασιστικά μια ανάγνωση του χωρίου με σαφή εσχατολογικό αλλά και ήδη παροντικό χαρακτήρα¹⁷⁸.

3. Ο Χριστός πιο οικείος στον πιστό απ' όσο ο άνθρωπος στον εαυτό του

Η θεολογία της εν Χριστῷ ζωής, κατά τον Καβάσιλα, δεν σταματά στη διαπίστωση της παρούσας μετοχής. Προχωρεί πολύ βαθύτερα, περιγράφοντας το είδος της ενώσεως που επιτυγχάνεται ανάμεσα στον Χριστό και στον πιστό. Σε ένα από τα σημαντικότερα χωρία του πρώτου βιβλίου, ο Καβάσιλας επιμένει ότι η ένωση αυτή υπερβαίνει κάθε φυσική ή κοινωνική αναλογία. Σημειώνει ότι, ενώ ο άνθρωπος κανονικά είναι το περισσότερο συνδεδεμένο ον με τον ίδιο τον εαυτό του, εντούτοις στην περίπτωση των αγίων «*συνῆπται δὲ τῷ Σωτῆρι μᾶλλον ἢ ἑαυτῷ*», και μάλιστα «*φιλεῖ γὰρ τὸν Σωτῆρα μᾶλλον ἢ ἑαυτό*»¹⁷⁹. Η διατύπωση αυτή αποτελεί μία από τις εντυπωσιακότερες βυζαντινές ερμηνείες του «οὐκέτι ἐγὼ». Ο άνθρωπος δεν χάνει την προσωπική του ύπαρξη, αλλά παύει να είναι το απόλυτο μέτρο της ζωής του. Η αγάπη προς τον Χριστό και η σχέση με τον Χριστό υπερβαίνουν ακόμη και το φυσικό ένστικτο αυτοαναφοράς.

Η σημασία αυτού του χωρίου είναι μεγάλη. Ο Καβάσιλας ερμηνεύει το Γαλ. 2:20 όχι ως απορρόφηση του προσώπου, αλλά ως μετατόπιση του κέντρου του προσώπου. Το εγὼ δεν εξαφανίζεται· θεραπεύεται από τη φιλαυτία και παύει να είναι κλειστό στον εαυτό του. Ο πιστός αγαπά πλέον τον Χριστό περισσότερο από τον εαυτό του, διότι έχει βρει στον Χριστό την αληθινή ζωή του. Έτσι, το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν είναι ποιητική υπερβολή, αλλά η διατύπωση μιας νέας υπαρξιακής ιεράρχησης: ο Χριστός καθίσταται το αληθινό κέντρο της ζωής και της αγάπης του ανθρώπου¹⁸⁰.

4. Η νέα ζωή ως μυστήριο: τα μυστήρια καθιστούν συγγενείς προς τον Χριστό

Στη συνέχεια του έργου του, ο Καβάσιλας θεμελιώνει τη ζωή αυτή μυστηριακά. Το σημείο αυτό είναι απολύτως αποφασιστικό για την ερμηνεία του Γαλ. 2:20. Γράφει ότι δεν υπάρχει κανένα αγαθό που να δόθηκε στους ανθρώπους «*μη διὰ τοῦ καταστάντος Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων παρεσχέθη μεσίτου*», και ότι τίποτε άλλο δεν μας δίδει τον μεσίτη και τα αγαθά του «*ἢ τὰ μυστήρια*». Κατόπιν προσθέτει ότι «*ταῦτα γὰρ συγγενεῖς ἡμᾶς ποιεῖ τῶν αἱμάτων ἐκείνων, καὶ*

¹⁷⁸ Καβάσιλας, 1865, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 497–498.

¹⁷⁹ Καβάσιλας, 1865, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 500.

¹⁸⁰ Καβάσιλας, 1865, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 500.

ὧν εἴληφε διὰ τὴν σάρκα χαρίτων καὶ ὧν παθεῖν ἠνέσχετο κοινωνοῦς»¹⁸¹. Η φράση αυτή είναι κεφαλαιώδης. Τα μυστήρια δεν προσφέρουν απλώς κάποια εξωτερική βοήθεια, αλλά καθιστούν τον πιστό «συγγενή» των αιμάτων του Χριστού και κοινωνό τόσο των παθημάτων όσο και των χαρισμάτων Του.

Εδώ το Γαλ. 2:20 αποκτά συγκεκριμένο εκκλησιαστικό και μυστηριακό περιεχόμενο. Το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» και το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν είναι απλώς λόγια προσωπικής συνειδήσεως, αλλά περιγραφή της μυστηριακής εντάξεως του ανθρώπου στη ζωή του Χριστού. Ο Καβάσιλας μετατρέπει τον στίχο από ατομική ομολογία σε εκκλησιαστική οντολογία: η εν Χριστῷ ζωή είναι δυνατή επειδή ο πιστός μυστηριακά προσλαμβάνει, κοινωνεί και φέρει μέσα του τη ζωή του Θεανθρώπου¹⁸².

5. Βάπτισμα, χρίσμα και πραγματική μέθεξι στο έργο του Χριστού

Στο δεύτερο βιβλίο του έργου, ο Καβάσιλας προχωρεί ακόμη σαφέστερα στη σύνδεση της ζωής εν Χριστῷ με τα τρία βασικά μυστήρια της χριστιανικής εισόδου και πληρότητας. Γράφει ότι «βαπτίζομεθα μὲν, ἵνα τὸν θάνατον ἀποθάνωμεν ἐκεῖνον καὶ τὴν ἀνάστασιν ἀναστῶμεν, χριζόμεθα δὲ ἵνα τοῦ χρίσματος τοῦ βασιλικοῦ τῆς θεώσεως αὐτῷ γενώμεθα κοινωνοί», και ότι με τον τρόπο αυτό «συναπτόμεθα τῷ ὑπὲρ ἡμῶν σαρκωθέντι καὶ θεωθέντι καὶ ἀποθανόντι καὶ ἀναστάντι»¹⁸³. Η διατύπωση αυτή είναι ίσως από τις πιο εύχρηστες για την ερμηνεία του Γαλ. 2:20. Ο Καβάσιλας προσφέρει μια πλήρως αναπτυγμένη εκκλησιαστική εξήγηση του πώς γίνεται δυνατή η παύλεια συσταύρωση: διὰ του βαπτίσματος ο πιστός πεθαίνει και ανασταίνεται με τον Χριστό· διὰ του χρίσματος γίνεται κοινωνός της βασιλικής θεώσεως· διὰ της ευχαριστίας ολοκληρώνεται η ένωση.

Το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» δεν είναι επομένως, στην θεολογία του συγκεκριμένου πατρός, μια απλή εσωτερική εμπειρία. Είναι το αποτέλεσμα μιας πραγματικής μυστηριακής συνενώσεως με τον Χριστό. Ο θάνατος του παλαιού ανθρώπου και η ανάσταση του νέου δεν είναι μεταφορά δίχως έρεισμα, αλλά μυστηριακή πραγματικότητα. Γι' αυτό και ο Καβάσιλας μπορεί να διαβάξει το παύλειο χωρίο όχι μόνο πνευματικά, αλλά και εκκλησιολογικά: ο άνθρωπος παύει

¹⁸¹ Καβάσιλας, 1865, Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 583–584.

¹⁸² Καβάσιλας, 1865, Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 583–584.

¹⁸³ Καβάσιλας, 1865, Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 522–524.

να ζει μόνος του, επειδή έχει ενταχθεί στο σώμα του Χριστού και τρέφεται από την ίδια τη ζωή Του¹⁸⁴.

6. Το άγιο μύρο και οι «τοῖς ζῆν ἐν Χριστῷ βουλομένοις»

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι ο Καβάσιλας συνδέει ρητώς το άγιο μύρο με όσους «ζῆν ἐν Χριστῷ βουλομένοις». Στο τέλος της αναπτύξεώς του για το χρίσμα γράφει: «*Τοιαῦτα βοηθεῖ τὸ θεϊότατον μύρον τοῖς ζῆν ἐν Χριστῷ βουλομένοις*»¹⁸⁵. Το σημεῖο αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό, διότι δείχνει ότι η ζωή «ἐν Χριστῷ» δεν είναι γυμνή αφηρημένη έννοια, αλλά πραγματικότητα που καλλιεργείται και ενισχύεται μυστηριακά. Το χρίσμα δεν είναι απλό συμπλήρωμα του βαπτίσματος· είναι θεία ενέργεια που στηρίζει εκείνους που θέλουν να ζήσουν την καινή ζωή.

Με αυτή τη διατύπωση, ο Καβάσιλας καθιστά σαφές ότι η εν Χριστῷ ζωή έχει και δυναμικό χαρακτήρα. Δεν αρκεί να λάβει κανείς τυπικά τα μυστήρια· καλείται να ζήσει σύμφωνα με αυτά. Επομένως, το Γαλ. 2:20 ερμηνεύεται όχι μόνον ως γεγονός δωρεάς, αλλά και ως γεγονός βίου. Ο Χριστός ζει μέσα στον άνθρωπο, όταν ο άνθρωπος δέχεται τη μυστηριακή χάρη και οργανώνει όλη του την ύπαρξη σύμφωνα με αυτήν. Ο Καβάσιλας, άρα, ισορροπεί υποδειγματικά ανάμεσα στη δωρεά της χάριτος και στην προσωπική συνέργεια του πιστού¹⁸⁶.

7. Η ευχαριστία ως κορύφωση της εν Χριστῷ ζωής

Το αποκορύφωμα της ανάπτυξης του Νικόλαου Καβάσιλα βρίσκεται στο τέταρτο βιβλίο, όπου πραγματεύεται την Θεία Κοινωνία. Εκεί γράφει: «*Μετὰ δὲ τὸ μύρον ἐπὶ τὴν τράπεζαν εἶμεν, τοῦτο τῆς ζωῆς τὸ πέρας... Οὐκέτι γὰρ θάνατον καὶ τάφον καὶ ζωῆς ἀμείνωνος κοινωνίαν, ἀλλ' αὐτὸν ἐντεῦθεν κομιζόμεθα τὸν ἀναστάντα... οὐδὲ τῶν τοῦ Πνεύματος δώρων... ἀλλ' αὐτὸν τὸν εὐεργέτην, τὸν νεῶν αὐτόν*»¹⁸⁷. Η διατύπωση αυτή είναι καθοριστική. Στην Ευχαριστία δεν λαμβάνει ο πιστός απλώς κάποια χάρη ή κάποια πνευματική ενίσχυση· λαμβάνει «αὐτὸν τὸν εὐεργέτην». Ο αναστημένος Χριστός προσφέρεται ο ίδιος.

Η σκέψη αυτή φωτίζει εξαιρετικά το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Ο Χριστός δεν ζει στον πιστό ως ιδέα ή ανάμνηση· ζει ως ο ίδιος ο αναστημένος και παρών Δεσπότης, ο οποίος δίδεται μυστηριακά. Γι' αυτό ο Καβάσιλας μπορεί να μιλά για τόσο ισχυρή ένωση. Το παύλειο χωρίο,

¹⁸⁴ Καβάσιλας, 1865, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 522–524.

¹⁸⁵ Καβάσιλας, 1865, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 581.

¹⁸⁶ Καβάσιλας, 1865, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 581.

¹⁸⁷ Καβάσιλας, 1865, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 581–582.

ερμηνευμένο υπό ευχαριστιακό πρίσμα, σημαίνει ότι ο άνθρωπος δεν έχει απλώς μιμηθεί τον Χριστό ή δεχθεί τις εντολές Του, αλλά έχει γίνει μέτοχος της αναστημένης ζωής Του.

8. «Ὁ τοῦ μεγέθους τῶν μυστηρίων»: η άμεση ερμηνεία του Γαλ. 2:20

Το σπουδαιότερο ίσως χωρίο είναι εκείνο όπου ο Καβάσιλας συνδέει άμεσα, εκτενώς και ερμηνευτικά το Γαλ. 2:20 με τη μυστηριακή ζωή. Γράφει: «“Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ, φησὶ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός.” Ὁ τοῦ μεγέθους τῶν μυστηρίων! Οἷον γάρ ἐστι τὸν τοῦ Χριστοῦ νοῦν τῷ ἡμετέρῳ συμμίζαι νῶ, καὶ θελήσει θέλησιν ἐκείνην καὶ σῶμα σώματι καὶ αἷμα αἵματι κερασθῆναι»¹⁸⁸. Το απόσπασμα αυτό είναι ανεκτίμητο. Πρώτον, διότι παραθέτει ρητῶς τον στίχο. Δεύτερον, διότι τον ερμηνεύει όχι απλώς ψυχολογικά ή ηθικά, αλλά οντολογικά και μυστηριακά. Το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι ο νους, η βούληση, το σώμα και το αίμα του πιστού τίθενται σε πραγματική σχέση και μέθεξη προς τον Χριστό.

Η φράση «Ὁ τοῦ μεγέθους τῶν μυστηρίων» δείχνει ακριβῶς ότι ο Καβάσιλας δεν θεωρεῖ το Γαλ. 2:20 ως απλό λεκτικό σχήμα. Αντίθετα, το θεωρεῖ λόγο που μπορεί να νοηθεί μόνο υπό το φως του μυστηρίου. Η νέα ζωή δεν εξηγείται εξαντλητικά με όρους ηθικής βελτιώσεως· είναι ζωή μετοχής. Ο νους του Χριστού, η θέληση του Χριστού, το σώμα και το αίμα του Χριστού γίνονται ζωή του πιστού. Επομένως, το παλαιό «ἐγὼ» υποχωρεῖ όχι γιατί το πρόσωπο εξαφανίζεται, αλλά γιατί πλέον δεν αυτοθεμελιώνεται. Το πρόσωπο ζει από τη ζωή του Χριστού. Με αυτή τη διατύπωση ο Καβάσιλας προσφέρει ίσως μία από τις βαθύτερες ορθόδοξες ερμηνείες του συγκεκριμένου στίχου.

9. Η εν Χριστῷ ζωή ως εκκλησιαστική και όχι ατομική πραγματικότητα

Η μυστηριακή ένωση δεν παραμένει ατομική. Ο Καβάσιλας επιμένει ότι εκείνοι που λαμβάνουν τον Χριστό καθίστανται μέλη του σώματός Του. Γράφει: «ὅτε τὸν Χριστὸν καὶ χειρὶ λαμβάνομεν ἀληθῶς καὶ στόματι δεχόμεθα καὶ ψυχῇ συμμίσγνυμεν καὶ σώματι συνάπτομεν καὶ κινῶμεν αἵματι... Τοῖς γὰρ οὕτω τὸν Σωτῆρα καὶ λαβοῦσι καὶ κατασχοῦσι διατέλους ἐστὶ μὲν αὐτὸς ἀρμόζουσα κεφαλὴ, τούτῳ δὲ ἐκεῖνοι πρέποντα μέλη»¹⁸⁹. Η φράση αυτή ολοκληρώνει την ερμηνεία του Γαλ. 2:20 με εκκλησιολογικούς όρους. Ο Χριστός ζει μέσα στον πιστό όχι ιδιωτικά, αλλά ως Κεφαλή του σώματος. Η ζωή εν Χριστῷ είναι ζωή μετοχής στο εκκλησιαστικό σώμα.

¹⁸⁸ Καβάσιλας, 1865, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 585–586.

¹⁸⁹ Καβάσιλας, 1865, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 601D.

Αυτό σημαίνει ότι ο Καβάσιλας αποτρέπει κάθε ατομικιστική ανάγνωση του χωρίου. Η εσωτερική εμπειρία δεν αποχωρίζεται από την Εκκλησία, αλλά γεννάται και συντηρείται μέσα σε αυτήν. Ο άνθρωπος δεν αποκτά απλώς κάποια προσωπική «πνευματικότητα»· αποκτά θέση ως μέλος σε ένα σώμα, του οποίου Κεφαλή είναι ο ίδιος ο Χριστός. Το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», επομένως, ερμηνεύεται από τον Καβάσιλα με τρόπο συγχρόνως μυστικό, εκκλησιαστικό και μυστηριακό. Η νέα ζωή είναι πραγματική, προσωπική και συγχρόνως πλήρως εκκλησιαστική¹⁹⁰.

10. Συμπέρασμα

Από την προσεκτική εξέταση του Νικολάου Καβάσιλα στον τόμο PG 150 προκύπτει ότι η θεολογία του αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους μεταγενέστερους ορθόδοξους ερμηνευτικούς σταθμούς για το Γαλ. 2:20. Ο Καβάσιλας χρησιμοποιεί ρητά το χωρίο και το εντάσσει στο κέντρο της διδασκαλίας του περί της εν Χριστῷ ζωής. Η ζωή αυτή είναι ήδη παρούσα από τώρα, υπερβαίνει κάθε ανθρώπινη αναλογία σχέσεως, θεμελιώνεται μυστηριακά στο βάπτισμα, στο χρίσμα και στην ευχαριστία, και κορυφώνεται στην πραγματική μετοχή του πιστού στη ζωή, στον νου, στη θέληση, στο σώμα και στο αίμα του Χριστού. Το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει ότι το παλαιό αυτάρκες υποκείμενο παύει να είναι το κέντρο της ζωής, ενώ το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι η ζωή του ανθρώπου έχει πλέον Χριστοκεντρικό, μυστηριακό και εκκλησιαστικό χαρακτήρα.

¹⁹⁰ Καβάσιλας, 1865, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, στ. 603–604.

Κεφάλαιο 3^ο – Υπομνηματισμός νεότερων θεολόγων στο Γαλ. 2:20

3.1 Άγιος Πορφύριος ο Κausοκαλυβίτης

Η διδασκαλία του αγίου Πορφυρίου, όπως αποτυπώνεται στο εξεταζόμενο απόσπασμα από το έργο *Βίος και Λόγοι*, δεν συνιστά φιλολογικό ή αυστηρά εξηγητικό υπομνηματισμό του Γαλ. 2:20. Συνιστά όμως μία εξόχως ουσιαστική πνευματική πρόσληψη του χωρίου, ακριβώς επειδή ο άγιος επανέρχεται διαρκώς στα θεμελιώδη στοιχεία που συγκροτούν το παύλειο «ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός»: την ολοκληρωτική στροφή προς τον Χριστό, τη μετατόπιση από το εγώ προς την αγάπη, την εσωτερική κατοίκηση του Χριστού, την ταπείνωση ως προϋπόθεση της χριστοζωής, καθώς και τη νέα ελευθερία που γεννά η ζωή «εν Χριστώ». Το κέντρο της σκέψέως του είναι σαφές ήδη από τις πρώτες σελίδες του αποσπάσματος, όπου διακηρύσσει: «Ο Χριστός είναι η αγάπη μας, ο έρωτάς μας... Ο Χριστός είναι η χαρά, το φως το αληθινό, η ευτυχία... Ο Χριστός είναι το παν»¹⁹¹. Η φράση αυτή προσφέρει ήδη ένα πρώτο κλειδί για την κατανόηση του Γαλ. 2:20. Ο άνθρωπος παύει να έχει ως κέντρο το δικό του κλειστό εγώ, ακριβώς επειδή το κέντρο του βίου του γίνεται πλέον ο Χριστός, ως αγάπη, ως φως, ως χαρά, ως το «παν» της υπάρξεώς του.

Η ιδιαίτερη βαρύτητα της προσέγγισης του αγίου Πορφυρίου βρίσκεται στο ότι δεν περιγράφει την εν Χριστώ ζωή με όρους αφηρημένους ή θεωρητικούς, αλλά με όρους εμπειρίας. Στο ίδιο απόσπασμα σημειώνει: «Η χαρά είναι ίδιος ο Χριστός... Είναι μία πνευματική τρέλα, αλλά εν Χριστώ. Σε μεθάει σαν το κρασί το ανόθευτο, αυτό το κρασί το πνευματικό»¹⁹². Η εικόνα της «θείας μέθης» δεν είναι εδώ ένα λογοτεχνικό σχήμα χωρίς περιεχόμενο. Δηλώνει ότι η σχέση με τον Χριστό γίνεται τόσο εσωτερική και τόσο καθοριστική, ώστε μεταμορφώνει ολόκληρη την ψυχική κατάσταση του ανθρώπου. Ο άνθρωπος δεν ζει πια από τη δική του αυτάρκεια, αλλά από τη χαρά που πηγάζει «από τον Χριστό». Υπό αυτή την έννοια, το «ζη δε εν εμοί Χριστός» ερμηνεύεται πνευματικά ως πληρότητα της καρδιάς από την παρουσία του Χριστού, η οποία γίνεται χαρά, φως και ζωή.

¹⁹¹ Πορφύριος Κausοκαλυβίτης, 2023, σ. 235.

¹⁹² Πορφύριος Κausοκαλυβίτης, 2023, σ. 235.

Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η σύνδεση που κάνει ο Άγιος ανάμεσα στον Χριστό και στον Παράδεισο. Σε χωρίο που πρέπει να θεωρηθεί καίριο για τη θεματική της παρούσας εργασίας, γράφει: «Αυτή είναι η θρησκεία μας. Εκεί πρέπει να πάμε. Ο Χριστός είναι ο Παράδεισος, παιδιά μου. Τι είναι ο Παράδεισος; Ο Χριστός είναι! Από δω αρχίζει ο Παράδεισος»¹⁹³. Εδώ η χριστοκεντρική ζωή δεν προβάλλεται ως ηθικός κώδικας ούτε ως απλός δρόμος για κάποιο μελλοντικό βραβείο, αλλά ως ήδη παρούσα μετοχή στον Παράδεισο, επειδή ο ίδιος ο Χριστός είναι ο Παράδεισος. Το νόημα του Γαλ. 2:20 γίνεται έτσι απολύτως σαφές: η ζωή του πιστού αποκτά νέο περιεχόμενο όχι επειδή βελτιώνεται εξωτερικά, αλλά επειδή ενώνεται με τον Χριστό, ο οποίος είναι η αληθινή ζωή και ο ίδιος ο Παράδεισος.

Στην ίδια ενότητα ο Άγιος διευκρινίζει ακόμη περισσότερο την κεντρική αυτή αλήθεια, όταν γράφει: «Ζωή χωρίς Χριστό είναι θάνατος, είναι κόλαση, δεν είναι ζωή... Η αγάπη είναι ζωή του Χριστού»¹⁹⁴. Η διατύπωση αυτή προσεγγίζει εξαιρετικά το «ζω δε ουκέτι εγώ». Το παλαιό εγώ, όταν μένει κλεισμένο στον εαυτό του και αποσπασμένο από τον Χριστό, δεν έχει ζωή· έχει θάνατο. Η αληθινή ζωή αρχίζει μόνο όταν ο άνθρωπος εισέρχεται στην αγάπη του Χριστού και ζει από αυτήν. Ο άγιος Πορφύριος δεν χρησιμοποιεί εδώ το λεξιλόγιο της συσταυρώσεως ή της βαπτισματικής ανακαινίσεως, όπως άλλοι πατερικοί ερμηνευτές, αλλά καταλήγει στην ίδια θεολογική ουσία: έξω από τον Χριστό δεν υπάρχει ζωή· η ζωή είναι ο ίδιος ο Χριστός και η αγάπη Του. Αυτός ακριβώς είναι και ο πυρήνας της παύλειας ομολογίας.

Ένα ακόμη ιδιαίτερα σημαντικό σημείο της διδασκαλίας του Αγίου είναι ότι η αγάπη προς τον Χριστό δεν παραμένει ατομική ή εσωστρεφής. Ο Άγιος γράφει: «Η αγάπη στον Χριστό είναι και αγάπη στον πλησίον, σε όλους, και στους εχθρούς... Ο χριστιανός πονάει για όλους, θέλει όλοι να σωθούν, όλοι να γευθούν τη Βασιλεία του Θεού. Αυτός είναι ο χριστιανισμός»¹⁹⁵. Και αμέσως προσθέτει: «Μέσω της αγάπης προς τον αδελφό θα κατορθώσουμε ν' αγαπήσουμε τον Θεό... Όταν αγαπάμε την Εκκλησία, αγαπάμε και τον Χριστό... Άρα όταν αγαπάμε την Εκκλησία, αγαπάμε και τον εαυτό μας»¹⁹⁶. Οι φράσεις αυτές είναι εξαιρετικά χρήσιμες για την ερμηνεία του Γαλ. 2:20, διότι αποτρέπουν κάθε ατομικιστική ή συναισθηματική παρανόησή του. Το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν σημαίνει εσωτερικό θρησκευτικό βίωμα αποκομμένο από τον κόσμο, αλλά ζωή που εκβάλλει σε αγάπη προς τον αδελφό, σε εκκλησιαστική συνείδηση

¹⁹³ Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, 2023, σ. 236.

¹⁹⁴ Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, 2023, σ. 238.

¹⁹⁵ Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, 2023, σ. 238.

¹⁹⁶ Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, 2023, σ. 238.

και σε ευρύτητα καρδιάς. Όταν ο Χριστός ζει μέσα στον άνθρωπο, τότε και ο άνθρωπος δεν μπορεί πλέον να ζει μόνο για τον εαυτό του.

Σημαντική είναι επίσης η έμφαση του αγίου στον θείο έρωτα ως αδιάκοπη και ανικανοποίητη κίνηση προς τον Χριστό. Σε άλλο σημείο γράφει: «Αν αγαπήσουμε τον Χριστό, όλες οι άλλες αγάπες υποχωρούν... Η θεία αγάπη ολοένα μεγαλώνει και βαθαίνει... Είναι μία ηδονή ακόρεστος, που δεν τη βαριέται κανείς ποτέ... Μόνο σ' ένα σημείο σταματάει ο κορεσμός: όταν άνθρωπος ενωθεί με τον Χριστό»¹⁹⁷. Και λίγο παρακάτω προσθέτει: «Όσο πιο πολύ πίνει κανείς από το κρασί του Χριστού, τόσο και πιο πολύ θέλει να πίνει»¹⁹⁸. Εδώ η εν Χριστώ ζωή περιγράφεται ως διαρκής, αύξουσα και ανεξάντλητη σχέση. Η χριστοζωή δεν είναι στατική κατάσταση, αλλά πορεία συνεχούς βαθύτερου ποθουμένου. Με αυτή την έννοια, ο Άγιος ερμηνεύει βιωματικά το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» ως αδιάκοπη εσωτερική κίνηση του ανθρώπου προς τον Χριστό, η οποία όσο πληρούται τόσο περισσότερο αυξάνεται. Το παλαιό εγώ, που ζητά να κορεσθεί από τον κόσμο, αντικαθίσταται από μια καρδιά που ζητά μόνο τον Χριστό και δεν κουράζεται ποτέ να Τον ποθεί.

Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει στο εξεταζόμενο απόσπασμα και η σύνδεση του Χριστού με την ταπείνωση. Ο άγιος υπογραμμίζει: «Τον Χριστό δεν θα μπορέσουμε να Τον γνωρίσουμε, αν Εκείνος δε μας γνωρίσει... Πώς είναι αυτό; Είναι η ταπείνωση. Αν δεν υπάρχει ταπείνωση, δεν μπορούμε ν' αγαπήσουμε τον Χριστό»¹⁹⁹. Και στο αμέσως επόμενο απόσπασμα, που είναι ίσως το σημαντικότερο, γράφει: «Όταν έχεις την ταπείνωση... τότε μπορείς να πεις με τον απόστολο Παύλο: “Ζω δε ουκέτι ἐγώ, ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός”»²⁰⁰. Η φράση αυτή έχει εξαιρετική σημασία, διότι εδώ ο ίδιος ο άγιος αναφέρεται ρητώς στο χωρίο που εξετάζουμε και το συνδέει άμεσα με την ταπείνωση. Η παύλεια υπέρβαση του εγώ, κατά τον άγιο Πορφύριο, δεν είναι έργο ψυχολογικής τεχνικής ή εξωτερικής ασκήσεως, αλλά καρπός ταπεινώσεως και θείας χάριτος. Όταν ο άνθρωπος παύει να έχει τον εαυτό του ως κέντρο και γίνεται «ακτήμων του Θεού», τότε μπορεί αληθινά να ειπεί ότι δεν ζει πια ο ίδιος, αλλά ζει μέσα του ο Χριστός.

¹⁹⁷ Πορφύριος Κausοκαλυβίτης, 2023, σ. 244.

¹⁹⁸ Πορφύριος Κausοκαλυβίτης, 2023, σσ. 246,247.

¹⁹⁹ Πορφύριος Κausοκαλυβίτης, 2023, σ. 261.

²⁰⁰ Πορφύριος Κausοκαλυβίτης, 2023, σ. 262.

Στο ίδιο ακριβώς σημείο η διδασκαλία του αγίου γίνεται ακόμη βαθύτερη, αφού συνεχίζει: «Όταν κάνουμε το άνοιγμα, για να δεχθούμε τα θεία νοήματα, να εγκύψει μέσα μας ο Χριστός... Όλο το μυστικό είναι η αγάπη, ο έρωτας προς τον Χριστό»²⁰¹. Εδώ αποτυπώνεται με ξεχωριστή σαφήνεια η προσωπική ερμηνεία του Γαλ. 2:20. Το κλειδί δεν είναι μια αυτάρκης προσπάθεια του ανθρώπου να εκμηδενίσει το εγώ του, αλλά το «άνοιγμα» της καρδιάς ώστε να «εγκύψει μέσα μας ο Χριστός». Το ρήμα αυτό είναι θεολογικά πολύ εύστοχο: ο Χριστός σκύβει μέσα στην ανθρώπινη ύπαρξη, την επισκέπτεται και την γεμίζει. Και η εσωτερική προϋπόθεση αυτής της επισκέψεως είναι η αγάπη και ο έρωας προς Αυτόν. Έτσι, ο άγιος Πορφύριος προσφέρει μια πνευματική ερμηνεία του χωρίου, η οποία συμπυκνώνεται σε τρεις βασικούς άξονες: ταπείνωση, άνοιγμα της καρδιάς και αγάπη προς τον Χριστό.

Πολύ χρήσιμη είναι, τέλος, και η διάσταση της ελευθερίας, την οποία ο άγιος συνδέει με την εσωτερική παρουσία του Χριστού. Ο Άγιος αφήνει να φανεί ότι, όταν ο Χριστός έρχεται μέσα στον άνθρωπο, τότε η ύπαρξή του γνωρίζει μια νέα ελευθερία, μια ελευθερία που δεν είναι ανεξαρτησία από τον Θεό, αλλά ζωή μέσα στη χάρη Του. Το «ζω δε ουκέτι εγώ» δεν καταργεί την προσωπική ελευθερία, αλλά τη λυτρώνει από την αυτονομία και την ανασυστήνει ως ελευθερία εν Χριστώ. Αυτό συνδέεται και με την προηγούμενη εικόνα του Χριστού που «κρούει» στη θύρα της ψυχής: ο Χριστός δεν παραβιάζει τον άνθρωπο, αλλά περιμένει το άνοιγμά του· και όταν ο άνθρωπος ανοίξει, τότε η καρδιά του μεταβάλλεται σε τόπο παρουσίας, χαράς και εσωτερικής ειρήνης.²⁰²

Συνοψίζοντας, ο άγιος Πορφύριος δεν προσεγγίζει το Γαλ. 2:20 με τον τρόπο ενός ακαδημαϊκού εξηγητή, αλλά με τον τρόπο ενός μεγάλου πνευματικού πατέρα, ο οποίος ερμηνεύει το χωρίο εκ των έσω. Για εκείνον, η παύλεια φράση σημαίνει ότι ο άνθρωπος καλείται να αγαπήσει τον Χριστό ως το παν της ζωής του, να εξέλθει από τον κλειστό εαυτό του, να ενωθεί με την Εκκλησία και τον πλησίον, να ταπεινωθεί, να ανοίξει την καρδιά του στη χάρη, και έτσι να ζήσει από την παρουσία του ίδιου του Χριστού. Με αυτή την έννοια, η φράση «Ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός» γίνεται στον άγιο Πορφύριο όχι μόνο θεολογική διατύπωση, αλλά εμπειρία Παραδείσου, αγάπης, ελευθερίας και θείας μέθης. Η

²⁰¹ Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, 2023, σ. 262.

²⁰² Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, 2023, σσ. 261,262.

συμβολή του, επομένως, είναι εξαιρετικά πολύτιμη για μια σύγχρονη ορθόδοξη πρόσληψη του χωρίου της παρούσας διπλωματικής.

3.2 Άγιος Δημήτριος Στανιλοάε

Ο π. Δημήτριος Στανιλοάε, αγιοκατατάχθηκε από τη Ρουμανική Ορθόδοξη Εκκλησία το 2025 ως Άγιος Ιερέυς Ομολογητής. Η συμβολή του αγίου πλέον Dumitru Stăniloae στο θέμα της παρούσας διπλωματικής είναι ιδιαίτερος σημαντική, μολονότι στο εξεταζόμενο υλικό δεν προσφέρεται ένας άμεσος, στίχο προς στίχο, υπομνηματισμός του Γαλ. 2:20. Στα τρία κείμενα του έργου *Η πορεία με το Σωτήρα Χριστό*²⁰³ ο συγγραφέας αναπτύσσει συστηματικά τη θεολογία της εν Χριστώ ζωής ως πραγματικής κοινωνίας με τον Χριστό, ως βαπτισματικής και ευχαριστιακής εντάξεως στο σώμα Του, ως πορείας εσωτερικής μεταμορφώσεως και ως προσφοράς ολοκλήρου του βίου στον Πατέρα «εν Χριστώ». Έτσι, παρότι δεν ερμηνεύει εδώ ρητώς το «ζω δε ουκέτι ἐγώ, ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός», περιγράφει με ιδιαίτερη θεολογική πυκνότητα ακριβώς το περιεχόμενο αυτής της παύλειας ομολογίας.

Ήδη στο πρώτο κείμενο, όπου ο Στανιλοάε μιλά για την πορεία με τον Σωτήρα Χριστό «διά μέσου των Μυστηρίων και εορτών της Εκκλησίας», τονίζει ότι η σχέση του πιστού με τον Χριστό δεν είναι ψυχολογική ανάμνηση ή ηθική συγκίνηση απέναντι σε ένα παρελθόν γεγονός. Γράφει χαρακτηριστικά ότι «η σχέση των πιστών με τον Χριστό δεν είναι μόνο μια σχέση ενθυμήσεως με ευγνωμοσύνη και ενθουσιασμό... αλλά είναι και μια σχέση πραγματική», και προσθέτει ότι «αυτή η πραγματική σχέση βιώνεται απ' όλα τα Μυστήρια, σ' όλες τις εορτές και σ' ολόκληρη τη λατρεία της ορθόδοξης Εκκλησίας»²⁰⁴. Η παρατήρηση αυτή είναι θεμελιώδης για την ερμηνεία του Γαλ. 2:20. Το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν νοείται ως απλή ανάμνηση του Χριστού ή ως συναισθηματική αναφορά προς Αυτόν, αλλά ως πραγματική κοινωνία, η οποία δίδεται, ενισχύεται και βιώνεται μέσα στα μυστήρια και στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Ο Στανιλοάε, συνεπώς, τοποθετεί το κέντρο της χριστιανικής υπάρξεως όχι στο αυτόνομο ἐγώ, αλλά στη μυστηριακά βιούμενη παρουσία του Χριστού.

Η ίδια γραμμή αναπτύσσεται ακόμη σαφέστερα λίγες σελίδες αργότερα, όταν ο συγγραφέας περιγράφει την ορθόδοξη κατανόηση της σωτηρίας. Εκεί σημειώνει ότι «η ορθόδοξη διδασκαλία για την εν Χριστώ σωτηρία μας περιβάλλεται... από έναν ρεαλισμό και μία δραστική επικαιρότητα της παρουσίας του Χριστού σε μας, από μια αίσθηση εσωτερικής προσωπικής κοινωνίας του προσώπου του ανθρώπου με το πρόσωπο του Χριστού μέσα στο

²⁰³ Στανιλοάε, 2008, σσ. 13-17, 54-55, 101.

²⁰⁴ Στανιλοάε, 2008, σ. 13.

περιβάλλον της Εκκλησίας»²⁰⁵. Πρόκειται για μία από τις σημαντικότερες διατυπώσεις του εξεταζόμενου υλικού. Η ζωή εν Χριστώ δεν είναι για τον Στανιλοάε ένα νομικό σχήμα, μια εξωτερική μίμηση ή μια θεωρητική ένταξη σε θρησκευτικό σύστημα· είναι «εσωτερική προσωπική κοινωνία» με τον Χριστό. Έτσι, το «ζω δε ουκέτι εγώ» μπορεί να διαβαστεί, υπό το φως αυτής της θέσεως, ως απομάκρυνση από τον αυτάρκη εαυτό και το «ζη δε εν εμοί Χριστός» ως εγκατάσταση μιας προσωπικής κοινωνίας, η οποία διαμορφώνει εκ των έσω τον νέο άνθρωπο.

Η ένταση αυτής της χριστοκεντρικής ζωής δεν σημαίνει, κατά τον Στανιλοάε, κατάργηση της ανθρώπινης ελευθερίας ή αχρήστευση της ηθικής πράξεως. Αντιθέτως, στο ίδιο πρώτο δοκίμιο, σε ένα σημείο ιδιαίτερα χρήσιμο για την παρούσα εργασία, παρατηρεί ότι «ο Απόστολος Παύλος μπορεί από τη μια μεριά να αρνείται, ενώ από την άλλη να τονίζει μέσα στην ίδια φράση την σημασία των έργων, από το μέτρο πάντα που εξαρτώνται από τη σχέση με το Θεό και τη δύναμή Του: «Ουκ εξ έργων, ίνα μη τις καυχήσηται... Αυτού γαρ έσμεν ποίημα, κτισθέντες εν Χριστώ Ιησού επί έργοις αγαθοῖς»²⁰⁶. Η χρήση του χωρίου από την προς Εφεσίους είναι εδώ αποκαλυπτική. Ο συγγραφέας δεν διαβάζει την παύλεια σωτηριολογία ως ακύρωση των έργων, αλλά ως μετατόπιση του κέντρου τους. Τα έργα δεν πηγάζουν πλέον από την αυτάρκεια του εγώ, αλλά από τη σχέση με τον Θεό και από τη δύναμη του Χριστού. Με αυτή την έννοια, το «ζω δε ουκέτι εγώ» δεν σημαίνει παθητικότητα, αλλά νέα ενεργητικότητα, που όμως δεν έχει ως πηγή της το εγώ, αλλά τον Χριστό.

Στο ίδιο ακριβώς σημείο ο Στανιλοάε προχωρεί ακόμη βαθύτερα, όταν συνδέει τη χριστιανική ζωή με την ίδια την πορεία του Χριστού μέσα στην ανθρώπινη φύση. Γράφει ότι «ο Χριστός μας εργάζεται... από το δρόμο που πέρασε Εκείνος με την ανθρώπινη φύση που προσέλαβε», και ότι έτσι «μας οδηγεί από βαθμίδα σε βαθμίδα» σε νέα πνευματική κατάσταση²⁰⁷. Εδώ η συσχέτιση με το Γαλ. 2:20 γίνεται εξαιρετικά γόνιμη. Ο Χριστός δεν ζει μέσα στον άνθρωπο μόνο ως εξωτερικό πρότυπο, αλλά ως ενεργός δύναμη που μεταμορφώνει, ανορθώνει και ανυψώνει σταδιακά την ανθρώπινη φύση. Η παύλεια ομολογία, επομένως, δεν είναι στατικός μυστικισμός, αλλά δυναμική πορεία: ο Χριστός δρα μέσα στον πιστό, οδηγώντας τον στην ολοένα βαθύτερη ομοίωση προς Αυτόν.

²⁰⁵ Στανιλοάε, 2008, σ. 15.

²⁰⁶ Στανιλοάε, 2008, σ. 17.

²⁰⁷ Στανιλοάε, 2008, σ. 17.

Το δεύτερο δοκίμιο, με τίτλο «Η δημιουργία ως σώμα και το Μυστήριο της Εκκλησίας», προσθέτει μία ευρύτερη οντολογική και εκκλησιολογική διάσταση. Εκεί ο Στανιλοάε εντάσσει την εν Χριστώ ζωή στο σχέδιο του Θεού για ολόκληρη τη δημιουργία. Σε ένα κρίσιμο σημείο γράφει ότι «η ανθρώπινη φύση μας αποβαίνει εν Χριστώ το έργο δώρο του Θεού, γιατί έχει ως υπόσταση τον ίδιο τον Θεό Λόγο» και συμπληρώνει: «Με τον άνθρωπο-Χριστό ο ίδιος ο Υιός του Θεού προσφέρεται στους συν-ανθρώπους Του ως έργο δώρο του Θεού»²⁰⁸. Το χωρίο αυτό είναι μεγάλης σημασίας για την παρούσα εργασία, διότι δείχνει ότι η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο δεν είναι μόνο ατομική εμπειρία, αλλά θεμελιώνεται στην ίδια τη χριστολογική πραγματικότητα: η ανθρώπινη φύση, στο πρόσωπο του Χριστού, γίνεται ήδη δώρο προς τον Θεό και προς τους ανθρώπους. Έτσι, το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν είναι μόνο εσωτερική εμπειρία σωτηρίας, αλλά και μετοχή στην ανακεφαλαίωση και προσφορά της ανθρωπότητας μέσα στον Χριστό.

Στην ίδια ενότητα ο Στανιλοάε συνδέει την εν Χριστώ κατάσταση με την αποκατάσταση της δημιουργίας και με τη νέα θεώρηση της ανθρώπινης φύσεως. Στο Χριστολογικό αυτό πλαίσιο η σωτηρία δεν αποτελεί απλή ηθική διόρθωση, αλλά αποκατάσταση σχέσεως, επαναφορά της δημιουργίας στην αληθινή της αναφορά προς τον Θεό και ένταξη της ανθρώπινης φύσεως στο γεγονός της θείας δωρεάς. Υπό το πρίσμα αυτό, το Γαλ. 2:20 αποκτά και οντολογικό βάθος. Ο άνθρωπος δεν λέγει μόνο ότι δεν ζει πλέον «ο ίδιος» επειδή εγκατέλειψε κάποιες ηθικές πλάνες· το λέγει επειδή έχει ενταχθεί σε μια νέα ύπαρξη, όπου ο Θεάνθρωπος γίνεται το πραγματικό κέντρο της ανθρώπινης ζωής και της ολόκληρης κτίσεως.

Το τρίτο κείμενο, όπου η προβληματική κινείται γύρω από την κοινωνία, τη λειτουργία και την ενατένιση του Θεού από το φως της Εκκλησίας, προσφέρει μια ακόμη πιο ώριμη ερμηνευτική γέφυρα προς το Γαλ. 2:20. Σε ένα από τα σημαντικότερα χωρία του αποσπάσματος, ο Στανιλοάε γράφει: «Η ζωή μας γίνεται δεκτή και ευάρεστη στο Θεό λόγω του σωτήριου πάθους του Χριστού» και συνεχίζει: «Γιατί δεν γινόμαστε δεκτοί διαφορετικά, παρά μόνο δια του Χριστού»²⁰⁹. Η διατύπωση αυτή αγγίζει ευθέως τον πυρήνα της παύλειας φράσεως. Ο άνθρωπος δεν θεμελιώνει τη ζωή του στον εαυτό του, ούτε μπορεί να παρουσιασθεί μόνος του ενώπιον του Θεού. Η ζωή του γίνεται δεκτή μόνο «δια του Χριστού». Αυτή ακριβώς είναι η βαθύτερη λογική του «οὐκέτι ἐγὼ»: το εγώ παύει να αποτελεί το

²⁰⁸ Στανιλοάε, 2008, σ. 55.

²⁰⁹ Στανιλοάε, 2008, σ. 101.

στήριγμα της σωτηρίας του, επειδή το μόνο αποδεκτό και ευάρεστο ενώπιον του Θεού είναι ό,τι εντάσσεται στο σωτήριο πάθος και στη ζωή του Χριστού.

Στο ίδιο σημείο ο συγγραφέας οδηγείται ακόμη πιο κοντά στο νόημα του Γαλ. 2:20, όταν τονίζει ότι η ανθρώπινη βίωση «προστίθεται» και αυτή στον Χριστό και προσάγεται στον Πατέρα μέσω Αυτού. Αν και η διατύπωση του αποσπάσματος είναι σύνθετη, η βασική του θέση είναι σαφής: ο χριστιανικός βίος δεν παραμένει κλεισμένος στον κύκλο μιας ατομικής θρησκευτικότητας, αλλά προσάγεται στον Θεό «εν Χριστώ», εντός της δικής Του θυσίας και ζωής. Η σκέψη αυτή επιτρέπει να ιδωθεί το «ζῇ δε εν ἐμοὶ Χριστός» ως ευχαριστιακή και λειτουργική πραγματικότητα: ο Χριστός ζει μέσα στον πιστό, ώστε και ο βίος του πιστού να μπορεί να γίνει προσφορά προς τον Πατέρα. Έτσι, η παύλεια ομολογία αποκτά, στον Στανιλοάε, όχι μόνο μυστική ή ηθική, αλλά σαφώς λειτουργική και εκκλησιαστική διάσταση.

Από τη συνολική εξέταση των τριών αποσπασμάτων προκύπτει ότι ο Στανιλοάε προσεγγίζει την εν Χριστώ ζωή μέσα από τέσσερις αλληλένδετους άξονες: πρώτον, ως πραγματική και όχι αναμνηστική κοινωνία με τον Χριστό· δεύτερον, ως εσωτερική προσωπική σχέση με τον Χριστό μέσα στο περιβάλλον της Εκκλησίας· τρίτον, ως σταδιακή μεταμόρφωση και πορεία της ανθρώπινης φύσεως διά του Χριστού· και τέταρτον, ως προσφορά ολοκλήρου της ζωής στον Πατέρα δια του σωτηρίου πάθους και της παρουσίας του Χριστού. Μέσα σε αυτό το θεολογικό πλαίσιο, το Γαλ. 2:20 μπορεί να διαβασθεί ως συμπύκνωση της σκέψεώς του: ο πιστός παύει να ζει με κέντρο τον απομονωμένο εαυτό του και ζει πλέον μέσα στην εκκλησιαστική, μυστηριακή, χριστολογική και λειτουργική κοινωνία του Χριστού.

Κατά συνέπεια, παρότι ο Στανιλοάε δεν σχολιάζει εδώ ρητώς το χωρίο της παρούσας διπλωματικής, η θεολογία του προσφέρει μία από τις ουσιαστικότερες σύγχρονες ορθόδοξες προσεγγίσεις του. Το «ζῶ δε οὐκέτι ἐγὼ» φωτίζεται ως υπέρβαση της αυτάρκειας και της μεμονωμένης υπάρξεως, ενώ το «ζῇ δε εν ἐμοὶ Χριστός» ως πραγματική προσωπική κοινωνία με τον Χριστό, ως μεταμόρφωση της ανθρώπινης φύσεως, ως εκκλησιαστική ένταξη, ως αποκατάσταση της δημιουργίας και ως δυνατότητα να προσφέρεται η ζωή του ανθρώπου στον Θεό μόνο «δια του Χριστού». Υπό αυτή την έννοια, η συμβολή του Στανιλοάε είναι ιδιαιτέρως πολύτιμη για τη σύγχρονη ορθόδοξη πρόσληψη του παύλειου χωρίου.

3.3 Άγιος Ιουστίνος Πόποβιτς

Το υλικό που εξετάζεται εδώ δεν αποτελεί αυτοτελές έργο του αγίου Ιουστίνου Πόποβιτς, αλλά μελέτη για τη θεολογία και την πνευματικότητά του. Ωστόσο, ακριβώς επειδή η μελέτη αυτή οργανώνεται γύρω από θεμελιώδεις άξονες της σκέψεώς του, μπορεί να αξιοποιηθεί ουσιαστικά για τη διπλωματική αυτή εργασία. Ο Πόποβιτς, όπως παρουσιάζεται στις δύο ενότητες του βιβλίου, δεν προσφέρει εδώ άμεσο υπομνηματισμό του Γαλ. 2:20, αλλά αναπτύσσει με εξαιρετική σαφήνεια το περιεχόμενο της εν Χριστώ ζωής ως ζωής «εν Αγίω Πνεύματι», ως προσωπικής και εκκλησιαστικής κοινωνίας με τον Χριστό, ως νίκης κατά της αμαρτίας, του θανάτου και του διαβόλου, αλλά και ως εισόδου στην «εν αληθεία» και «εν Τριαδική» ζωή. Υπό αυτή την έννοια, η θεολογία του προσφέρει ιδιαίτερα γόνιμο υπόβαθρο για την κατανόηση του «ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός».

Αφετηρία της αναπτύξεως αποτελεί η ενότητα «Ζωή εν Αγίω Πνεύματι και δόγματα», όπου ο συγγραφέας, παρουσιάζοντας τον Πόποβιτς, τονίζει ήδη από την αρχή ότι «δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι η λέξη πνεύμα χρησιμοποιείται περισσότερο στην Καινή παρά στην Παλαιά Διαθήκη»²¹⁰. Η παρατήρηση αυτή είναι κρίσιμη για την παρούσα εργασία, διότι δείχνει ότι ο κόσμος της Καινής Διαθήκης δεν είναι πλέον ο κόσμος της εξωτερικής εντολής και της αυτάρκειας του φυσικού ανθρώπου, αλλά ο κόσμος της πνευματικής ζωής, της εσωτερικής ανακαινίσεως και της κοινωνίας με τον Χριστό. Το Γαλ. 2:20 ακριβώς αυτή τη μετάβαση εκφράζει: ο άνθρωπος δεν ζει πλέον από το παλαιό, φυσικό και κλειστό «εγώ», αλλά από την καινή ζωή που του χαρίζεται εν Χριστώ. Στην προοπτική του Πόποβιτς, λοιπόν, το χωρίο αυτό δεν μπορεί να ερμηνευθεί εξωτερικά ή ηθικολογικά, αλλά μόνο πνευματολογικά και οντολογικά, ως μετάβαση από την ψυχοσωματική αυτάρκεια στην εν Πνεύματι ζωή.

Η ίδια ενότητα προχωρεί βαθύτερα, όταν υπογραμμίζει ότι καμία σωματική ή ψυχική βλάβη «ουδέποτε μπορεί να θίξει την αλήθεια του ανθρώπου, την υπόστασή του, το βαθύτατό του ΕΓΩ»²¹¹. Η θέση αυτή είναι ιδιαίτερος σημαντική για τη θεματική του Γαλ. 2:20. Το «ουκέτι εγώ» δεν σημαίνει, υπό το φως αυτής της ανθρωπολογικής προϋποθέσεως, κατάργηση του προσώπου ούτε εξαφάνιση του βαθύτερου πυρήνα της ανθρώπινης υποστάσεως. Αντιθέτως, σημαίνει την άρση του πεπτωκότος, αυτάρκους και αμαρτωλού τρόπου υπάρξεως, ώστε να

²¹⁰ Στογιαννόβιτς, 2011, σ. 70.

²¹¹ Στογιαννόβιτς, 2011, σ. 71.

μπορέσει να φανερωθεί το αληθινό «εγώ», δηλαδή ο άνθρωπος που ζει εν κοινωνία με τον Χριστό. Ο Πόποβιτς, όπως παρουσιάζεται εδώ, δεν αποδυναμώνει το ανθρώπινο πρόσωπο, αλλά το αποκαθιστά στο αληθινό του βάθος. Έτσι, η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο δεν νοείται ως κατάργηση του προσώπου, αλλά ως φανέρωση και θεραπεία του βαθύτερου υπαρξιακού του πυρήνα.

Αποφασιστικής σημασίας είναι το σημείο στο οποίο η πνευματική ζωή συνδέεται με την Πεντηκοστή και με την ίδια τη ζωή της Εκκλησίας. Στην παρουσίαση του Πόποβιτς διαβάζουμε ότι η Πεντηκοστή αποτελεί το κατεξοχήν γεγονός της εν Αγίω Πνεύματι ζωής της Εκκλησίας και ότι «κάθε άγιο μυστήριο και κάθε άγια αρετή, επιμέρους, είναι μια μικρή Πεντηκοστή, μια μικρή έλευση του Αγίου Πνεύματος»²¹². Η φράση αυτή είναι εξαιρετικά πυκνή και ιδιαίτερα γόνιμη για το Γαλ. 2:20. Το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν περιγράφει, στην προοπτική αυτή, ένα στιγμιαίο ή αμιγώς ιδιωτικό βίωμα, αλλά έναν ολόκληρο μυστηριακό και ασκητικό τρόπο ζωής. Ο Χριστός ζει μέσα στον άνθρωπο διά του Αγίου Πνεύματος, και η ζωή αυτή ενεργείται κάθε φορά που ο άνθρωπος μετέχει αληθινά στα μυστήρια και στις αρετές της Εκκλησίας. Κατά συνέπεια, η χριστοζωή δεν αποκόπτεται από την εκκλησιαστική εμπειρία· αντίθετα, πραγματοποιείται μέσα σε αυτήν ως διαρκής ανακαίνιση. Η παύλεια ομολογία αποκτά έτσι σαφώς πνευματολογική και εκκλησιολογική διάσταση.

Η σύνδεση του Πόποβιτς με το Γαλ. 2:20 γίνεται ακόμη πιο άμεση στην ενότητα όπου περιγράφεται η πνευματική ένωση του ανθρώπου με τον Σωτήρα. Εκεί σημειώνεται ότι «η πνευματική ένωση των ανθρώπων με τον Σωτήρα απαιτεί από κάθε άνθρωπο... να νεκρώσει αυτό που είναι δαιμονικό, θνησιγενές και διαβολικό»²¹³. Το χωρίο αυτό βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» και με το «ζῶ δε οὐκέτι ἐγώ». Ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει τη ζωή του Χριστού μέσα του, αν δεν αποβάλει εκείνο που ανήκει στην πτώση, στην αμαρτία και στον θάνατο. Η παύλεια υπέρβαση του εγώ δεν είναι, λοιπόν, ψυχολογική τεχνική ή αφηρημένη μυστική εμπειρία, αλλά πραγματικός σταυρικός αγώνας εναντίον του δαιμονικού και θνησιγενούς στοιχείου. Υπό αυτή την έννοια, ο Πόποβιτς ερμηνεύει έμμεσα αλλά ουσιαστικά το Γαλ. 2:20 ως δρόμο σταυρικής νεκρώσεως του παλαιού ανθρώπου, ώστε να καταστεί δυνατή η εσωτερική ζωή του Χριστού.

²¹² Στογιαννόβιτς, 2011, σ. 77.

²¹³ Στογιαννόβιτς, 2011, σ. 78.

Στο ίδιο απόσπασμα υπογραμμίζεται με ιδιαίτερη έμφαση ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να επιτύχει αυτή τη νίκη μόνος του. Ο συγγραφέας, αποδίδοντας τη σκέψη του Πόποβιτς, σημειώνει: «ο άνθρωπος δεν δύναται να πολεμήσει και να την κερδίσει μόνο με τις δικές του ανθρώπινες δυνάμεις, δίχως τη βοήθεια του Θεού. Αυτή η βοήθεια είναι... το Άγιο Πνεύμα με το σχήμα της θείας χάριτος»²¹⁴. Η θέση αυτή αγγίζει καίρια το νόημα του Γαλ. 2:20. Ο Παύλος δεν λέγει απλώς ότι άλλαξε ηθικά ή ότι βελτιώθηκε με τη δύναμή του· ομολογεί ότι ο Χριστός ζει μέσα του. Η ζωή αυτή είναι αδύνατον να παραχθεί από τις φυσικές δυνάμεις του ανθρώπου. Είναι δώρο θείας χάριτος, ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, συμμετοχή στη ζωή του Θεανθρώπου. Ο Πόποβιτς, λοιπόν, κατανοεί την εν Χριστώ ζωή όχι ως έργο της αυτάρκειας, αλλά ως συνεργία ανθρώπου και χάριτος, μέσα στην οποία η πρωτοβουλία και η δύναμη ανήκουν τελικά στον Θεό. Με αυτό τον τρόπο το «ζη δε εν εμοί Χριστός» αποκτά αυθεντικό ορθόδοξο περιεχόμενο.

Η δεύτερη ενότητα του υλικού ανοίγει έναν ακόμη βαθύτερο ορίζοντα, ήδη από τον τίτλο της: «Η εν αληθεία και η εν Τριάδι ζωή ως λόγος της δημιουργίας και της ενσάρκωσης του Θεού Λόγου»²¹⁵. Η διατύπωση αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική για τη διπλωματική αυτή εργασία, διότι μεταφέρει το Γαλ. 2:20 από το στενά ατομικό ή ηθικό επίπεδο στο οντολογικό και τριαδολογικό του βάθος. Για τον Πόποβιτς, όπως παρουσιάζεται εδώ, η εν Χριστώ ζωή δεν είναι μία συμπληρωματική θρησκευτική κατάσταση που προστίθεται αργότερα στον άνθρωπο, αλλά ο ίδιος ο σκοπός της δημιουργίας και της ενανθρωπήσεως. Ο άνθρωπος πλάσθηκε και ο Λόγος εσαρκώθη, ώστε ο άνθρωπος να μπορέσει να μετάσχει στην αλήθεια και στην τριαδική ζωή. Άρα, το «ζω δε ουκέτι εγώ» δηλώνει την υπέρβαση της ατομικής απομονώσεως, ενώ το «ζη δε εν εμοί Χριστός» δηλώνει την είσοδο του ανθρώπου στον ίδιο τον σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε: τη μετοχή στη ζωή του Τριαδικού Θεού διά του Χριστού.

Στην ίδια θεολογική γραμμή, ο Στογιαννόβιτς, παρουσιάζοντας τον Πόποβιτς, τονίζει ότι η αλήθεια δεν είναι αφηρημένη έννοια ούτε απρόσωπη ιδέα, αλλά συνδέεται αδιάρρηκτα με τον Θεάνθρωπο Χριστό. Η εν αληθεία ζωή, επομένως, δεν σημαίνει κατοχή κάποιων εννοιών, αλλά προσωπική σχέση με την ενσαρκωμένη Αλήθεια. Υπό αυτό το πρίσμα, το Γαλ. 2:20 φωτίζεται αποφασιστικά: ο Παύλος δεν λέγει απλώς ότι άλλαξε τον τρόπο σκέψεώς του, αλλά ότι η ζωή του αληθεύει πλέον μόνο μέσα στον Χριστό. Το εγώ δεν είναι πια το θεμέλιο της

²¹⁴ Στογιαννόβιτς, 2011, σ. 78.

²¹⁵ Στογιαννόβιτς, 2011, σσ. 104-105.

ύπαρξής του, επειδή η αλήθεια της υπάρξεώς του δεν βρίσκεται πλέον στον εαυτό του, αλλά στον Θεάνθρωπο. Αυτή η μετάθεση του κέντρου της ζωής από το αυτόνομο υποκείμενο στον ενσαρκωμένο Λόγο αποτελεί έναν από τους ουσιαστικότερους άξονες με τους οποίους η θεολογία του Πόποβιτς μπορεί να συσχετισθεί με το παύλειο χωρίο.

Από τα παραπάνω γίνεται επίσης σαφές ότι η θεολογία του Πόποβιτς δεν απομονώνει ποτέ τον Χριστό από την Εκκλησία και από το Άγιο Πνεύμα. Η εν Χριστώ ζωή είναι συγχρόνως ζωή εν Εκκλησία και εν Πνεύματι. Το γεγονός αυτό είναι θεολογικά καθοριστικό για το Γαλ. 2:20. Ο Χριστός δεν ζει μέσα στον πιστό με έναν ιδιωτικό, υποκειμενικό και ψυχολογικό τρόπο, αλλά ως Κεφαλή του εκκλησιαστικού σώματος, διά της χάριτος του Αγίου Πνεύματος, μέσα στον μυστηριακό και ασκητικό χώρο της Εκκλησίας. Όταν, λοιπόν, ο Παύλος ομολογεί ότι δεν ζει πλέον αυτός αλλά ο Χριστός μέσα του, η ομολογία αυτή δεν μπορεί να αποσπασθεί από την εκκλησιαστική πραγματικότητα που τόσο έντονα αναδεικνύει ο Πόποβιτς. Ο άνθρωπος γίνεται πραγματικά χριστοφόρος μόνο ως μέλος αυτής της θεανθρώπινης κοινότητας ζωής.

Συνοψίζοντας, μπορεί να ειπωθεί ότι το εξεταζόμενο υλικό παρουσιάζει τη θεολογία του αγίου Ιουστίνου Πόποβιτς ως μία θεολογία βαθιά πνευματολογική, θεανθρωποκεντρική και εκκλησιολογική. Η χριστιανική ζωή νοείται ως ζωή εν Αγίω Πνεύματι, ως διαρκής «μικρή Πεντηκοστή», ως αγώνας νεκρώσεως του αμαρτωλού και θνησιγενούς στοιχείου, ως ζωή που δεν κατορθώνεται με ανθρώπινες μόνο δυνάμεις αλλά με τη θεία χάρη, και ως είσοδος στην εν αληθεία και εν Τριαδική ζωή, η οποία αποτελεί τον τελικό λόγο της δημιουργίας και της ενσαρκώσεως. Υπό αυτή την έννοια, ο Πόποβιτς, έστω και χωρίς ρητό σχολιασμό του Γαλ. 2:20 στο παρόν υλικό, προσεγγίζει το ουσιώδες περιεχόμενό του με αξιοσημείωτη θεολογική πληρότητα: η σωτηρία είναι η υπέρβαση του κλειστού εγώ και η είσοδος του ανθρώπου στη θεανθρώπινη ζωή του Χριστού, ο οποίος ζει πλέον μέσα του ως αλήθεια, χάρη, πνεύμα και εκκλησιαστική κοινωνία.

3.4 Π. Ν. Τρεμπέλας

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το έργο που εξετάζεται στην παρούσα ενότητα είναι το *Υπόμνημα εις τας Επιστολάς της Καινής Διαθήκης. Τόμος δεύτερος: Προς Γαλάτας – Προς Φιλήμονα* του Π. Ν. Τρεμπέλα, στη δεύτερη, επηυξημένη έκδοσή του. Στο συγκεκριμένο υπόμνημα ο Τρεμπέλας προσεγγίζει το Γαλ. 2:20 ως κορύφωση της παύλειας απολογίας απέναντι στους ιουδαϊζοντες και, ταυτόχρονα, ως συνοπτική διατύπωση της καινής ζωής του πιστού εν Χριστώ. Η ερμηνεία του κινείται με συνέπεια από το ιστορικό επίπεδο της αντιπαράθεσης στην Αντιόχεια προς το θεολογικό επίπεδο της δικαίωσης διά της πίστεως και από εκεί προς το υπαρξιακό περιεχόμενο της συσταυρώσεως με τον Χριστό και της νέας ζωής που πηγάζει από αυτήν²¹⁶.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του υπομνηματισμού του Τρεμπέλα είναι ότι δεν μένει σε μία στενή φιλολογική ή συντακτική εξήγηση του παύλειου κειμένου. Αντιθέτως, επιχειρεί να αναδείξει την εσωτερική συνοχή ολόκληρης της ενότητας Γαλ. 2:14–21, θεωρώντας ότι τα λόγια που αρχίζουν με τον έλεγχο προς τον Πέτρο στην Αντιόχεια οδηγούν οργανικά στο «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» και στο «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ». Έτσι, το χωρίο της παρούσας διπλωματικής δεν παρουσιάζεται ως προσωπική μόνο ομολογία του Παύλου, αλλά ως συμπύκνωση της παύλειας σωτηριολογίας και ως έκφραση της μεταβολής που συντελείται στον άνθρωπο, όταν παύει να ζητεί τη δικαίωσή του στον νόμο και την ευρίσκει αποκλειστικά στον Χριστό²¹⁷.

1. Το άμεσο συμφραζόμενο του χωρίου: η «ἀλήθεια τοῦ εὐαγγελίου» και η δικαίωση διὰ της πίστεως

Ο Τρεμπέλας θεωρεί ότι η ερμηνεία του Γαλ. 2:20 δεν μπορεί να αποκοπεί από το άμεσο συμφραζόμενό του, δηλαδή από το επεισόδιο της Αντιόχειας και από τον δημόσιο έλεγχο του Παύλου προς τον Πέτρο. Στο σημείο αυτό υπογραμμίζει ότι η παρατήρηση του Παύλου «οὐκ ὀρθοδοδοῦσι πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου» αφορά όχι μία απλή προσωπική ατέλεια, αλλά μία εκκλησιολογικά και σωτηριολογικά κρίσιμη απόκλιση. Η «ἀλήθεια τοῦ εὐαγγελίου», κατά τον Τρεμπέλα, συνίσταται στο ότι ούτε η περιτομή ούτε οι λοιπές τελετουργικές διατάξεις

²¹⁶ Τρεμπέλας, 1956, σσ. 28–32.

²¹⁷ Τρεμπέλας, 1956, σσ. 28–30.

του νόμου μπορούν πλέον να αποτελούν όρο για την πλήρη ένταξη των εθνικών στην Εκκλησία· πολύ περισσότερο, δεν μπορούν να συνιστούν οδό δικαίωσης ενώπιον του Θεού²¹⁸.

Από το σημείο αυτό και έπειτα, ο ερμηνευτής παρακολουθεί προσεκτικά την παύλεια λογική. Στο Γαλ. 2:16, όπου δεσπόζει η θέση ότι «οὐ δικαιούται ἄνθρωπος ἐξ ἔργων νόμου», ο Τρεμπέλας διευκρινίζει ότι τα «ἔργα νόμου» αναφέρονται κατ' εξοχήν στις τυπικές και τελετουργικές διατάξεις του Μωσαϊκού νόμου, χωρίς πάντως να εξαιρείται και η ευρύτερη λειτουργία του νόμου ως συστήματος το οποίο, ενώ απαιτεί τέλεια υπακοή, αδυνατεί να προσφέρει τη σωτηρία. Η πίστη, επομένως, δεν εμφανίζεται απλώς ως μία εναλλακτική οδός ανάμεσα σε άλλες, αλλά ως η μόνη οδός που ανταποκρίνεται πραγματικά στο σωτηριολογικό έργο του Χριστού.

Η έμφαση αυτή είναι αποφασιστική για την κατανόηση του Γαλ. 2:20. Ο Τρεμπέλας δείχνει ότι το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δεν ανακύπτει ανεξάρτητα από το ερώτημα της δικαίωσης, αλλά αποτελεί την υπαρξιακή συνέπεια της παύλειας ομολογίας ότι ο νόμος δεν σώζει. Όταν ο άνθρωπος παύει να στηρίζει την ύπαρξή του στην τήρηση του νόμου ως μέσου δικαίωσης, τότε το παλαιό του εγώ, δηλαδή ο άνθρωπος που θέλει να σταθεί ενώπιον του Θεού με δική του αυτοδικαίωση, οδηγείται σε κατάρρευση. Στο σημείο ακριβώς αυτό το χωρίο λαμβάνει τη βαθύτερη δυναμική του: η δικαίωση διά της πίστεως δεν είναι απλώς ένα δογματικό αξίωμα, αλλά αρχή μιας ριζικής υπαρξιακής ανασυντάξεως του ανθρώπου²¹⁹.

2. «Εγὼ γὰρ διὰ νόμου νόμῳ ἀπέθανον» και «Χριστῷ συνεσταύρωμαι»: η ρήξη με την παλαιά κατάσταση

Σχολιάζοντας το Γαλ. 2:19, ο Τρεμπέλας εξηγεί ότι το «διὰ νόμου νόμῳ ἀπέθανον» δεν σημαίνει περιφρόνηση του νόμου, αλλά, αντιθέτως, αποκάλυψη του αληθινού του ορίου και προορισμού. Ο ίδιος ο νόμος, προτυπώνοντας και προαγγέλλοντας τον Χριστό, οδήγησε τον Παύλο πέρα από τον εαυτό του. Παράλληλα, ο νόμος, επιβάλλοντας κατάρρα σε όποιον δεν τον τηρεί απολύτως, φανέρωσε την αδυναμία του ανθρώπου να επιτύχει τη δικαίωση μέσω αυτού. Γι' αυτό και ο Τρεμπέλας χρησιμοποιεί την εικόνα του νεκρού: όπως ο νεκρός δεν υπόκειται

²¹⁸ Τρεμπέλας, 1956, σ. 28.

²¹⁹ Τρεμπέλας, 1956, σσ. 29–30.

πλέον στις διατάξεις του νόμου, έτσι και ο Παύλος, αφού πέθανε ως προς τον νόμο, δεν βρίσκεται πια κάτω από την κυριαρχία του²²⁰.

Η εξήγηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, επειδή ο Τρεμπέλας δεν εκλαμβάνει τον θάνατο αυτό ως απλό αρνητικό γεγονός. Δεν πρόκειται για στείρα άρνηση ούτε για καταστροφή του παλαιού βίου χωρίς νέα προοπτική, αλλά για λυτρωτική έξοδο από μία κατάσταση που δεν μπορούσε να σώσει. Ο άνθρωπος πεθαίνει προς τον νόμο, ακριβώς για να μπορέσει να ζήσει «τῷ Θεῷ». Το αρνητικό στοιχείο, δηλαδή η ρήξη με το προηγούμενο καθεστώς, είναι απολύτως αναγκαίο, αλλά δεν αποτελεί τον τελικό σκοπό. Ο τελικός σκοπός είναι η νέα ζωή, η οποία θεμελιώνεται στη σχέση με τον Θεό μέσω του Χριστού. Σε αυτή την προοπτική, ο Τρεμπέλας ερμηνεύει τη συσταύρωση όχι ως απλώς συμβολική έκφραση, αλλά ως ουσιαστική συμμετοχή στον σταυρικό θάνατο του Χριστού²²¹.

Καίριο σημείο στην ερμηνεία του είναι η βαπτισματική διάσταση του «Χριστῷ συνεσταύρωμαι». Ο Τρεμπέλας σημειώνει ότι ο Παύλος έχει σταυρωθεί και πεθαίνει μαζί με τον Χριστό διά του βαπτίσματος, και γι' αυτό ο νόμος δεν έχει πλέον ισχύ επάνω του. Η παρατήρηση αυτή εντάσσει τον υπομνηματισμό του σε μια βαθύτερη εκκλησιαστική προοπτική: η παύλεια ομολογία δεν εξαντλείται στην προσωπική εμπειρία του αποστόλου, αλλά περιγράφει την πραγματικότητα που εγκαινιάζεται στο βάπτισμα για κάθε χριστιανό. Η νέα ζωή δεν είναι προϊόν ψυχολογικής αυτοσυγκεντρώσεως ή ατομικής ηθικής προσπάθειας, αλλά καρπός μυστηριακής κοινωνίας με τον σταυρωμένο Χριστό²²².

3. «Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ»: η υπέρβαση του παλαιού ανθρώπου

Στο σχόλιό του στο Γαλ. 2:20, ο Τρεμπέλας επιμένει ιδιαίτερα στο ότι ο Παύλος δεν μιλά «περὶ νεκροῦ» εαυτού. Η φράση «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δεν σημαίνει, κατά τον ερμηνευτή, ότι εξαφανίζεται το ανθρώπινο πρόσωπο, ούτε ότι ο Παύλος οδηγείται σε μία αρνητική αυτοκατάργηση. Αντιθέτως, ο Παύλος ζει πλέον «κρείσσονα τῶν πολλῶν ζωῶν», επειδή έχει μετοχή στην «ὄντως ζωὴν». Εδώ ο Τρεμπέλας προσφέρει μία από τις σημαντικότερες νεότερες ορθόδοξες αποσαφηνίσεις του χωρίου: το «οὐκέτι ἐγώ» δεν δηλώνει κατάργηση της

²²⁰ Τρεμπέλας, 1956, σσ. 30–31.

²²¹ Τρεμπέλας, 1956, σ. 31.

²²² Τρεμπέλας, 1956, σ. 31.

προσωπικότητας, αλλά υπέρβαση της παλαιάς υπάρξεως και συμμετοχή σε ανώτερη, αληθινή ζωή²²³.

Η νέα αυτή ζωή προϋποθέτει τον θάνατο του παλαιού ανθρώπου. Ο Τρεμπέλας εξηγεί ότι ο Παύλος έχει πεθάνει ως προς τον κόσμο και ως προς τον νόμο, ενώ ζει πλέον για τον Θεό και τον Χριστό. Έτσι, το «ἐγώ» που παύει να ζει δεν είναι το πρόσωπο του Παύλου ως τέτοιο, αλλά ο παλαιός τρόπος υπάρξεως, ο άνθρωπος που όριζε τη ζωή του μέσα στα όρια της νομικής αυτοδικαιώσεως και της κοσμικής ταυτότητας. Η ανάγνωση αυτή είναι ιδιαίτερα γόνιμη, διότι αποτρέπει τόσο μία ατομικιστική όσο και μία ακραία μυστικιστική πρόσληψη του στίχου. Ο άνθρωπος δεν χάνει την προσωπική του συνείδηση· χάνει, όμως, την αυτάρκεια της παλαιάς του ζωής και εισέρχεται σε κατάσταση απόλυτης αναφοράς στον Χριστό.

Εξίσου σημαντικό είναι ότι ο Τρεμπέλας δεν περιορίζει την ισχύ της ερμηνείας του μόνο στον απόστολο. Σημειώνει ότι η περιγραφή αυτή αφορά γενικώς τη μετά το βάπτισμα ζωή κάθε χριστιανού. Η παύλεια εμπειρία λειτουργεί ως κορυφαία μαρτυρία, αλλά η θεολογική της αλήθεια έχει εκκλησιαστική καθολικότητα. Με αυτή τη διατύπωση ο Τρεμπέλας μετατρέπει το Γαλ. 2:20 από ατομική αποστολική εξομολόγηση σε ερμηνευτικό κλειδί της χριστιανικής υπάρξεως. Το χωρίο δεν ανήκει μόνον στον Παύλο· αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, τη συνοπτική αυτοσυνειδησία του νέου ανθρώπου εν Χριστώ.

4. «Ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»: πίστη, αγιότητα και αφιέρωση

Το δεύτερο μισό του χωρίου ερμηνεύεται από τον Τρεμπέλα με εξαιρετική θεολογική πυκνότητα. Ο Παύλος, λέει, ζει πλέον ζωή πίστεως προς τον Χριστό, ζωή αγιότητος και ζωή πλήρους αφοσιώσεως και καθιερώσεως προς τον Θεό. Η τριπλή αυτή διατύπωση δείχνει ότι για τον Τρεμπέλα το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν έχει απλώς μυστικό ή εσωτερικό χαρακτήρα, αλλά συνοψίζει τον όλο μετασχηματισμό της ανθρώπινης υπάρξεως. Η ζωή της πίστεως δηλώνει ότι η ύπαρξη του ανθρώπου δεν θεμελιώνεται πια στον νόμο ούτε στις δικές του δυνάμεις. Η αγιότητα δηλώνει τον ηθικό μετασχηματισμό που ακολουθεί αυτή τη νέα σχέση. Και η αφοσίωση προς τον Θεό φανερώνει ότι η καινή ζωή έχει λειτουργικό και λατρευτικό χαρακτήρα: ο άνθρωπος ανήκει πλέον ολοκληρωτικά στον Θεό.

Ο Τρεμπέλας ερμηνεύει στη συνέχεια το «Ὁ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκί, ἐν πίστει ζῶ» με τρόπο ιδιαίτερα ισορροπημένο. Η σωματική και ιστορική ζωή δεν καταργείται. Ο Παύλος συνεχίζει

²²³ Τρεμπέλας, 1956, σ. 31.

να ζει «ἐν σαρκί», όμως αυτή η φυσική ζωή έχει ήδη μεταμορφωθεί. Κυβερνάται και εμπνέεται από την πίστη. Η παρατήρηση αυτή είναι πολύτιμη, επειδή δείχνει ότι η εν Χριστώ ζωή δεν είναι φυγή από την ιστορικότητα ούτε άρνηση της ενσώματης υπάρξεως. Η καινή ζωή βιώνεται μέσα στην παρούσα σωματική κατάσταση, αλλά με νέο εσωτερικό θεμέλιο. Η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό δεν ακυρώνει την ανθρώπινη φύση· την μεταμορφώνει²²⁴.

Ιδιαίτερη θέση στην ερμηνεία του Τρεμπέλα κατέχει η τελική φράση του στίχου: «τοῦ ἀγαπήσαντός με καὶ παραδόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ». Εδώ ο ερμηνευτής επισημαίνει ότι η πίστη δεν είναι αφηρημένη αποδοχή αρχών, αλλά προσωπική απάντηση στην αγάπη του Χριστού. Ο Χριστός δεν είναι για τον Παύλο απλώς ο νομοθέτης της καινής ζωής· είναι ο προσωπικά αγαπών και υπέρ αυτού παραδιδόμενος. Αυτό προσδίδει στο Γαλ. 2:20 χαρακτήρα βαθιά προσωπικό και ταυτόχρονα καθολικό. Η σχέση του ανθρώπου με τον Χριστό δεν είναι θεωρητική· είναι σχέση σωτηριολογικής οφειλής και αγαπητικής αφοσίωσης. Ακριβώς γι' αυτό, η νέα ζωή «ἐν πίστει» είναι ταυτόχρονα ζωή ευγνωμοσύνης, κοινωνίας και υπακοής²²⁵.

5. «Οὐκ ἄθετῶ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ»: η τελική θεμελίωση του χωρίου

Το Γαλ. 2:20 δεν ολοκληρώνεται ερμηνευτικά χωρίς το Γαλ. 2:21. Ο Τρεμπέλας υπογραμμίζει ότι, εάν ο άνθρωπος επιστρέψει στον νόμο ως οδό δικαιοσύνης, τότε αθετεί τη χάρη του Θεού και καθιστά περιττό τον θάνατο του Χριστού. Εάν η δικαιοσύνη μπορούσε να προέλθει από τον νόμο, τότε «Χριστός δωρεὰν ἀπέθανεν». Με το σχόλιο αυτό ο ερμηνευτής δένει εσωτερικά όλη την ενότητα. Το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δεν είναι απλώς πνευματική κατάσταση· είναι η μόνη συνεπής υπαρξιακή απάντηση στο γεγονός ότι ο Χριστός πέθανε για τον άνθρωπο. Η νέα ζωή είναι δυνατή μόνο επειδή η χάρις ενεργεί σωτηριολογικά μέσω της σταυρικής θυσίας του Χριστού²²⁶.

Αυτό σημαίνει ότι για τον Τρεμπέλα η παύλεια ομολογία έχει σαφώς σταυροκεντρικό περιεχόμενο. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να λέγει αληθινά «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» αν προηγουμένως δεν έχει αποδεχθεί ότι ο Χριστός «παρέδωκεν ἑαυτόν» υπέρ αυτού και ότι κάθε προσπάθεια αυτοδικαιώσεως έξω από τη χάρη συνιστά άρνηση της ίδιας της ευαγγελικής οικονομίας. Έτσι, το χωρίο αποκτά δογματική πυκνότητα: εκφράζει συγχρόνως τη δικαίωση

²²⁴ Τρεμπέλας, 1956, σ. 32.

²²⁵ Τρεμπέλας, 1956, σ. 32.

²²⁶ Τρεμπέλας, 1956, σ. 32.

διά της πίστεως, την κατάργηση της νομικής αυτοθεμελιώσεως, τη βαπτισματική συσταύρωση με τον Χριστό και την έναρξη της καινής ζωής της χάριτος.²²⁷

Συμπέρασμα

Ο υπομνηματισμός του Π. Ν. Τρεμπέλα στο Γαλ. 2:20 έχει ιδιαίτερη σημασία για τη νεότερη ορθόδοξη ερμηνευτική του χωρίου, διότι συνδυάζει ιστορική αίσθηση του συμφραζομένου, θεολογική συνέπεια και ουσιαστική πνευματική εμβάθυνση. Ο ερμηνευτής διαβάζει το χωρίο μέσα στην παύλεια επιχειρηματολογία περί δικαίωσης και αποδίδει το «διὰ νόμου νόμῳ ἀπέθανον» ως ρήξη με την παλαιά κατάσταση του νόμου, το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» ως βαπτισματική και σωτηριολογική συμμετοχή στον σταυρό, το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» ως θάνατο του παλαιού ανθρώπου και το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» ως ζωή πίστεως, αγιότητος και ολοκληρωτικής αφοσιώσεως στον Θεό.

Από την άποψη αυτή, ο Τρεμπέλας δεν αντιμετωπίζει το Γαλ. 2:20 ως ένα απλώς οικοδομητικό χωρίο, αλλά ως θεολογική σύνοψη της μετάβασης του ανθρώπου από τη ζωή της νομικής αυτάρκειας στη ζωή της χάριτος. Το εγώ δεν εξαφανίζεται, αλλά παύει να είναι το κέντρο και το μέτρο της υπάρξεως· στη θέση του εγκαθίσταται η ζωή του Χριστού, η οποία πραγματώνεται διά της πίστεως, θεμελιώνεται στη σταυρική αγάπη του Υιού του Θεού και εκφράζεται ως καινή, αγία και εκκλησιαστική ζωή. Γι' αυτό και ο υπομνηματισμός του Τρεμπέλα μπορεί δικαίως να θεωρηθεί ουσιαστικός σταθμός στη νεότερη ορθόδοξη πρόσληψη του συγκεκριμένου παύλειου στίχου.

²²⁷ Τρεμπέλας, 1956, σσ. 31–32.

3.5 Κυριακούλα Παπαδημητρίου

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το έργο που εξετάζεται στην παρούσα ενότητα είναι το βιβλίο της Κυριακούλας Παπαδημητρίου *Προς Γαλάτας. Ο καινούργιος λαός του Θεού. Κοινωνιογλωσσολογική ερμηνευτική προσέγγιση*. Ήδη ο τίτλος του έργου φανερώνει ότι η συγγραφέας δεν προσεγγίζει την προς Γαλάτας αποκλειστικά με όρους παραδοσιακού φιλολογικού ή δογματικού υπομνηματισμού, αλλά επιχειρεί να εντάξει την ερμηνεία της επιστολής στο πλαίσιο της συγκρότησης νέας συλλογικής ταυτότητας εν Χριστώ. Η παρατήρηση αυτή είναι αποφασιστικής σημασίας για τη μελέτη του Γαλ. 2:20, διότι στο έργο της Παπαδημητρίου το χωρίο «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» αντιμετωπίζεται ως πυκνή έκφραση της νέας πραγματικότητας που εγκαινιάζεται με τον Χριστό, της νέας σχέσης πίστης, της ριζικής αναθεώρησης του νόμου και της ζωής κατά Πνεῦμα μέσα στην κοινότητα των πιστών.

Χρειάζεται, ωστόσο, να επισημανθεί με ακρίβεια ότι η Παπαδημητρίου δεν προσφέρει ένα αυτόνομο, εκτενές, στίχο-προς-στίχο υπόμνημα αποκλειστικά στο Γαλ. 2:20, όπως θα συνέβαινε σε ένα κλασικό αναλυτικό υπόμνημα. Αντίθετα, το χωρίο ερμηνεύεται μέσα σε ένα ευρύτερο θεολογικό πλέγμα, το οποίο οργανώνεται γύρω από τις έννοιες «πίστις Χριστοῦ», «νόμος», «ἔργα νόμου», «νέα προοπτική» και «Πνεῦμα». Ακριβώς γι' αυτό, η σημασία της συμβολής της έγκειται στο ότι φωτίζει το Γαλ. 2:20 ως σημείο συνάντησης βασικών παύλειων αξόνων: της χριστοκεντρικής πίστης, της υπέρβασης της νομικής ταυτότητας, της συγκρότησης της νέας κοινότητας και της ζωής που ενεργοποιείται από το Πνεῦμα. Το χωρίο, συνεπώς, αποκτά στο έργο της περιεχόμενο όχι μόνο σωτηριολογικό αλλά και εκκλησιολογικό, κοινωνιογλωσσολογικό και ανθρωπολογικό.

1. Το Γαλ. 2:20 ως έκφραση της νέας πραγματικότητας εν Χριστώ

Από τις πιο σημαντικές παρατηρήσεις της Παπαδημητρίου είναι ότι το Γαλ. 2:20 εντάσσεται «στο χώρο της νέας πραγματικότητας που εγκαινιάζεται με την έλευση του Χριστού»²²⁸. Η διατύπωση αυτή έχει ιδιαίτερη ερμηνευτική βαρύτητα. Η συγγραφέας δεν αντιμετωπίζει τον στίχο ως μια ιδιωτική εξομολόγηση θρησκευτικής εμπειρίας, αλλά ως διακήρυξη που προϋποθέτει τη ριζική τομή ανάμεσα στον παλαιό και τον νέο αιώνα. Ο Παῦλος δεν περιγράφει

²²⁸ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 151.

απλώς μία εσωτερική μεταβολή του ψυχισμού του, αλλά κατονομάζει τη μετάβαση σε έναν καινούργιο χώρο υπάρξεως, ο οποίος δημιουργείται με την έλευση, το έργο και την πίστη που συνδέεται με τον Χριστό. Στο πλαίσιο αυτό, το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει ότι ο άνθρωπος δεν κατανοεί πλέον τον εαυτό του μέσα από τα παλαιά σχήματα της ταυτότητας, ενώ το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι η ζωή του προσδιορίζεται πλέον από τον ίδιο τον Χριστό ως θεμελιώδη αρχή της νέας πραγματικότητας.

Η ερμηνεία αυτή συνδέεται άμεσα με την ενότητα που η συγγραφέας αφιερώνει στην έννοια «πίστις Χριστού». Εκεί παρουσιάζει το γνωστό ερμηνευτικό πρόβλημα της γενικής: αν δηλαδή πρόκειται για υποκειμενική γενική, άρα για «πίστη/πιστότητα του Χριστού», ή για αντικειμενική γενική, δηλαδή για «πίστη στον Χριστό». Η αξία της προσέγγισής της δεν βρίσκεται τόσο στην απόλυτη προσχώρηση σε μία μόνον εκδοχή, όσο στο ότι αναδεικνύει την πολυπλοκότητα της παύλειας διατύπωσης και το γεγονός ότι η έκφραση δεν μπορεί να εξαντληθεί σε μια απλή γραμματική επιλογή. Στην ανάγνωσή της, η χριστοκεντρική πίστη συνδέει τον πιστό με τον Θεό μέσω του έργου του Χριστού και συγχρόνως εκφράζει τον νέο τρόπο ύπαρξης που γίνεται δυνατός μέσα από τη χριστολογική οικονομία. Κατά συνέπεια, το Γαλ. 2:20 δεν είναι δυνατόν να νοηθεί ανεξάρτητα από τη συζήτηση γύρω από την «πίστιν Χριστού», διότι ακριβώς αυτή η πίστη είναι που καθιστά δυνατή τη μετάβαση από το παλαιό «ἐγώ» στη νέα ζωή εν Χριστώ²²⁹.

Εδώ πρέπει να τονισθεί και ένα ακόμη στοιχείο. Η Παπαδημητρίου συνδέει το χωρίο όχι μόνο με τη σωτηρία αλλά και με τη σωτηριολογική λειτουργία της πίστης ως οργάνου προσλήψεως του χριστολογικού γεγονότος. Το Γαλ. 2:20 δεν περιγράφει μια απλή συναισθηματική έλξη προς τον Χριστό, αλλά μία υπαρξιακή συμμετοχή στη νέα κατάσταση που έχει ήδη θεμελιωθεί από το έργο Του. Με αυτή την έννοια, η φράση «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν σημαίνει απλώς ηθική μίμηση, αλλά παρουσία του Χριστού ως αρχής της νέας ζωής, την οποία ο πιστός προσλαμβάνει και βιώνει διά της πίστεως. Η πίστη, επομένως, δεν είναι εξωτερικό συμπλήρωμα του χωρίου, αλλά ο ερμηνευτικός του ορίζοντας.

²²⁹ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 150–151.

2. Το Γαλ. 2:16–21 ως προγραμματική ενότητα

Ένα από τα πιο ουσιαστικά σημεία στην ερμηνευτική της Παπαδημητρίου είναι ότι αντιμετωπίζει το Γαλ. 2:16 και τη συνάφειά του με τα Γαλ. 3:10–11 ως «προγραμματικές δηλώσεις» του Παύλου, οι οποίες οργανώνουν τη συνέχεια της επιστολής²³⁰. Στο σημείο αυτό η συγγραφέας βοηθεί αποφασιστικά την κατανόηση του Γαλ. 2:20, επειδή καθιστά σαφές ότι ο στίχος δεν στέκει μόνος του. Αντίθετα, αποτελεί οργανικό μέλος της ενότητας όπου ο Παύλος διακηρύσσει ότι ο άνθρωπος δεν δικαιώνεται «ἐξ ἔργων νόμου», αλλά διά της πίστεως. Το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» και το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» εμφανίζονται, έτσι, ως υπαρξιακή συνέπεια της θεμελιώδους αυτής θέσης. Δεν είναι δυνατόν ο άνθρωπος να μεταβεί σε νέα ζωή, εάν προηγουμένως δεν αποδεχθεί ότι η δικαίωσή του δεν στηρίζεται στον νόμο αλλά στο χριστολογικό γεγονός και στην πίστη που τον συνδέει με αυτό.

Η ανάγνωση αυτή έχει διπλή αξία. Πρώτον, αποτρέπει μία ατομικιστική ή ψυχολογική κατανόηση του χωρίου. Το Γαλ. 2:20 δεν είναι η γλώσσα ενός εσωτερικού συναισθηματισμού, αλλά η γλώσσα μιας καθοριστικής θεολογικής τοποθέτησης στο ζήτημα της δικαιώσεως. Δεύτερον, αναδεικνύει ότι ο Παύλος δεν χρησιμοποιεί το χωρίο για να μιλήσει αφηρημένα περί εσωτερικής πνευματικότητας, αλλά για να εκφράσει τι συμβαίνει στον άνθρωπο όταν εγκαταλείπει τον χώρο του νόμου ως τόπο σωτηρίας. Το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει ότι το παλαιό υποκείμενο, που αναζητούσε δικαίωση στον νόμο, αποσύρεται. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι το νέο θεμέλιο της ζωής είναι ο Χριστός, δηλαδή ο ίδιος εκείνος στον οποίο στηρίζεται η δικαίωση.

Με αυτή την ερμηνευτική κίνηση, η Παπαδημητρίου κατορθώνει να δέσει εσωτερικά το συμφραζόμενο της Αντιόχειας με τη θεολογική ανάπτυξη του Παύλου. Το επεισόδιο με τον Πέτρο δεν είναι απλώς ιστορική ανάμνηση, αλλά το σκηνικό μέσα στο οποίο αναδεικνύεται η κρίση της παύλειας θεολογίας: αν ο νόμος, τα έργα του και τα στοιχεία της ιουδαϊκής ταυτότητας εξακολουθούν να λειτουργούν ως προϋποθέσεις της δικαιώσεως, τότε το ευαγγέλιο χάνει τη νέα του πραγματικότητα. Γι' αυτό και το Γαλ. 2:20 εμφανίζεται ως πυκνή απάντηση στην κρίση της Αντιόχειας: ο Παύλος δεν ζει πια μέσα στον παλαιό κόσμο των διαχωρισμών και της νομικής ταυτότητας, αλλά σε μια νέα χριστοκεντρική ύπαρξη.

²³⁰ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 158–160.

3. Νόμος, «ἔργα νόμου» και η υπέρβαση της παλαιάς ταυτότητας

Στο τμήμα του έργου της που αφιερώνεται στον νόμο και στα «ἔργα νόμου», η Παπαδημητρίου δείχνει ότι η κατανόηση του Γαλ. 2:20 εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το πώς ερμηνεύεται αυτή η φράση. Η συγγραφέας παρουσιάζει εκτενώς τόσο την παλαιότερη προτεσταντική προσέγγιση όσο και τη λεγόμενη «νέα προοπτική»²³¹, επισημαίνοντας ότι στο παύλειο κείμενο ο νόμος και τα έργα του δεν λειτουργούν απλώς ως αφηρημένες ηθικές κατηγορίες, αλλά ως στοιχεία που ανήκουν στον χώρο του ιουδαϊσμού και συγκροτούν συγκεκριμένο τρόπο ταυτότητας και οριοθέτησης. Στην ανάπτυξη της εμφανίζεται καθαρά η επίγνωση ότι ζητήματα όπως η περιτομή, οι διατροφικοί κανόνες και οι τελετουργικές διακρίσεις δεν είναι περιφερειακά, αλλά αποτελούν κεντρικούς δείκτες της συζήτησης που οδηγεί στο Γαλ. 2:20.

Ιδίως στο σημείο όπου η συγγραφέας παρουσιάζει τη νεότερη συζήτηση για τα «ἔργα νόμου», γίνεται σαφές ότι για τον Παύλο η πίστη στον Χριστό δεν είναι απλώς εναλλακτική διαδρομή παράλληλη με τον νόμο, αλλά νέα αρχή ταυτότητας. Εφόσον τα «ἔργα νόμου» λειτουργούν ως σημεία του παλαιού κόσμου, η φράση «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» πρέπει να διαβαστεί ως έκφραση θανάτου ακριβώς προς εκείνη την παλαιά μορφή αυτοκαθορισμού. Με άλλα λόγια, στο έργο της Παπαδημητρίου το Γαλ. 2:20 συνδέεται στενά με την αποδόμηση της παλαιάς νομικής ταυτότητας. Ο άνθρωπος που ζει πλέον εν Χριστώ δεν θεμελιώνει την ύπαρξή του σε διακριτικά γνωρίσματα του νόμου, αλλά στη σχέση του με τον Χριστό και στη νέα κοινότητα που συγκροτείται διά της πίστεως²³².

Εδώ ακριβώς βρίσκεται και η ιδιαιτερότητα της προσέγγισής της. Η Παπαδημητρίου δεν ερμηνεύει τον παύλειο λόγο ως απλή καταδίκη κάθε έννοιας νόμου ούτε ως πλήρη κατάργηση κάθε ηθικού περιεχομένου. Αντίθετα, δείχνει ότι ο Παύλος αντιπαράτίθεται κυρίως στη λειτουργία του νόμου ως συστήματος αποκλεισμού και προνομιακής ταυτότητας. Κατά συνέπεια, το Γαλ. 2:20 σημαίνει όχι μόνο προσωπική μεταμόρφωση, αλλά και μετατόπιση ολόκληρης της βάσης πάνω στην οποία συγκροτείται η κοινότητα του Θεού. Η νέα ζωή εν Χριστώ είναι ταυτόχρονα νέα προσωπική ύπαρξη και νέα συλλογική ταυτότητα²³³.

²³¹ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 161.

²³² Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 153–160.

²³³ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 156–160.

4. Ο νόμος δεν εξαφανίζεται, αλλά μετασχηματίζεται: αγάπη και «νόμος τοῦ Χριστοῦ»

Ιδιαίτερα γόνιμη για το χωρίο της παρούσας διπλωματικής είναι η ενότητα όπου η Παπαδημητρίου συζητεί «τη νέα προοπτική για τον νόμο» με αναφορές στα Γαλ. 2:19, 3:19, 5:14 και 6:2. Στο σημείο αυτό η συγγραφέας δείχνει ότι το παύλειο πρόβλημα δεν εξαντλείται σε μια απλή κατάργηση του νόμου, αλλά οδηγεί σε αναδιατύπωση και μετασχηματισμό του. Η παλαιά λειτουργία του νόμου σχετικοποιείται, αλλά το ηθικό και κοινοτικό περιεχόμενό του ανασυντάσσεται μέσα στην εντολή της αγάπης και στον «νόμον τοῦ Χριστοῦ»²³⁴. Η παρατήρηση αυτή είναι ουσιώδης, επειδή αποτρέπει μία αντινομιστική ερμηνεία του Γαλ. 2:20. Το «οὐκέτι ἐγὼ» δεν σημαίνει ανομία· σημαίνει ἐξοδος από το παλαιό σύστημα και εἰσοδος σε ένα νέο χριστοκεντρικό ἦθος.

Αυτό γίνεται εξαιρετικά σαφές στους πίνακες και στις συνθετικές παρατηρήσεις της συγγραφέως. Στο Γαλ. 5:14, γράφει, «ὁ γὰρ πᾶς νόμος ἐν ἐνὶ λόγῳ πεπλήρωται, ἐν τῷ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν», ενώ στο Γαλ. 6:2 «ἀλλήλων τὰ βάρη βαστάζετε καὶ οὕτως ἀναπληρώσατε τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ»²³⁵. Η συγγραφέας ερμηνεύει τον «νόμον τοῦ Χριστοῦ» ως νόμο αλληλεγγύης και κοινότητας. Κατ' επέκταση, το Γαλ. 2:20 δεν οδηγεί τον ἄνθρωπο σε ατομική αὐτάρκεια ούτε σε αποσύνδεση από τους ἄλλους, αλλά σε ὑπαρξή που καθορίζεται από τον Χριστό και εκφράζεται ως αγάπη και αμοιβαία βασταγή βαρῶν. Το να ζει ο Χριστός μέσα στον πιστό σημαίνει ὅτι η ζωή του μετατρέπεται σε χώρο πραγμάτωσης της αγάπης, η οποία πλέον αποτελεί την πλήρωση του νόμου.

Εδώ μπορεί να διακριθεῖ και μια σημαντική ερμηνευτική συνέπεια για τη μελέτη του Γαλ. 2:20. Εφόσον η νέα ζωή ἐν Χριστῷ αποτυπώνεται ως ζωή αγάπης και κοινοτικής αλληλεγγύης, τότε το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν παραμένει σε επίπεδο εσωτερικό ἢ ατομικό, αλλά λαμβάνει ἀπὸ κοινωνικό και εκκλησιαστικό περιεχόμενο. Ο Χριστός ζει στον πιστό, ὅταν ο τελευταῖος παύει να αυτοπροσδιορίζεται ἀπὸ τον παλαιό νόμο και εἰσέρχεται στον νέο τρόπο ζωής που ἔχει ως γνώρισμα την αγάπη προς τον ἄλλον. Ἐτσι, η ερμηνεία της Παπαδημητρίου δίνει στο χωρίο ἐντονὴ εκκλησιολογική και κοινωνική διάσταση, αποτρέποντας κάθε ιδιωτική ἢ ατομοκεντρική του χρήση²³⁶.

²³⁴ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 161–164.

²³⁵ Παπαδημητρίου, 2018, σ. 164.

²³⁶ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 164–169.

5. Η ζωή εν Χριστώ ως ζωή κατά Πνεῦμα

Το τελευταίο καθοριστικό στοιχείο στην ερμηνεία της Παπαδημητρίου είναι η στενή σύνδεση της νέας ζωής με το Πνεῦμα. Στις σελίδες όπου εξετάζεται «το έργο του Πνεύματος», η συγγραφέας καθιστά σαφές ότι η χριστοκεντρική ζωή της προς Γαλάτας δεν νοείται χωρίς την ενεργό παρουσία του Πνεύματος στην κοινότητα και στον πιστό. Το Πνεῦμα συνδέεται με τη νέα πραγματικότητα της πίστεως, με την ελευθερία από τον νόμο και με τη διαμόρφωση νέου τρόπου υπάρξεως. Μάλιστα, η ίδια επισημαίνει ότι το έργο του Χριστού και η παρουσία του Πνεύματος τελούν σε άμεση συνάφεια με το Γαλ. 2:19–20, δηλαδή με τη συσταύρωση και τη νέα ζωή του πιστού²³⁷.

Η σημασία αυτής της παρατήρησης είναι μεγάλη. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν ερμηνεύεται από την Παπαδημητρίου με τρόπο απλώς χριστολογικό, αλλά συγχρόνως πνευματολογικό. Η παρουσία του Χριστού στον πιστό δεν είναι στατική ιδέα ή εξωτερική αναφορά· πραγματώνεται μέσα στη ζωή της Εκκλησίας από τη δύναμη του Πνεύματος. Αυτό φαίνεται καθαρά και από τις συνθετικές της διατυπώσεις σχετικά με τα Γαλ. 5:18, 5:22–23, 5:24–26, 6:1 και 6:7–8: το Πνεῦμα είναι ασύμβατο με τον νόμο ως παλαιό καθεστώς, οι καρποί του δεν εξαρτώνται από νομικές διατάξεις, και η ζωή κατά Πνεῦμα συγκροτεί νέο τρόπο ήθους και κοινότητας²³⁸. Το χωρίο της παρούσας διπλωματικής μπορεί, έτσι, να ιδωθεί ως χριστολογική διατύπωση μιας ζωής που ενεργοποιείται και φανερώνεται πνευματολογικά.

Ιδίως η αναφορά της συγγραφέως στην πράξη του πιστού ως φορέα αγάπης, υπομονής, πραότητας και αλληλεγγύης φανερώνει ότι η νέα ζωή δεν είναι άμορφη ή αφηρημένη, αλλά συγκεκριμένη. Η Παπαδημητρίου καταλήγει ότι το Πνεῦμα συγκροτεί νέα χριστιανική ηθική, η οποία υπερβαίνει το παλαιό καθεστώς του νόμου χωρίς να οδηγεί σε ηθική απορρύθμιση. Αντίθετα, ο άνθρωπος που ζει πλέον εν Χριστώ γίνεται φορέας νέου ήθους. Με αυτή την έννοια, το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει και άρνηση του σαρκικού φρονήματος, ενώ το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ζωή εν Πνεύματι, με καρπούς που αποδεικνύουν τη νέα ταυτότητα του πιστού.

²³⁷ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 169–170.

²³⁸ Παπαδημητρίου, 2018, σσ. 172–173.

Συμπέρασμα

Η ερμηνευτική συμβολή της Κυριακούλας Παπαδημητρίου στο Γαλ. 2:20 είναι ιδιαίτερα σημαντική, παρότι δεν παίρνει τη μορφή ενός στενά στίχο-προς-στίχο υπομνήματος αποκλειστικά πάνω στο χωρίο. Η συγγραφέας το εντάσσει οργανικά σε μια ευρύτερη χριστολογική, κοινωνιογλωσσολογική και εκκλησιολογική προοπτική. Το Γαλ. 2:20 ανήκει, κατά την ερμηνεία της, στον χώρο της νέας πραγματικότητας που εγκαινιάζεται με την έλευση του Χριστού. Συνδέεται άμεσα με την «πίστιν Χριστοῦ», με την προγραμματική ενότητα Γαλ. 2:16–21, με την υπέρβαση του παλαιού νομικού τρόπου ταυτότητας, με την ανασύνταξη του νόμου μέσα στην αγάπη και τον «νόμον τοῦ Χριστοῦ», και τελικά με τη ζωή κατά Πνεῦμα, η οποία πραγματώνει στην Εκκλησία τη νέα αυτή ύπαρξη.

Από αυτή την άποψη, η Παπαδημητρίου διαβάζει το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» ως υπέρβαση της παλαιάς, νομικά και κοινωνικά οριοθετημένης ταυτότητας, και το «ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» ως θεμελίωση μιας νέας ζωής που είναι συγχρόνως πίστη, σχέση, κοινοτική ταυτότητα, αγάπη και πνευματική ύπαρξη. Το χωρίο, λοιπόν, δεν είναι στην ερμηνεία της ούτε απλώς εσωτερική μυστική εμπειρία ούτε απλώς δογματική διατύπωση, αλλά συνοπτική έκφραση της καινής εν Χριστῷ ανθρωπολογίας και της νέας εκκλησιαστικής πραγματικότητας. Ακριβώς γι' αυτό, η συμβολή της μπορεί να θεωρηθεί πολύτιμη για μια σύγχρονη ορθόδοξη ανάγνωση του Γαλ. 2:20.

3.6 Αρχιμ. Δανιήλ Γ. Αεράκης

Στο εξεταζόμενο τμήμα του έργου του Αρχιμ. Δανιήλ Γ. Αεράκη, *Οι επιστολές του αποστόλου Παύλου. Δευτέρα προς Κορινθίους – Προς Γαλάτας. Ερμηνεία προς πνευματική οικοδομή*, ο σχολιασμός του Γαλ. 2:20 δεν προσφέρεται αποσπασματικά, αλλά μέσα σε μια συνεκτική ανάγνωση της ενότητας Γαλ. 2:17-21. Ήδη από την ενότητα με τίτλο «Περιττός ο Χριστός;» ο π.Αεράκης δείχνει ότι το ζητούμενο δεν είναι απλώς να εξηγηθούν φιλολογικά οι παύλεις διατυπώσεις, αλλά να φανερωθεί η πνευματική και σωτηριολογική τους βαρύτητα. Η ερμηνεία του κινείται με σαφώς ποιμαντικό και οικοδομητικό χαρακτήρα, χωρίς όμως να χάνει το θεολογικό της κέντρο: το Γαλ. 2:20 αποδίδεται ως χωρίο που συμπυκνώνει τη ρήξη με τον νόμο, τον θάνατο ως προς την αμαρτία, τη συσταύρωση με τον Χριστό, τη νέα ζωή της πίστεως και την προσωπική πρόσληψη της σταυρικής αγάπης του Κυρίου²³⁹.

Ιδιαίτερο γνώρισμα της προσέγγισης του πατέρα είναι ότι δεν τον απασχολεί μόνο το τι σημαίνουν οι λέξεις «συνεσταύρωμαι» και «ζει δε εν εμοί Χριστός», αλλά κυρίως τι συνεπάγονται για τον πραγματικό βίο του πιστού. Γι' αυτό και ο σχολιασμός του είναι εμφανώς παρακλητικός, ασκητικός και εκκλησιαστικός. Η μέθοδος που ακολουθεί συνίσταται στο να παραθέτει το παύλειο κείμενο, να αποσαφηνίζει τη σημασία του με απλά λόγια, να επικαλείται ενίοτε πατερικές μαρτυρίες, ιδίως του Χρυσοστόμου, και να καταλήγει σε ένα σαφές πνευματικό συμπέρασμα. Έτσι, το Γαλ. 2:20 δεν παραμένει χωρίο προς θεωρητική μελέτη, αλλά γίνεται κάλεσμα μετανοίας, ελευθερίας και νέας υπάρξεως.

1. «Περιττός ο Χριστός;»: η αδυνατότητα του Χριστού να γίνει «αμαρτίας διάκονος»

Ο Αεράκης ξεκινά τον σχολιασμό της ενότητας Γαλ. 2:17-21 από το ερώτημα που αναδύεται από τον στ. 17: αν ο άνθρωπος ζητεί να δικαιωθεί εν Χριστώ και παρ' όλα αυτά βρίσκεται ακόμη αμαρτωλός, άραγε ο Χριστός γίνεται «αμαρτίας διάκονος»; Η απάντησή του είναι απόλυτη και κατηγορηματική: «Ο Χριστός δεν μπορεί ν' αμαρτήσσει. Είναι ο Αναμάρτητος»²⁴⁰. Η διατύπωση αυτή είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο ο συγγραφέας διαβάσει το παύλειο κείμενο. Δεν περιορίζεται σε μια θεωρητική άρνηση, αλλά μετατρέπει το

²³⁹ Αεράκης, 2005, σσ. 497-505.

²⁴⁰ Αεράκης, 2005, σ. 497..

ερώτημα του Παύλου σε έντονη χριστολογική διακήρυξη: ο Χριστός, επειδή είναι αναμάρτητος, αποκλείεται να λειτουργεί ως φορέας ή αίτιος αμαρτίας.

Στο ίδιο πλαίσιο ο Αεράκης θεωρεί ότι όσοι επέμεναν στην αναγκαιότητα της περιτομής και των νομικών διατάξεων για τη σωτηρία οδηγούνταν, έστω και άθελά τους, σε βλάσφημο συμπέρασμα. Γράφει χαρακτηριστικά: «Σ' αυτή τη βλασφημία καταλήγει η θεωρία τους»²⁴¹. Η βαρύτητα της φράσεως αυτής είναι μεγάλη. Διότι αποκαλύπτει ότι για τον Αεράκη η επιμονή στον νόμο δεν είναι απλώς ένα δευτερεύον εκκλησιαστικό ή πρακτικό σφάλμα, αλλά ένα σφάλμα που πλήττει το ίδιο το πρόσωπο και το έργο του Χριστού. Αν ο Χριστός δεν αρκεί, αν χρειάζεται η σωτηρία να συμπληρωθεί από τον νόμο, τότε ο Χριστός υποβιβάζεται. Από αυτή την αφετηρία γίνεται ήδη φανερό ότι το Γαλ. 2:20 θα ερμηνευθεί ως αποκλειστική προσκόλληση στον Χριστό, όχι ως παράλληλη συνύπαρξη Χριστού και νόμου.

Προς ενίσχυση της θέσεώς του ο Αεράκης επικαλείται και τον Ιωάννη Χρυσόστομο, παραθέτοντας τη χρυσοστομική ερμηνεία ότι, εάν τα παλαιά επανεγερθούν, τότε οι ιουδαίζοντες μεταθέτουν την αιτία από τον νόμο στον Χριστό, τον οποίο εμφανίζουν ως αίτιο της παραβάσεως. Η χρυσοστομική παρατήρηση λειτουργεί εδώ ως εκκλησιαστική επικύρωση της ανάγνωσης του Αεράκη: ο Χριστός, ως η δικαιοσύνη και η σωτηρία ημών, δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί αίτιος αμαρτίας. Ακριβώς γι' αυτό και το «μη γένοιτο» του Παύλου γίνεται για τον Αεράκη κατηγορηματική απόρριψη κάθε σκέψεως που υποσκάπτει την πληρότητα του λυτρωτικού έργου του Χριστού.²⁴²

2. Η κατάργηση του νόμου και η διάκριση «καταργουμένων» και «τελουμένων»

Από τον στ. 18 ο Αεράκης μεταβαίνει στο κρίσιμο θέμα του νόμου. Εξηγεί ότι η επιστροφή στον νόμο, αφού έχει κανείς ήδη γνωρίσει και δεχθεί τον Χριστό, συνιστά αναίρεση αυτού που καταργήθηκε. Γι' αυτό και το ερώτημα δεν είναι απλώς αν ο νόμος έχει κάποια γενική αξία, αλλά ποια στοιχεία του διατηρούνται και ποια παρέρχονται. Ο συγγραφέας διακρίνει ρητά τρεις κατηγορίες, από τις οποίες εδώ αναφέρονται καθαρά οι δύο: «Η μία είναι τα καταργούμενα» και «Η άλλη είναι τα τελούμενα»²⁴³. Στα «καταργούμενα» εντάσσει «τις θυσίες και τις τελετουργικές πράξεις που είχαν καθαρά συμβολικό και προτυπωτικό

²⁴¹ Αεράκης, 2005, σ. 497.

²⁴² Αεράκης, 2005, σ. 497.

²⁴³ Αεράκης, 2005, σ. 499.

χαρακτήρα», ενώ στα «τελούμενα» εντάσσει τον ηθικό νόμο και τις εντολές «που ο Κύριος επλήρωσε, δηλαδή συμπλήρωσε και τελειοποίησε»²⁴⁴.

Η διάκριση αυτή είναι θεολογικά πολύ σημαντική, διότι εμποδίζει μια επιφανειακή αντίθεση μεταξύ παλαιού και νέου. Ο Αεράκης δεν λέγει ότι ο Χριστός ήλθε απλώς για να ακυρώσει τα πάντα. Αντιθέτως, ο Χριστός καταργεί το σκιώδες, το προτυπωτικό και το τελετουργικό, αλλά πληροί και τελειοποιεί το ηθικό και σωτηριολογικό νόημα του νόμου. Έτσι, η επιστροφή στις παλαιές τυπικές διατάξεις δεν αποτελεί επιστροφή στον Θεό, αλλά οπισθοδρόμηση σε κάτι που έχει ήδη βρει την τελειώσή του εν Χριστώ. Η παρατήρηση αυτή προετοιμάζει την ερμηνεία του στ. 19, όπου ο Παύλος εκφράζει ήδη τον θάνατό του ως προς τον νόμο.

Ακόμη πιο εύγλωττη είναι η εικόνα που χρησιμοποιεί ο Αεράκης για να εξηγήσει τη μετάβαση από τον νόμο στον Χριστό. Παρομοιάζει την κατάσταση με έναν άρρωστο που θεραπεύεται από ένα νέο, αποτελεσματικό φάρμακο. Αναρωτιέται αν ο άρρωστος θα παραμείνει στο παλαιό, ανώφελο φάρμακο, και απαντά ότι αυτό θα ήταν αδιανόητο. Η εικόνα κορυφώνεται στη φράση: «Αν υποθέσουμε ότι μπορούσε το πρώτο φάρμακο να τον θεραπεύσει, θα τ' άφηνε; Όχι. Θα ζούσε μ' αυτό»²⁴⁵. Μέσα από αυτή την εικόνα γίνεται φανερό ότι για τον Αεράκη ο νόμος έχει πλέον αποδειχθεί ανεπαρκής, ενώ ο Χριστός είναι η πραγματική θεραπεία. Η εγκατάλειψη του νόμου δεν είναι αυθαίρετη απάρνηση, αλλά κίνηση ζωής προς εκείνο που όντως σώζει.

3. «Θάνατος ζωής»: η ερμηνεία του στ. 19 ως μετάβαση από τον νόμο στον Θεό

Η ενότητα «Θάνατος ζωής!» (στ. 19) αποτελεί για τον Αεράκη το αναγκαίο προοίμιο του Γαλ. 2:20. Εδώ εξηγεί ότι ο Παύλος, λέγοντας «Εγώ γαρ δια νόμου νόμω απέθανον, ίνα Θεώ ζήσω», φανερώνει μια διπλή κίνηση: αφ' ενός αποθνήσκει ως προς τον νόμο, αφ' ετέρου ανατέλλει γι' αυτόν ζωή προς τον Θεό. Ο Αεράκης αποδίδει το χωρίο ερμηνευτικά ως εξής: «Εγκαταλείπω να γυρίσω πίσω, στο Νόμο. Προσκολλούμαι για πάντα στον Ιησού Χριστό. Μέσα σ' Αυτόν βρίσκω τη σωτηρία, που ο Νόμος δεν μπορούσε να προσφέρει»²⁴⁶. Η ερμηνευτική αυτή απόδοση είναι αποκαλυπτική. Ο θάνατος προς τον νόμο δεν νοείται ως

²⁴⁴ Αεράκης, 2005, σ. 499.

²⁴⁵ Αεράκης, 2005, σ. 501.

²⁴⁶ Αεράκης, 2005, σ. 501.

θεωρητική απόρριψη, αλλά ως τελεσιδίκη εγκατάλειψη του παλαιού τρόπου σωτηρίας και ως μόνιμη προσκόλληση στον Χριστό.

Η παρατήρηση αυτή έχει άμεση σημασία για το Γαλ. 2:20. Αφού ο Παύλος απέθανε ως προς τον νόμο, μπορεί πλέον να πει «Χριστώ συνεσταύρωμαι». Ο Αεράκης δεν βλέπει εδώ απλώς μια αντικατάσταση διδασκαλιών, αλλά μια πλήρη μετάθεση του κέντρου της ζωής. Ο νόμος παύει να είναι το πεδίο της υπέρξεως και της ελπίδας. Ο Θεός, ο οποίος δίνει τη ζωή εν Χριστώ, γίνεται πλέον ο μόνος χώρος ζωής. Η έκφραση «θάνατος ζωής» φανερώνει αυτό το παράδοξο: θάνατος προς το παλαιό σημαίνει γέννηση πραγματικής ζωής.

4. «Ταύτις με τη ζωή του Χριστού»: η ερμηνεία του στ. 20

Παρακάτω ο Αεράκης εισέρχεται άμεσα στον σχολιασμό του στ. 20, θέτοντας εμφαντικά τον τίτλο «Ταύτις με τη ζωή του Χριστού». Ο τίτλος αυτός αποτελεί από μόνος του μία μικρή ερμηνευτική σύνοψη. Ο Παύλος, κατά τον Αεράκη, δεν δηλώνει απλώς μία εσωτερική θρησκευτική αίσθηση, αλλά μία ταύτιση με τον ίδιο τον τρόπο ζωής του Χριστού. Γι' αυτό και διευκρινίζει ότι τώρα πια «δεν μπορεί να είναι ο πιστός» όπως πριν, επειδή «είναι πεθαμένος για τον κόσμο», «είναι πεθαμένος για την αμαρτία», «είναι συσταυρωμένος με τον Χριστό» και «είναι αναστημένος» σε νέα ζωή²⁴⁷. Παρότι η διατύπωση αυτή έχει ποιμαντικό χαρακτήρα, είναι εξαιρετικά πυκνή. Η συσταύρωση με τον Χριστό σημαίνει νέκρωση του κόσμου, της αμαρτίας και της παλαιάς καταστάσεως, και συγχρόνως είσοδο σε νέα ζωή αναστάσιμη.

Στο ίδιο σημείο ο Αεράκης παραθέτει και το ίδιο το παύλειο χωρίο, ως «το περίφημο», γράφοντας: «“Χριστώ συνεσταύρωμαι· ζω δε ουκέτι ἐγώ, ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός...”»²⁴⁸. Η έμφαση στο «περίφημο» δείχνει ότι αντιλαμβάνεται τον στ. 20 ως κορυφαία παύλεια διατύπωση. Η συνέχεια της εξηγήσεώς του δίνει ένα κλειδί για τη δική του πρόσληψη: «Εσταυρώθηκε ο Χριστός. Σταυρωθήκαμε κ' εμείς μαζί Του»²⁴⁹. Η συσταύρωση, λοιπόν, δεν νοείται μεταφορικά, αλλά ως πραγματική εκκλησιαστική συμμετοχή του πιστού στο σταυρικό γεγονός του Χριστού. Εδώ ο Αεράκης ακολουθεί τη μεγάλη πατερική και λειτουργική γραμμή, κατά την οποία ο πιστός δεν θυμάται απλώς τον Χριστό, αλλά μετέχει στο πάθος και στην αναστάσή Του.

²⁴⁷ Αεράκης, 2005, σ. 503.

²⁴⁸ Αεράκης, 2005, σ. 503.

²⁴⁹ Αεράκης, 2005, σ. 503.

Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει και ο τρόπος με τον οποίο ο Αεράκης αποσαφηνίζει τη σχέση του Παύλειου θανάτου και της ζωής με τον θάνατο και τη ζωή του Χριστού. Γράφει: «Ο Χριστός σταυρώθηκε και νεκρώθηκε σωματικά. Ο Παύλος είχε νεκρωθή ψυχικά... είχε πεθάνει ως προς την αμαρτία. Το ίδιο και με τη ζωή. Ο Χριστός αναστήθηκε σωματικά. Ο Παύλος ζούσε αναστημένος πνευματικά»²⁵⁰. Η διάκριση αυτή είναι καίρια. Ο Αεράκης δεν συγχέει τη μοναδική, ιστορική και σωτηριολογική πράξη του Χριστού με την πνευματική εμπειρία του πιστού. Ο Χριστός σταυρώνεται και ανασταίνεται σωματικά· ο Παύλος, όμως, μετέχει σ' αυτά ψυχικά και πνευματικά, διά του θανάτου προς την αμαρτία και της πνευματικής αναστάσεως.

Προς επιβεβαίωση της ερμηνείας αυτής, ο Αεράκης παραθέτει και εδώ χρυσόστομικό χωρίο: «“Ουδέν γίνεται απ’ εμού, που να μη το θέλη ο Χριστός... Όπως, δηλαδή, μιλώντας για θάνατο, εννοεί όχι το φυσικό, αλλά τον προερχόμενο απ’ τις αμαρτίες, έτσι και σαν ζωή εννοεί την απαλλαγή από αυτές”»²⁵¹. Μέσα από αυτή τη μαρτυρία γίνεται σαφές ότι ο Αεράκης αντιλαμβάνεται το «ζω δε ουκέτι ἐγὼ» ως ηθική και πνευματική νέκρωση της αμαρτίας, ενώ το «ζῆ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» ως εγκατάσταση μιας νέας απαλλαγμένης ζωής. Η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό σημαίνει ακριβώς ότι η αμαρτία παύει να είναι η κυρίαρχη δύναμη του εσωτερικού ανθρώπου.

5. «Ἐν πίστει ζω»: η νέα ζωή ως προσωπική πρόσληψη της αγάπης του Χριστού

Η ανάπτυξη του Αεράκη δεν μένει στην αρνητική πλευρά της συσταυρώσεως. Επιμένει ότι ο θάνατος του Χριστού «σημαίνει μια ζωή για το Χριστό»²⁵². Δεν πρόκειται, δηλαδή, για νέκρωση χωρίς περιεχόμενο, αλλά για μεταμόρφωση όλης της ζωής. Χαρακτηριστικά γράφει ότι, αν ζούμε σωματικά ακόμη, «η ζωή μας έχει αλλάξει από τότε που πιστέψαμε στο Χριστό. Έχει πάρει άλλο νόημα, άλλες διαστάσεις. Είναι ζωή πίστεως». Η φράση αυτή αποτελεί ένα από τα κεντρικά ερμηνευτικά κλειδιά του συγγραφέα. Το «ἐν πίστει ζω» σημαίνει ότι η φυσική και σωματική ζωή δεν καταργείται, αλλά λαμβάνει άλλο νόημα, άλλες διαστάσεις, άλλη θεμελίωση.

Εξαιρετικά αποκαλυπτικός είναι και ο τρόπος με τον οποίο ο Αεράκης ερμηνεύει το «του αγαπήσαντός με». Γράφει: «Ο Χριστός είναι η δική μου αγάπη, διότι με αγάπησε. Όλους βέβαια τους αγάπησε και τους αγαπά, αλλ’ ο καθένας βλέπει προσωπικά την αγάπη του

²⁵⁰ Αεράκης, 2005, σ. 503.

²⁵¹ Αεράκης, 2005, σ. 503.

²⁵² Αεράκης, 2005, σ. 505.

Χριστού»²⁵³. Είναι φανερό ότι εδώ ο συγγραφέας αναδεικνύει τον βαθιά προσωπικό χαρακτήρα της παύλειας πίστεως. Η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό δεν είναι απρόσωπη ή γενική πραγματικότητα, αλλά ζωή που γεννιέται από την προσωπική αίσθηση ότι ο Χριστός αγαπά «εμέ». Έτσι, το παύλειο χωρίο είναι για τον Αεράκη συγχρόνως εκκλησιαστικό και βαθύτατα προσωπικό.

Η σκέψη αυτή κορυφώνεται στην τολμηρή και εντυπωσιακή φράση: «Αν υποθέσουμε, πως μόνο εγώ ήμουν στη γη αμαρτωλός, και μόνο για μένα θα κατέβαινε ο Θεός στη γη και θα παρέδινε τον εαυτό Του στο θάνατο»²⁵⁴. Η φράση αυτή δεν ακυρώνει βέβαια την καθολικότητα της σωτηρίας· ο Αεράκης διευκρινίζει αμέσως ότι «στην πραγματικότητα ο Χριστός σταυρώθηκε για όλους». Όμως επιθυμεί να δείξει την ένταση της προσωπικής πρόσληψης της θείας αγάπης. Όπως ο Παύλος οικειοποιείται το «υπέρ εμού», έτσι και κάθε πιστός καλείται να αντιληφθεί τη σταυρική αγάπη του Χριστού ως άμεσα στραμμένη προς τον ίδιο. Η ερμηνεία του Αεράκη είναι εδώ ιδιαίτερα σημαντική, διότι δείχνει πώς ένας νεότερος ορθόδοξος ερμηνευτής αναγινώσκει το Γαλ. 2:20 όχι μόνο σωτηριολογικά ή δογματικά, αλλά και ως προσωπική εμπειρία αγάπης.

6. «Μάταια σταυρώθηκε;»: η επιστροφή στον νόμο ως απώλεια της ελευθερίας

Το τελευταίο βήμα της αναπτύξεως του Αεράκη είναι ο σχολιασμός του στ. 21, τον οποίο τιτλοφορεί «Μάταια σταυρώθηκε;»²⁵⁵. Η διατύπωση αυτή φανερώνει ότι γι' αυτόν ο στ. 21 είναι το αναγκαίο ερμηνευτικό συμπέρασμα του στ. 20. Αφού ο Χριστός σταυρώθηκε από τέτοια αγάπη για μας, «πως είναι δυνατόν ν' αφήση κανείς το Χριστό και να ξαναγυρίση στο Νόμο, ν' αφήση το μείζον και να ξαναγυρίση στο έλασσον, ν' αφήση την ελευθερία και να ξαναγυρίση στην υποδούλωσι;»²⁵⁶. Η φράση αυτή συνοψίζει ολόκληρη τη λογική του σχολιασμού του. Η επιστροφή στον νόμο δεν είναι γι' αυτόν ούτε αθώα ούτε απλώς ερμηνευτικά λανθασμένη. Είναι αρνητική απάντηση στη σταυρική αγάπη του Χριστού και επαναφορά του ανθρώπου από την ελευθερία στη δουλεία.

Η κορύφωση αυτή ενισχύεται από την τελευταία διατύπωση του αποσπάσματος: «Με το Νόμο ήμασταν σκλάβοι. Όχι απλώς, διότι μας πίεζε και πιεζόμασταν, αλλά και διότι δεν

²⁵³ Αεράκης, 2005, σ. 505.

²⁵⁴ Αεράκης, 2005, σ. 505.

²⁵⁵ Αεράκης, 2005, σ. 505.

²⁵⁶ Αεράκης, 2005, σ. 505.

μπορούσε να μας εμποδίσει απ' την αιώνια σκλαβιά του θανάτου»²⁵⁷. Εδώ ο Αεράκης συνδέει την παύλεια αντίθεση μεταξύ νόμου και Χριστού με το βαθύτερο ανθρωπολογικό πρόβλημα: την αιώνια σκλαβιά του θανάτου. Έτσι, το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» φανερώνεται ως η μόνη πραγματική απάντηση απέναντι στον θάνατο. Ο νόμος μπορεί να ρυθμίζει, να πιέζει, να υπενθυμίζει, αλλά δεν σώζει. Η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό είναι αυτή που συντρίβει την κυριαρχία του θανάτου.

Συμπέρασμα

Στο διαθέσιμο τμήμα του έργου του ο Αρχιμ. Δανιήλ Γ. Αεράκης προσφέρει μια ερμηνεία του Γαλ. 2:20 βαθιά χριστοκεντρική, σωτηριολογική και ποιμαντική. Το χωρίο εντάσσεται από αυτόν μέσα στην ενότητα Γαλ. 2:17-21, όπου αποκρούεται κατηγορηματικά η σκέψη ότι ο Χριστός μπορεί να είναι «αμαρτίας διάκονος», καταδεικνύεται η ανεπάρκεια του νόμου να σώσει, περιγράφεται ο θάνατος του πιστού ως προς τον νόμο, και αναπτύσσεται η συσταύρωση με τον Χριστό ως θάνατος προς την αμαρτία και ως νέα πνευματική ανάσταση.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι ο Αεράκης διαβάσει το «ζῶ δε οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» ως πραγματική μεταμόρφωση του βίου: ο πιστός παύει να ζει για τον κόσμο και για την αμαρτία, ζει πλέον «ἐν πίστει», και προσλαμβάνει προσωπικά την αγάπη του Χριστού, ο οποίος «με αγάπησε» και «παρέδωσε εαυτόν υπέρ ἐμού». Έτσι, η παύλεια φράση γίνεται, στην ανάγνωση του πατρός, συγχρόνως ομολογία πίστεως, εμπειρία αγάπης, κριτήριο πνευματικής ζωής και μαρτυρία απελευθερώσεως από τον νόμο, την αμαρτία και τον θάνατο.

²⁵⁷ Αεράκης, 2005, σ. 505.

3.7 Όσιος Σωφρόνιος Σαχάρωφ του Έσσεξ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ο όσιος Σωφρόνιος Σαχάρωφ είναι ο ιδρυτής της Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής Μονής του Τιμίου Προδρόμου στο Έσσεξ και πνευματικό τέκνο του αγίου Σιλουανού του Αθωνίτη. Στα τρία αποσπάσματα που εξετάζονται από το έργο του, *Το μυστήριο της χριστιανικής ζωής*, δεν εντοπίζεται ρητή και άμεση παραπομπή στο Γαλ. 2:20. Ωστόσο, το υλικό που περιέχουν είναι εξαιρετικά γόνιμο για τη θεολογική συσχέτιση με το χωρίο «ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός». Αυτό συμβαίνει διότι ο Σωφρόνιος επανέρχεται διαρκώς σε θεματικούς άξονες που ακουμπούν άμεσα το παύλειο νόημα: στη μετάβαση από τη θεωρητική γνώση στη βιωμένη κοινωνία με τον Θεό, στην ομοίωση προς τον Χριστό, στην ταπείνωση ως υπαρξιακή προϋπόθεση της θείας ζωής, καθώς και στη χάρη και στο άκτιστο φως ως θεμέλιο της πνευματικής υπάρξεως. Κατά συνέπεια, στην περίπτωση του Σωφρονίου δεν έχουμε λεκτικό υπομνηματισμό του στίχου, αλλά ουσιαστική πνευματική και θεολογική ερμηνευτική εγγύτητα προς αυτόν.

Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για μια διπλωματική εργασία όπως η παρούσα. Διότι δεν είναι απαραίτητο κάθε νεότερος ορθόδοξος συγγραφέας να παραθέτει ρητώς τον παύλειο στίχο, για να συμβάλλει στην κατανόησή του. Στην περίπτωση του Σωφρονίου, η συμβολή του έγκειται ακριβώς στο ότι περιγράφει υπαρξιακά, ασκητικά και μυστικά αυτό που ο Παύλος διατυπώνει συνοπτικά και αποκαλυπτικά στο Γαλ. 2:20: τον θάνατο του παλαιού ανθρώπου και την εγκατάσταση της ζωής του Χριστού στο εσωτερικό του πιστού.

1. Από τη θεωρητική γνώση στην εσωτερική κατοίκηση του Θεού

Στο πρώτο απόσπασμα του βιβλίου, στην ενότητα «Οδοί θεολογικής ασκήσεως», ο Σωφρόνιος επιμένει ότι ούτε η καθαρά διανοητική θεολογία ούτε μια αποσπασμένη από τη θεολογική συνείδηση προσευχή επαρκούν από μόνες τους. Γράφει χαρακτηριστικά ότι «ούτε η διανοητική θεολογία χωρίς την προσευχή της μετανόιας, ούτε η προσευχή ... χωρίς νοερή θεολογική θεωρία, αγγίζουν την τελειότητα» και προσθέτει ότι «μόνη η γνώση που περικλείει μέσα της όλη την έννοια ζωής» οδηγεί στο πλήρωμα της χριστιανικής εμπειρίας²⁵⁸. Η παρατήρηση αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική για τη μελέτη του Γαλ. 2:20. Ο Παύλος δεν

²⁵⁸ Σωφρόνιος, 2011, σ. 53.

περιγράφει εκεί μια ιδέα περί Χριστού, αλλά μια ύπαρξη που έχει πλέον μετασχηματισθεί. Αντίστοιχα, ο Σωφρόνιος υπογραμμίζει ότι η αληθινή γνώση του Θεού δεν είναι αφηρημένη θεωρία, αλλά ζωή. Η συγγένεια με το «ζῶ δε οὐκέτι ἐγώ» είναι εμφανής: το κέντρο βάρους μετατίθεται από το σκεπτόμενο ἐγώ στην βιωμένη και μεταμορφωμένη ύπαρξη.

Ακόμη πιο σαφής γίνεται η σχέση αυτή στη συνέχεια του ίδιου αποσπάσματος, όπου ο Σωφρόνιος θέτει το ερώτημα: «Πώς όμως να πραγματοποιήσουμε τη μετάβαση αυτή από τη γνώση (τυπική) λογική προς τις εννοήσεις του θεόπνευστου γεγονότος;» Και απαντά ότι «τη δίοδο ἐδῶ, την υποδεικνύει ο Χριστός», παραθέτοντας το Ιω. 14:23: «εάν τις αγαπά Με, τον λόγον Μου τηρήσει ... και προς αὐτόν ἐλευσόμεθα και μονήν παρ' αὐτῷ ποιήσομεν»²⁵⁹. Το σημείο αυτό είναι ἴσως το πλέον καίριο για τη σύνδεση με το Γαλ. 2:20. Ἐδῶ ο Σωφρόνιος δεν μιλά απλῶς για ηθική συμμόρφωση οὔτε μόνο για μυστική ἐμπειρία, ἀλλά για ἐσωτερική κατοίκηση του Θεού στον ἄνθρωπο. Η ευαγγελική φράση «μονήν παρ' αὐτῷ ποιήσομεν» συντονίζεται σε ἐξαιρετικό βαθμό με το παύλειο «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός». Δεν πρόκειται βέβαια για ταυτόσημη λεκτική διατύπωση, ἀλλά για κοινό θεολογικό πυρήνα: η χριστιανική ζωή είναι ζωή ἐσωτερικῆς θείας παρουσίας.

Ο Σωφρόνιος συνεχίζει μάλιστα λέγοντας ότι «ἡ ἐνότης μετὰ του Πατρός και του Υιού και του δεδομένου ἀπὸ Αὐτοῦ Πνεύματος Ἁγίου μάς δίνει την ἀποκεκαλυμμένη ὁρθή γνώση για τον Θεό στην πιο υπαρξιακή πραγματικότητα»²⁶⁰. Η ἐμφαση στην «υπαρξιακή πραγματικότητα» είναι καθοριστική. Δεν πρόκειται για θεωρία περί θεώσεως, ἀλλά για πραγματική ὑπαρξη ἐν κοινωνία με τον Θεό. Και ἐδῶ ἀκριβῶς ἡ συνάφεια με το Γαλ. 2:20 γίνεται ἀκόμη βαθύτερη: ο Παῦλος μιλά για τη ζωή του Χριστού μέσα στον ἄνθρωπο, ἐνῶ ο Σωφρόνιος μιλά για την υπαρξιακή ἐνότητα του ἀνθρώπου με τον Θεό ὡς γνώση και ζωή.

2. Η ομοίωση προς τον Χριστό ὡς ἐνεργὸς μετοχή και ὄχι ἐξωτερικὴ μίμηση

Στο δεύτερο ἀπόσπασμα του ίδιου ἔργου, στην ἐνότητα «Εἰκόνα και ομοιώσις», ο Σωφρόνιος ἀναπτύσσει μια θεολογία συγγένειας και ομοιώσεως του ἀνθρώπου προς τον Χριστό, ἡ οποία συνδέεται ὀργανικά με το χωρίο της παρούσας ἐργασίας. Ο Σωφρόνιος διατυπώνει την ἐξῆς ἰδιαίτερα σημαντική σκέψη: ἐφόσον ο Χριστός ἐγινε ὅμοιος με ἐμᾶς σε ὅλα, «αὐτό ἀσφαλῶς δεν θα στερήσει να ὁμοιωθούμε και ἐμεῖς με Αὐτόν ... με την ἐνέργειά Του μέσα μας». Η διατύπωση αὐτή είναι ἐξαιρετικά γόνιμη για την ἐρμηνεία του Γαλ. 2:20.

²⁵⁹ Σωφρόνιος, 2011, σ. 55.

²⁶⁰ Σωφρόνιος, 2011, σ. 55.

Δείχνει ότι η χριστιανική ύπαρξη δεν εξαντλείται σε εξωτερική ηθική μίμηση του Χριστού, αλλά προϋποθέτει εσωτερική ενέργεια του ίδιου του Χριστού στον άνθρωπο. Με άλλα λόγια, ο Σωφρόνιος μιλά για μια δυναμική ομοίωση, στην οποία ο άνθρωπος δεν ενεργεί μόνος, αλλά δέχεται και φέρει μέσα του τη θεία ενέργεια.

Η σκέψη αυτή προσεγγίζει εκ των έσω το παύλειο «ουκέτι ἐγώ». Στον Παύλο, το ἐγώ δεν καταργείται ως πρόσωπο, αλλά παύει να είναι η αυτάρκης πηγή της ζωής του. Αντίστοιχα, στον Σωφρόνιο, ο άνθρωπος δεν θεώνεται ούτε ομοιούται προς τον Χριστό με δικές του δυνάμεις, αλλά «με την ενέργειά Του μέσα μας». Η μετατόπιση είναι εμφανής: από την αυτονομία στην κοινωνία, από την αυτάρκεια στη μετοχή, από την απλή ανθρώπινη προσπάθεια στη χάρη που ενεργεί στο εσωτερικό του ανθρώπου. Γι' αυτό και η σοφρωνική θεολογία της ομοιώσεως αποτελεί ουσιαστική ερμηνευτική γέφυρα προς το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός».

3. Η ταπείνωση ως υπαρξιακή μορφή της εν Χριστώ ζωής

Στο τρίτο απόσπασμα, ο Σωφρόνιος αφιερώνει ιδιαίτερα σημαντική ανάπτυξη στην ταπείνωση. Εκεί γράφει: «Ο Κύριος μας έδωσε την εντολή να ταπεινωθούμε, για να ομοιώσουμε προς Αυτόν. Η ταπείνωσης, σε αντίθεση με την υπερηφάνεια, ανοίγει την καρδιά με κίνηση αγάπης προς όλη την κτίση, κάνει τον άνθρωπο να αισθάνεται εσωτερικά βλέποντας τους άλλους σε δόξα. Καθιστά τον άνθρωπο αληθινά θεοειδή. Έλκει δε αυτόν το άκτιστο φως του Θεού. Εμπνέει τη δίψα να ομοιωθεί με Αυτόν σε όλα τα επίπεδα»²⁶¹. Το απόσπασμα αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό για το παύλειο χωρίο. Δείχνει ότι η εν Χριστώ ζωή δεν είναι κυρίως κατάσταση νομικής δικαιώσεως ή εσωτερικής αυτάρκειας, αλλά μορφή ταπεινώσεως, αγάπης και εσωτερικής μεταμορφώσεως.

Από τη σκοπιά αυτή, η ταπείνωση μπορεί να νοηθεί ως το πνευματικό ισοδύναμο του «ουκέτι ἐγώ». Το παλαιό ἐγώ, που ζει στην υπερηφάνεια, στην αυτονόμηση και στην αυτοδικαίωση, πρέπει να υποχωρήσει. Στη θέση του, κατά τον Σωφρόνιο, έρχεται μια ταπείνωση που «ανοίγει την καρδιά», που ελκύει το άκτιστο φως του Θεού και που καθιστά τον άνθρωπο «αληθινά θεοειδή». Αυτό σημαίνει ότι η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο δεν είναι αφηρημένη ιδέα, αλλά παίρνει μορφή στην ταπείνωση, στην αγάπη προς όλη την κτίση και στην εσωτερική θέα των άλλων «σε δόξα». Εδώ η σχέση με το Γαλ. 2:20 γίνεται και

²⁶¹ Σωφρόνιος, 2011, σ. 69.

ασκητική και ανθρωπολογική: ο Χριστός ζει στον άνθρωπο όταν ο άνθρωπος παύει να έχει ως κέντρο τον εαυτό του.

4. Η χάρη ως θεμέλιο της νέας ζωής

Στο ίδιο απόσπασμα, ο Σωφρόνιος αφιερώνει ειδική ενότητα στη χάρη. Εκεί σημειώνει ότι «η πνευματική του ανθρώπου ζωή βαστάζεται από το χάρισμα της χάριτος»²⁶². Η σύντομη αυτή διατύπωση είναι θεολογικά εξαιρετικά πυκνή. Δηλώνει ότι η πνευματική ζωή δεν έχει την αρχή της στον άνθρωπο, αλλά στη χάρη. Η νέα ύπαρξη δεν είναι έργο ψυχολογικής εντάσεως, ούτε απλό αποτέλεσμα ηθικής ασκήσεως, αλλά βαστάζεται, δηλαδή στηρίζεται, φέρεται και διατηρείται από το χάρισμα της θείας χάριτος. Στο σημείο αυτό η συσχέτιση με το Γαλ. 2:20 είναι άμεση: το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν σημαίνει ότι ο άνθρωπος αυτοεξυψώνεται, αλλά ότι η ζωή του στηρίζεται πλέον σε ξένη προς το παλαιό εγώ δύναμη, δηλαδή στη χάρη του Χριστού.

Λίγο παρακάτω, ο Σωφρόνιος συμπληρώνει ότι «χωρίς τη γνώσιν, δηλαδή τη χορηγούμενη διά μέσου μιας εκ βαθέων επιθυμίας μας από το “Άκτιστο Φως”, η ανθρώπινη ζωή ...» χάνει τον ορθό προσανατολισμό της και απειλείται από διάλυση και χάος²⁶³. Η βασική κατεύθυνση είναι σαφής: η αληθινή ανθρώπινη ζωή δεν μπορεί να στερεωθεί χωρίς τη γνώση που δίνεται από το άκτιστο φως. Η ζωή του ανθρώπου έχει ανάγκη φωτισμού, όχι απλώς ηθικού ελέγχου. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τη σχέση με το Γαλ. 2:20. Η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό δεν είναι απλώς ηθική μίμηση, αλλά φως, χάρη και εσωτερική γνώση που μεταμορφώνει την ανθρώπινη ύπαρξη.

5. Η από τον Σωφρόνιο πρόσληψη του χωρίου: όχι ρητή παράθεση, αλλά ουσιαστική ερμηνευτική συγγένεια

Με βάση τα παραπάνω μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Σωφρόνιος δεν προσφέρει εδώ άμεσο λεκτικό υπομνηματισμό του Γαλ. 2:20, αλλά κάτι ενδεχομένως εξίσου σημαντικό: προσφέρει μια βιωματική φαινομενολογία της εν Χριστώ ζωής. Η χριστιανική ύπαρξη, κατά τον Σωφρόνιο, δεν είναι εξωτερική προσχώρηση σε θρησκευτικό σύστημα, αλλά μετάβαση από την εννοιακή γνώση στην εσωτερική κατοίκηση του Θεού, από την αυτάρκεια στην ομοίωση «με την ενέργειά Του μέσα μας», από την υπερηφάνεια στην ταπείνωση, και από την

²⁶² Σωφρόνιος, 2011, σ. 83.

²⁶³ Σωφρόνιος, 2011, σ. 85.

ανθρωποκεντρική αυτοσυντήρηση στη ζωή που βαστάζεται από τη χάρη και φωτίζεται από το άκτιστο φως. Όλοι αυτοί οι άξονες συνιστούν ουσιαστική ερμηνευτική προσέγγιση του παύλειου «ουκέτι εγώ» και «ζη δε εν εμοί Χριστός».

Με άλλα λόγια, αν ήθελε κανείς να συνοψίσει τη συμβολή του Σωφρονίου στο θέμα της παρούσας διπλωματικής, θα μπορούσε να πει ότι ο Παύλος διατυπώνει τον στίχο, ενώ ο Σωφρόνιος περιγράφει τους υπαρξιακούς και πνευματικούς όρους υπό τους οποίους ο στίχος αυτός γίνεται πραγματικότητα. Ο Χριστός ζει μέσα στον άνθρωπο, όταν η γνώση γίνεται ζωή, όταν η εντολή οδηγεί στην εσωτερική «μονή» του Θεού, όταν η ανθρώπινη ύπαρξη αρχίζει να ομοιούται προς τον Χριστό «με την ενέργειά Του», όταν η ταπείνωση ανοίγει την καρδιά στην αγάπη και στο φως, και όταν η χάρη καθίσταται το πραγματικό στήριγμα της πνευματικής ζωής. Έτσι, παρότι ο Σωφρόνιος δεν σχολιάζει εδώ ευθέως το Γαλ. 2:20, η σκέψη του κινείται σε μια εξαιρετικά στενή και ουσιαστική συγγένεια με αυτό.

3.8 Σαβράμης, Δ. Σ

Το μελέτημα – άρθρο ανήκει στον Σαβράμη, Δ. Σ και πραγματεύεται τη σύγκριση ανάμεσα στην ηθική της πλατωνικής πολιτείας και στην ηθική του Αποστόλου Παύλου, εξετάζοντας κυρίως τον τρόπο με τον οποίο οι δύο αυτές πνευματικές και φιλοσοφικές προτάσεις αντιλαμβάνονται τη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό, τον νόμο, την ελευθερία και τη νέα ζωή. Μέσα από αυτή τη συγκριτική προοπτική αναδεικνύονται ουσιώδεις πλευρές της παύλειας ηθικής, ιδίως η υπέρβαση του νόμου ως οδού σωτηρίας, η έννοια της καινής κτίσεως, η συσταύρωση με τον Χριστό και η ελευθερία ως απελευθέρωση από την αμαρτία και υποταγή στον Χριστό. Για τον λόγο αυτό, το κείμενο μπορεί να αξιοποιηθεί όχι ως άμεσος υπομνηματισμός του Γαλ. 2:20 με τη στενή εξηγητική έννοια, αλλά ως ουσιαστική θεολογική συμβολή στην κατανόηση του περιεχομένου του, αφού διαφωτίζει το ευρύτερο ηθικό και σωτηριολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο Παύλος διατυπώνει το «ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός».

Στην καρδιά του άρθρου βρίσκεται η θέση ότι «ο Θεός καθώς και η ορθή μετά Αυτού επαφή αποτελούν την μόνη οδόν, η οποία δύναται να οδηγήση τον άνθρωπον εις λύτρωσιν», ενώ η παράδοση και ο νόμος, όταν λειτουργούν αυτάρκως, καθίστανται εμπόδιο στην αληθινή σωτηρία²⁶⁴. Η διατύπωση αυτή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για τη θεματική του Γαλ. 2:20, διότι μεταφέρει σε συνοπτική μορφή το παύλειο πέρασμα από τον νόμο στη ζωή εν Χριστώ. Ο συγγραφέας παραπέμπει ρητά στη φράση «ο άνθρωπος δικαιούται δια της πίστεως» και υπογραμμίζει ότι στο πρόσωπο του Χριστού «ολοκληρούται» ό,τι προηγουμένως ο νόμος δεν μπορούσε να προσφέρει. Στο ίδιο πλαίσιο αναφέρονται τα παύλεια χωρία «ὅτι δε ουδείς δικαιούται δια του νόμου ενώπιον του Θεού, πρόδηλον» και «τέλος γαρ νόμου Χριστός», για να φανεί ότι ο νόμος έχει πλέον εκπληρώσει τον προπαρασκευαστικό του ρόλο και δεν μπορεί να αποτελεί τη βάση της νέας ζωής του πιστού²⁶⁵.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι ο συγγραφέας δεν σταματά στη γενική θέση περί δικαιώσεως, αλλά προχωρεί ρητά στο Γαλ. 2:19-20. Στο σημείο όπου συζητεί τη νέα ηθική του Παύλου, επισημαίνει ότι ο σταυρωμένος Χριστός δημιουργεί νέες σχέσεις Θεού και ανθρώπων και ότι ο σταυρός δεν μπορεί να περιορισθεί «εις μίαν απλήν πρόσκλησιν εις μετάνοιαν», αλλά

²⁶⁴ Σαβράμης, 1960, σ. 405.

²⁶⁵ Σαβράμης, 1960, σσ. 405-406.

συνιστά το κέντρο μιας νέας υπάρξεως. Στο ακριβές αυτό πλαίσιο παρατίθεται το παύλειο χωρίο «Εγώ γαρ δια νόμου νόμω απέθανον, ἵνα Θεὸς ζήσω. Χριστῷ συνεσταύρωμαι», το οποίο ερμηνεύεται ως ριζική αποδέσμευση από την παλαιά τάξη του νόμου και ως είσοδος σε ζωή στραμμένη προς τον Θεό²⁶⁶. Η σημασία της παρατηρήσεως αυτής για τη διπλωματική έρευνα είναι προφανής. Το «οὐκέτι ἐγώ» νοείται εδώ ως θάνατος προς τον νόμο και προς την παλαιά θρησκευτική αυτοσυντήρηση, ενώ το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» προϋποτίθεται ως η θετική πλευρά της ίδιας κινήσεως: ο άνθρωπος δεν παραμένει κενός μετά τον θάνατο προς τον νόμο, αλλά ζει πλέον «Θεῷ» και, συνεπώς, ἐν Χριστῷ.

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η ανάπτυξη περί «καινῆς κτίσεως». Ο συγγραφέας τονίζει ότι ο Απόστολος επιθυμεί, όπως και ο Πλάτων στον δικό του χώρο, μια «καινή κτίσιν», μια νέα ατμόσφαιρα μέσα στην οποία θα αναπτυχθεί ο άνθρωπος. Όμως για τον Παύλο η καινή αυτή κατάσταση δεν θεμελιώνεται στην παιδεία ή στη φιλοσοφική ανύψωση, αλλά στο γεγονός του Χριστού. Γι' αυτό και παρατίθενται τα χωρία «ὥστε εἰ τις ἐν Χριστῷ, καινή κτίσις» και «οὔτε περιτομή τι ἐστὶν οὔτε ακροβυστία, ἀλλὰ καινή κτίσις», για να διακηρυχθεί ότι η νέα ύπαρξη δεν είναι προϊόν του νόμου, αλλά καρπός της μετά του Χριστού συσταυρώσεως και αναστάσεως²⁶⁷. Εδώ το κείμενο συνδέεται πολύ ουσιαστικά με το Γαλ. 2:20, διότι η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό δεν παρουσιάζεται ως ατομική ψυχική εμπειρία, αλλά ως υπαρξιακή ένταξη του ανθρώπου σε μια «καινή κτίση», όπου η παλαιά ταυτότητα έχει παρέλθει και έχει αναδυθεί νέα ανθρωπολογική και σωτηριολογική κατάσταση.

Ακόμη πιο γόνιμη για τη μελέτη του Γαλ. 2:20 είναι η ενότητα περί ελευθερίας. Ο συγγραφέας παρατηρεί ότι τόσο στον Πλάτωνα όσο και στον Παύλο η ελευθερία δεν σημαίνει αναρχία, αλλά απελευθέρωση από το κακό και είσοδο σε μια νέα τάξη σχέσεων. Ωστόσο, στην παύλεια θεώρηση η ελευθερία λαμβάνει σαφώς χριστολογικό χαρακτήρα: ο άνθρωπος βρίσκεται υπό την εξουσία της αμαρτίας και των επιθυμιών και δεν μπορεί να ελευθερωθεί από μόνος του· «μόνον ο Χριστός δύναται να τον ελευθερώση», ενώ ο άνθρωπος καλείται να εκλέξει «μεταξύ της υπό αμαρτίαν και της υποταγῆς εἰς τον Χριστόν προς ἀπόκτησιν ελευθερίας»²⁶⁸. Η φράση αυτή είναι ιδιαιτέρως σημαντική, γιατί παρουσιάζει την ελευθερία όχι ως αυτάρκη αυτονομία του εγώ, αλλά ως μετατόπιση από τη δουλεία της αμαρτίας στη σχέση με τον Χριστό. Πρόκειται ουσιαστικά για μία άλλη διατύπωση του «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ»:

²⁶⁶ Σαβράμης, 1960, σ. 406.

²⁶⁷ Σαβράμης, 1960, σ. 406.

²⁶⁸ Σαβράμης, 1960, σσ. 407-408.

το παλαιό εγώ, υποταγμένο στην αμαρτία, δεν είναι αληθινά ελεύθερο· ελεύθερος γίνεται ο άνθρωπος όταν παύει να ανήκει στον εαυτό του και ανήκει πλέον στον Χριστό.

Το αποκορύφωμα της αναπτύξεως έρχεται όταν ο συγγραφέας συνδέει ρητά την ελευθερία με τη φράση «δούλος Χριστού». Εκεί διατυπώνεται η σκέψη ότι «πραγματικά ελεύθερος είναι μόνον ο “δούλος Χριστού”», ενώ αμέσως μετά προστίθεται το παύλειο «Όπου δε το Πνεύμα Κυρίου, εκεί ελευθερία», και μάλιστα ο αληθινά ελεύθερος ορίζεται ως εκείνος που μπορεί να ομολογήσει με τον Παύλο: «Ζω δε ουκέτι ἐγὼ, ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός»²⁶⁹. Το σημείο αυτό είναι το πιο άμεσα χρήσιμο για την παρούσα διπλωματική, διότι ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το ίδιο το Γαλ. 2:20 ως τελικό ορισμό της χριστιανικής ελευθερίας. Η ελευθερία δεν βρίσκεται στην αυτοκυριαρχία του παλαιού ανθρώπου ούτε σε μια αυτόνομη ηθική αυτάρκεια, αλλά στην ύπαρξη που έχει παραχωρήσει το κέντρο της ζωής της στον Χριστό. Με άλλα λόγια, ο στίχος δεν ερμηνεύεται μόνο σωτηριολογικά ή μυστικά, αλλά και ηθικά: η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό είναι η μόνη πραγματική μορφή ελευθερίας.

Συνεπώς, το κείμενο αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ξεχωριστό κεφάλαιο σε μια διπλωματική εργασία, εφόσον παρουσιαστεί με σαφήνεια ως συγκριτική και όχι ως καθαρά υπομνηματιστική συμβολή. Η χρησιμότητά του βρίσκεται στο ότι προσφέρει μια συμπυκνωμένη θεώρηση της παύλειας ηθικής με κέντρο τον Χριστό, τη δικαίωση διά της πίστεως, την καινή κτίση, τη συσταύρωση και την ελευθερία. Μέσα από αυτή την προοπτική, το Γαλ. 2:20 αναδύεται ως σύνθεση όλου του παύλειου ηθικού και σωτηριολογικού οράματος: θάνατος προς τον νόμο, υπέρβαση του παλαιού εγώ, νέα δημιουργία και αληθινή ελευθερία ως ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο.

²⁶⁹ Σαβράμης, 1960, σ. 408.

3.9 π. Βασίλειος Θερμός

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το κείμενο του π. Βασιλείου Θερμού, με τίτλο «*Η εν Χριστώ ζωή ως εξαγιασμός των δυνατοτήτων του ανθρώπου και σεβασμός της αξιοπρέπειάς του*», δεν αποτελεί άμεσο και στίχο-προς-στίχο υπομνηματισμό του Γαλ. 2:20. Ωστόσο, η θεολογική του συμβολή είναι εξαιρετικά χρήσιμη για την παρούσα εργασία, διότι πραγματεύεται ακριβώς το περιεχόμενο της εν Χριστώ ζωής ως ανακαίνιση του ανθρώπου, εξαγιασμό των φυσικών του δυνατοτήτων, σεβασμό της ελευθερίας και της αξιοπρέπειάς του, καθώς και μεταμόρφωση ολόκληρης της υπάρξεώς του μέσα στη χάρη. Με αυτή την έννοια, μολονότι ο συγγραφέας δεν επικαλείται ρητώς το «ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός», περιγράφει θεολογικά και ανθρωπολογικά το πώς μπορεί να νοηθεί η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο, χωρίς να συντρίβεται η ανθρώπινη φύση αλλά, αντιθέτως, να αγιάζεται και να πληρούται.

Ήδη από την αρχή του κειμένου ο Θερμός θέτει μία αρχή μεγάλης σημασίας για την ερμηνεία του παύλειου χωρίου. Ερμηνεύοντας την προφητική φράση «Καλάμι τσακισμένο δεν θα το συντρίψει, λυχνάρι που καπνίζει δεν θα το σβήσει», παρατηρεί ότι ο Θεός, ενεργώντας πάνω στον άνθρωπο, «δεν εξαφανίζει τις ανθρώπινες δυνάμεις, έστω και αν είναι ατελείς..., αλλά αγιάζει και εκκλησιοποιεί το προϋπάρχον»²⁷⁰. Η διατύπωση αυτή προσφέρει ένα καίριο ερμηνευτικό κλειδί για το Γαλ. 2:20. Το «ουκέτι εγώ» δεν σημαίνει εξαφάνιση του ανθρώπινου προσώπου ούτε ακύρωση των φυσικών του δυνάμεων, αλλά μεταμόρφωση του προϋπάρχοντος ανθρώπου από τη χάρη του Χριστού. Έτσι, η ζωή «εν Χριστώ» δεν είναι καταστροφή της ανθρώπινης ταυτότητας, αλλά αγιασμός και εκκλησιοποίηση του ήδη υπάρχοντος ανθρώπου.

1. Η εν Χριστώ ζωή ως ανασχηματισμός και όχι ως κατάργηση της ανθρώπινης φύσεως

Στο πρώτο βασικό μέρος του άρθρου ο Θερμός αναπτύσσει την πατερική θέση ότι η χάρη δεν καταργεί τη φύση αλλά την οδηγεί στην πληρότητά της. Παραθέτει χαρακτηριστικά τον Λεόντιο Βυζάντιο: «Οι υπέρ φύσιν ενέργειες δεν αναιρούν τις φυσικές, αλλά τις οδηγούν και τις ωθούν»²⁷¹, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «τα υπερφυσικά δώρα της Χάριτος

²⁷⁰ Θερμός, 2024, σ. 184.

²⁷¹ Θερμός, 2024, σ. 185..

χορηγούνται βασιζόμενα στα φυσικά δώρα που ο καθένας μας διαθέτει»²⁷². Το σημείο αυτό είναι εξαιρετικά γόνιμο για το χωρίο της παρούσας μελέτης. Αν ο Παύλος λέγει «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός», ο Θερμός εξηγεί ότι αυτή η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο δεν έρχεται να εγκαταστήσει ένα ξένο και άσχετο προς τον άνθρωπο σχήμα, αλλά να στηριχθεί πάνω στις ήδη δοθείσες από τον Θεό φυσικές δυνατότητες και να τις εξαγιάσει.

Η σκέψη αυτή γίνεται ακόμη πιο σαφής στην επόμενη σελίδα, όπου ο συγγραφέας γράφει ότι «ο Θεός δεν εγκαθιστά σε εμάς ένα καινούργιο υλικό, δεν φτιάχνει μέσα μας κάτι που δομικά δεν προϋπήρχε, αλλά με τη Χάρη του ανασχηματίζει και καθιστά καινούργια την ψυχική δομή την οποία τού προσφέρουμε»²⁷³. Πρόκειται για διατύπωση που μπορεί να συνδεθεί άμεσα με το «οὐκέτι ἐγὼ». Ο παλαιός άνθρωπος δεν παραμερίζεται με τρόπο μηχανικό, αλλά ολόκληρη η ανθρώπινη δομή ανασχηματίζεται και καθίσταται καινούργια. Έτσι, το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» μπορεί να κατανοηθεί ως ο εσωτερικός ανασχηματισμός της ανθρώπινης υπάρξεως από τη χάρη και όχι ως αλλοίωση που παραβιάζει τη φύση.

Ο Θερμός, μάλιστα, ενισχύει το σημείο αυτό με τη μαρτυρία του αγίου Μαξίμου του Ομολογητού, ότι ο «νους του Χριστού» δεν έρχεται ως ξένη ουσία να αντικαταστήσει τον δικό μας νου, αλλά «με τη θεία ιδιότητά του λαμπρύνει τη δύναμη του νου μας και την οδηγεί στην ενέργεια την ίδια με τη δική του»²⁷⁴. Το παράθεμα αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό για τη διπλωματική μας εργασία, διότι προσφέρει μια ορθόδοξη, ανθρωπολογικά ισορροπημένη ερμηνεία της ζωής του Χριστού μέσα στον άνθρωπο. Δεν πρόκειται για εξάλειψη του ανθρωπίνου στοιχείου, αλλά για φωτισμό, προσανατολισμό του προς τη χριστοειδή ενέργεια.

2. Η εν Χριστώ ζωή αφορά ολόκληρο τον άνθρωπο

Στη συνέχεια ο συγγραφέας τονίζει ότι η ορθόδοξη πνευματικότητα έχει «χαρακτήρα οντολογικό», δηλαδή αφορά «σε ολόκληρο τον άνθρωπο, στην ακεραιότητά του, έτσι ώστε να μη μένει τίποτα έξω από την πορεία του προς τον Θεό — ούτε τα συναισθήματα, ούτε οι επιθυμίες του, ούτε το σώμα του»²⁷⁵. Αυτή η παρατήρηση είναι αποφασιστικής σημασίας για τη σχέση του άρθρου με το Γαλ. 2:20. Το παύλειο χωρίο δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια αφηρημένη εσωτερικότητα· αφορά ολόκληρη την ύπαρξη του ανθρώπου. Ο Θερμός διευκρινίζει ακριβώς αυτό: ότι η εν Χριστώ ζωή δεν εξαντλείται σε ηθικό αυτοέλεγχο ή σε

²⁷² Θερμός, 2024, σ. 185.

²⁷³ Θερμός, 2024, σ. 186.

²⁷⁴ Θερμός, 2024, σ. 186.

²⁷⁵ Θερμός, 2024, σ. 186.

νοητική προσχώρηση σε μια διδασκαλία, αλλά αγκαλιάζει το σώμα, τη διάνοια, το συναίσθημα, την επιθυμία, όλο τον άνθρωπο.

Το ίδιο νόημα αποδίδεται και με το πατερικό παράθεμα του αγίου Ιγνατίου Θεοφόρου: «και αυτά που πράττετε σωματικά, και αυτά πνευματικά είναι, διότι τα πράττετε εν Χριστώ Ιησού»²⁷⁶. Το παράθεμα αυτό έχει πολύ στενή συνάφεια με τη θεματική της παρούσας εργασίας, διότι φωτίζει τι σημαίνει πρακτικά το «ζῇ δε εν εμοί Χριστός»: δεν αφορά μόνον έναν εσωτερικό πυρήνα σκέψεων ή συναισθημάτων, αλλά μεταμορφώνει ακόμη και τις σωματικές πράξεις του πιστού, αφού πλέον τελούνται «εν Χριστώ Ιησού». Με αυτή την έννοια, η εν Χριστώ ζωή είναι ολιστική και όχι αποσπασματική.

Ακολουθεί μία ακόμη ουσιώδης θέση: «Καμία από τις ψυχικές λειτουργίες του ανθρώπου δεν πρέπει να χαθή ή να παραμερισθή, αλλά όλες καλούνται να εξαγιασθούν»²⁷⁷. Η θέση αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική, διότι αποτρέπει μια παρανόηση του παύλειου «ουκέτι ἐγὼ» ως εξαφάνιση της ανθρώπινης ζωτικότητας. Ο Θερμός επιμένει ότι το πρόβλημα δεν είναι οι λειτουργίες της ψυχής αυτές καθαυτές, αλλά η παράχρησή τους. Άρα, η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο δεν συνεπάγεται άρνηση των συναισθημάτων, της επιθυμίας ή του σώματος, αλλά εξαγιασμό τους.

3. Οι φυσικές δυνατότητες του ανθρώπου ως υπόβαθρο της σωτηρίας

Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει στο άρθρο η θέση ότι η ανθρώπινη φύση δεν είναι απλώς υλικό προς μεταμόρφωση, αλλά φέρει ήδη δυναμικά που υπηρετούν τη σωτηρία. Ο συγγραφέας γράφει ότι «το ανθρώπινο δυναμικό δεν πρέπει να υποτιμάται και να τίθεται στο περιθώριο... επειδή μέσα του διαθέτει τις προϋποθέσεις εκείνες οι οποίες υπηρετούν τη σωτηρία»²⁷⁸. Συμπληρώνει μάλιστα ότι «κατά τη διαδικασία του αγιασμού εκείνο που νεκρώνεται δεν είναι το μέσο αλλά η πονηρή σχέση μαζί του, ενώ ανθίζουν οι ιδιότητες οι οποίες προσδοκούν τη μεταμόρφωση. Για παράδειγμα, η επιθυμία κινείται προς την αγάπη, ή το θυμοειδές προς την υπομονή».²⁷⁹ Εδώ η συσχέτιση με το Γαλ. 2:20 είναι βαθύτατη. Το «ουκέτι ἐγὼ» δεν σημαίνει νέκρωση της επιθυμίας καθ' εαυτής, αλλά θάνατο της διεστραμμένης χρήσεώς της· το «ζῇ δε εν εμοί

²⁷⁶ Θερμός, 2024, σ. 187.

²⁷⁷ Θερμός, 2024, σ. 186.

²⁷⁸ Θερμός, 2024, σ. 187.

²⁷⁹ Θερμός, 2024, σ. 187.

Χριστός» σημαίνει ότι οι ίδιες οι ανθρώπινες δυνάμεις αναπροσανατολίζονται προς την αγάπη, την υπομονή, την αρετή.

Ο Θερμός ενισχύει αυτή τη θέση με τη μαρτυρία του Νικολάου Καβάσιλα, ότι «ο Θεός εναπέθεσε στη φύση μας δύναμη για την αντιμετώπιση κάθε αμαρτίας» και ότι ο άνθρωπος, χρησιμοποιώντας τα δικά του μέσα, προχωρεί προς το αγαθό, ενώ ο Θεός «θα πρόσθετε ό,τι εξαρτάται από αυτόν»²⁸⁰. Η θέση αυτή βοηθεί σημαντικά να κατανοηθεί το παύλειο χωρίο όχι με τρόπο παθητικό, αλλά συνεργειακό. Η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο δεν παρακάμπτει την ανθρώπινη φύση, αλλά ενεργεί μαζί με αυτήν, οδηγώντας την στην εκπλήρωση της κλήσεώς της.

4. Η εν Χριστώ ζωή ως σεβασμός της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας του ανθρώπου

Ένα από τα πιο πρωτότυπα και σημαντικά σημεία του άρθρου είναι ότι συνδέει την εν Χριστώ ζωή με τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι ο Θεός «εκτός από την αρτιότητα του ανθρώπου νοιάζεται και για την αξιοπρέπειά του» και ότι «οργάνωσε τη σωτηρία του ανθρώπου με λεπτότητα και ευγένεια»²⁸¹. Το στοιχείο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για τη θεματική του Γαλ. 2:20. Εάν το χωρίο παρερμηνευθεί, θα μπορούσε να δώσει την εντύπωση ότι ο άνθρωπος χάνει την προσωπική του υπόσταση μπροστά στη ζωή του Χριστού. Ο Θερμός, αντίθετα, δείχνει ότι η εν Χριστώ ζωή δεν προσβάλλει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου αλλά την καταξιώνει.

Στο σημείο αυτό αξιοποιεί πάλι τον Καβάσιλα, ο οποίος παρουσιάζει τον Χριστό να δέχεται από εμάς ακόμη και την «πνευματική μας φτώχεια» ως δώρο και να την μετατρέπει σε «κόσμημα και βασιλεία».²⁸² Η ανάπτυξη αυτή είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, διότι ερμηνεύει τη μετάνοια όχι ως εξευτελισμό του ανθρώπου, αλλά ως ελεύθερη προσφορά του ελλείμματός του στον Χριστό. Άρα, η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο δεν είναι επιβολή πάνω σε ένα καταργημένο πρόσωπο, αλλά σχέση αγάπης, δεκτικότητας και τιμής.

Ακόμη βαθύτερη είναι η ανάλυσή του για την ελευθερία. Παραθέτει τον Καβάσιλα: «Όσων λοιπόν η θέληση κυριεύθηκε ολοκληρωτικά από τον Χριστό... αυτών ολόκληρη η ύπαρξη και η ζωή ανήκει στον Χριστό»²⁸³. Επίσης: «Με τη δημιουργία του ανθρώπου ο Χριστός έγινε

²⁸⁰ Θερμός, 2024, σ. 188.

²⁸¹ Θερμός, 2024, σ. 189.

²⁸² Θερμός, 2024, σ. 190.

²⁸³ Θερμός, 2024, σ. 191.

κύριος της ανθρωπίνης φύσεως, ενώ με την “καινήν κτίσιν” γίνεται κύριος της ανθρωπίνης θελήσεως²⁸⁴. Οι φράσεις αυτές βρίσκονται πολύ κοντά στο νόημα του «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός». Ο ίδιος ο Θερμός, όμως, δεν τις αφήνει να παρεξηγηθούν ως βία κατά της ελευθερίας· αντιθέτως, στη συνέχεια εξηγεί ότι η χριστοκεντρική αυτοπαράδοση είναι καρπός «ελεύθερης απόφασης, ενεργοποιημένης με ευγνωμοσύνη από την εμπειρία της θεϊκής αγάπης»²⁸⁵. Άρα, η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο συνάπτεται ακριβώς με την πληρότητα της ελευθερίας και όχι με την κατάργησή της.

5. Η ερωτική σχέση με τον Χριστό και η γέννηση του νέου προσώπου

Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι και η ενότητα όπου ο Θερμός, ακολουθώντας κυρίως τον Καβάσιλα, αναφέρεται στον «θείο έρωτα». Γράφει ότι «δεν θα ήταν εφικτό να αναπτυχθή θείος έρωτας από τον άνθρωπο, παρά μόνο ως απόκριση σε έναν άλλο έρωτα, του Θεού», ενώ «ο έρωτας του πιστού προς τον Χριστό... καρποφορεί διαρκώς τις αρετές και “γεννά” αδιάκοπα το νέο πρόσωπό μας»²⁸⁶. Εδώ η συσχέτιση με το Γαλ. 2:20 είναι ιδιαίτερα βαθιά. Η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο δεν περιγράφεται απλώς ως ηθικός μετασχηματισμός, αλλά ως σχέση αμοιβαίου έρωτος και ως διαδικασία γεννήσεως του νέου προσώπου. Το «ουκέτι ἐγὼ» δηλώνει τότε την υποχώρηση του παλαιού, εγωκεντρικού και κλειστού προσώπου, ενώ το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» σημαίνει ότι το αληθινό πρόσωπο του ανθρώπου ανατέλλει «ἐν αὐτῷ», δηλαδή μέσα στη σχέση με τον Χριστό.

Ιδίως η φράση ότι ο Χριστός «αδημονεί... να δει το πραγματικό πρόσωπό μας να ανατέλλει ἐν αὐτῷ»²⁸⁷ θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μία από τις πιο ουσιαστικές νεότερες ορθόδοξες διατυπώσεις συγγενείς προς το Γαλ. 2:20. Ο Χριστός δεν ζει μέσα στον άνθρωπο για να εξαφανίσει το πρόσωπό του, αλλά για να το οδηγήσει στην αληθινή του γέννηση. Με αυτόν τον τρόπο η σοφία του παύλειου στίχου προσεγγίζεται όχι απλώς δογματικά, αλλά βαθιά υπαρξιακά.

Συμπέρασμα

Το άρθρο του π. Βασιλείου Θερμού δεν παρέχει άμεσο λεκτικό υπομνηματισμό του Γαλ. 2:20, όμως αποτελεί εξαιρετικά σημαντική θεολογική συμβολή για την κατανόηση του χωρίου.

²⁸⁴ Θερμός, 2024, σ. 191.

²⁸⁵ Θερμός, 2024, σ. 193.

²⁸⁶ Θερμός, 2024, σ. 192.

²⁸⁷ Θερμός, 2024, σ. 192.

Το βασικό του επιχείρημα είναι ότι η εν Χριστώ ζωή δεν συντρίβει την ανθρώπινη φύση, αλλά αγιάζει το προϋπάρχον, ανασχηματίζει τις δυνάμεις του ανθρώπου, σέβεται την αξιοπρέπεια και την ελευθερία του, και οδηγεί ολόκληρη την ύπαρξή του σε χριστοειδή μεταμόρφωση. Έτσι, η σκέψη του βοηθεί να κατανοηθεί το «ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός» όχι ως άρνηση του ανθρώπου, αλλά ως πληρότητα του ανθρώπου μέσα στη χάρη του Χριστού.

Με βάση την ανάπτυξη του συγγραφέα, το «ουκέτι εγώ» μπορεί να ιδωθεί ως θάνατος της παραχρήσεως, του εγωκεντρισμού και της αμαρτίας, όχι όμως ως ακύρωση των φυσικών λειτουργιών του ανθρώπου. Και το «ζη δε εν εμοί Χριστός» μπορεί να νοηθεί ως φωτισμός του νου, εξαγιασμός του συναισθήματος, μεταμόρφωση της επιθυμίας σε αγάπη, σεβασμός της ελευθερίας και γέννηση του νέου προσώπου μέσα στη χριστοκεντρική σχέση. Με αυτή την έννοια, η συμβολή του Θερμού είναι ιδιαίτερα πολύτιμη για μια σύγχρονη ορθόδοξη πρόσληψη του παύλειου χωρίου.

3.10 Σωτήριος Δεσπότης

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η συμβολή του Σωτηρίου Δεσπότη στην ερμηνεία του Γαλ. 2:20 είναι ιδιαίτερα σημαντική. Ορισμένες βασικές βιβλικές και ρητορικές επισημάνσεις του αξιοποιήθηκαν ήδη στο πρώτο κεφάλαιο, προκειμένου να ενταχθεί το χωρίο στο συνολικό πλαίσιο της προς Γαλάτας επιστολής και να αποφευχθεί η αποσπασματική ανάγνωσή του. Στην παρούσα ενότητα, όμως, η προσοχή στρέφεται ειδικότερα στον τρόπο με τον οποίο η θεολογική του προσέγγιση φωτίζει την πρόσληψη του Γαλ. 2:20 στη νεότερη ορθόδοξη ερμηνευτική. Η συμβολή του είναι διπλή: αφενός προσεγγίζει άμεσα την περικοπή Γαλ. 2:15-21 στη Σπουδή στην Παύλεια Θεολογία και αφετέρου φωτίζει έμμεσα αλλά ουσιαστικά το ίδιο χωρίο μέσα από το άρθρο του για τα Ρωμ. 6-8 και τη βαπτισματική ελευθερία. Στο πρώτο έργο, το Γαλ. 2:20 αναδεικνύεται ως κορυφαία προσωπική, χριστολογική και σωτηριολογική διατύπωση του Παύλου, ενώ στο δεύτερο ερμηνεύεται μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της νέας ζωής που γεννά το βάπτισμα, της ελευθερίας από τον φόβο του θανάτου και της θεραπείας της επιθυμίας διά της σχέσεως με τον Χριστό.

Ήδη στη Σπουδή στην Παύλεια Θεολογία ο Δεσπότης δείχνει ότι το συγκεκριμένο χωρίο δεν πρέπει να απομονωθεί από το συμφραζόμενο της Αντιόχειας και από τη θεμελιώδη παύλεια αντιπαράθεση προς τα «ἔργα νόμου». Στην ανάπτυξή του τονίζει ότι ο Παύλος «οικοδομεί τη συλλογικότητα του Ισραήλ του Θεού» με γνώμονα «την θεόθεν αποκαλυφθείσα πίστιν», η οποία ενεργείται ως «πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένης» (Γαλ. 5:6), και ότι η αποστολική του στόχευση είναι η ένταξη σε μια νέα κοινότητα, όπου η ζωή δεν ρυθμίζεται πλέον από τη λογική της Τορά, αλλά από τη σχέση με τον Χριστό²⁸⁸. Το Γαλ. 2:20, επομένως, είναι για τον Δεσπότη η πιο πυκνή προσωπική διατύπωση αυτής της νέας, χριστοκεντρικής ταυτότητας.

1. Η περικοπή Γαλ. 2:15-21 ως θεολογικό κέντρο

Ο Δεσπότης αντιμετωπίζει την ενότητα Γαλ. 2:15-21 ως κομβική για την ερμηνεία ολόκληρης της επιστολής. Γράφει χαρακτηριστικά ότι η ενότητα αυτή λειτουργεί ως *propositio generalis* της επόμενης παύλειας αναπτύξεως, ενώ επισημαίνει ότι το κέντρο της βρίσκεται στον στ. 16, τον οποίο χαρακτηρίζει ουσιαστικά ως στίχο-κλειδί της όλης

²⁸⁸ Δεσπότης, 2018, σ. 138.

επιχειρηματολογίας²⁸⁹. Στο ίδιο πλαίσιο, το Γαλ. 2:20 εμφανίζεται ως η υπαρξιακή συνέπεια της θέσεως ότι ο άνθρωπος δεν δικαιώνεται «ἐξ ἔργων νόμου», αλλά μόνο μέσα από τη σχέση πίστεως προς τον Ιησού Χριστό. Δεν πρόκειται, δηλαδή, απλώς για μια προσωπική μαρτυρία του Παύλου, αλλά για το σημείο όπου η δογματική αλήθεια της δικαιώσεως μεταγράφεται στον ίδιο τον άνθρωπο ως νέα ύπαρξη.

Αυτή η παρατήρηση έχει ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα εργασία, διότι δείχνει ότι ο Δεσπότης διαβάσει το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ» ως καρπὸ μιας βαθιάς θεολογικής ρήξης με το παλαιό καθεστὼς του νόμου. Ο Παῦλος πεθαίνει για έναν τρόπο υπάρξεως θεμελιωμένο στην αυτοδικαίωση και στη νομική ταυτότητα, ὥστε να εισέλθει σε έναν ἄλλο τρόπο υπάρξεως, που εδράζεται αποκλειστικά στον Χριστό. Με αυτή την έννοια, το «οὐκέτι ἐγὼ» δεν είναι ἄρνηση του προσώπου, αλλά ἄρση του παλαιού τρόπου με τον οποίο το πρόσωπο αυτοπροσδιοριζόταν.

2. Η πίστη ως «θερμή (ερωτική) αντίδραση» στην αγάπη του Χριστού

Ένα από τα πιο πρωτότυπα στοιχεία της ερμηνείας του καθηγητή βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει το παύλειο «ἐγὼ». Στη *Σπουδή* σημειώνει ότι η εμπειρία των Γαλατών μπροστά στον προγεγραμμένο Εσταυρωμένο προϋποθέτει «τὴν προηγηθεῖσα διακήρυξη τῆς ἔσχατης κοινωνίας τοῦ παύλειου ἐγὼ μὲ τὸν Χριστό» και ὅτι μέσα ἀπὸ αὐτὴν ἀποτυπώνεται «ὁ ἔρως προσωπικά τοῦ παύλειου ἑαυτοῦ γιὰ τὸν Χριστό»· μάλιστα, ἡ πίστη του Γαλ. 2:18-21 παρουσιάζεται «μοναδικά ὡς θερμὴ (ἐρωτικὴ) ἀντίδραση στὴν ἀγάπη τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ»²⁹⁰. Ἡ διατύπωση αὐτὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ, διότι ἀναδεικνύει ὅτι το Γαλ. 2:20 δεν εἶναι μόνο μια σωτηριολογικὴ ἢ ἠθικὴ διακήρυξη, ἀλλὰ και προσωπικὴ ἀνταπόκριση τοῦ ἀνθρώπου σε μια ἀγάπη που τον ἔχει προηγουμένως συλλάβει και μεταμορφώσει.

Στο ἴδιο σημείο ο Δεσπότης ἐπιμένει ὅτι ο «Υἱὸς τοῦ Θεοῦ» του Γαλ. 2:20 «ἀποκάλυψε τὴν ἀγάπη του προσωπικά καὶ θυσίασε ἐκούσια τὸν ἑαυτό Του ὑπὲρ τοῦ πρώην διώκτη του»²⁹¹. Εδῶ ἀναδεικνύεται με θαυμαστὴ καθαρότητα το βάθος «τοῦ ἀγαπήσαντός με καὶ παραδόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ». Ο Παῦλος δεν ζει πλέον ἀπὸ τον εαυτό του, ἐπειδὴ ἔχει προηγουμένως καταληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀπόλυτα προσωπικὴ ἀγάπη του Χριστοῦ. Ἡ νέα ζωὴ εἶναι, ἐπομένως, ζωὴ σχέσεως, ζωὴ που δεν αὐτοθεμελιώνεται, ἀλλὰ ἀντλεῖ τὴ δύναμή της ἀπὸ τὴν προσωπικὴ αυτοπροσφορὰ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ.

²⁸⁹ Δεσπότης, 2018, σσ. 138-139.

²⁹⁰ Δεσπότης, 2018, σ. 140.

²⁹¹ Δεσπότης, 2018, σ. 140.

Το ίδιο μοτίβο επανέρχεται και στο άρθρο του 2021 για το χωρίο Ρωμ. 6-8, όπου ο Δεσπότης, μιλώντας για την ανθρώπινη «ἐπιθυμία», επισημαίνει ότι η απάντηση του Παύλου «δὲν εἶναι τὸ σβήσιμό της ἀλλὰ εἶναι ἡ ἐρωτική σχέση με τὸν μεγάλο Ἄλλον, τὸν Χριστό», και προσθέτει ότι «ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος δικαιολογεῖται... καὶ ἡ διατύπωση ἤδη στὸ Γαλ. 2,20: "ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός"»²⁹². Η σύνδεση αυτή είναι εξαιρετικά γόνιμη, διότι δείχνει ότι ο Δεσπότης ερμηνεύει το Γαλ. 2:20 όχι ως εξάλειψη της ανθρώπινης επιθυμίας, ἀλλὰ ως θεραπεία και αναπροσανατολισμό της προς τὸν Χριστό.

3. «Χριστῷ συνεσταύρωμαι»: ὄχι μόνο βάπτισμα, ἀλλὰ διαρκὴς σταυρική ταυτότητα

Ιδιαίτερη βαρύτητα ἔχει ἡ ερμηνεία τοῦ Δεσπότη για τὸ «Χριστῷ συνεσταύρωμαι». Ο καθηγητὴς σημειώνει ρητῶς: «Δὲν νομίζω ὅτι με τὸ Χριστῷ συνεσταύρωμαι ἀνακαλεῖται μόνον τὸ βάπτισμα... ἀφοῦ ἀναφέρεται σὲ κάτι ποὺ ἔχει διάρκεια... καὶ ὄχι σὲ μία πράξη τοῦ παρελθόντος»²⁹³. Η θέση αυτή είναι ἀπὸ τις σημαντικότερες για τὴν ερμηνεία τοῦ στίχου. Ο Δεσπότης δὲν ἀρνείται τὴ βαπτισματική διάσταση, ἀλλὰ ἀρνείται να περιορισθεῖ τὸ χωρίο αποκλειστικά σὲ ἓνα παρελθόν γεγονός. Η συσταύρωση, κατὰ τὴν ἀποψή του, ἔχει διάρκεια, μορφοποιεῖ ολόκληρο τὸν βίον και φανερώνεται σὴ διαρκὴ ταύτιση τοῦ ἀποστόλου με τὸν πάσχοντα Χριστό.

Στὴν ἴδια σελίδα προσθέτει ὅτι ὁ Παῦλος βρίσκεται «σὲ μία κατάσταση κατεξοχὴν ταύτισης με τὸν πάσχοντα Ἰησοῦ», ἐνῶ επικαλεῖται τὸ Γαλ. 6:14-17 και τὰ «στίγματα» τοῦ ἀποστόλου ὡς ἀπόδειξη ὅτι ἡ συσταύρωση ἔχει σωματικό, βιογραφικό και ἀποστολικό ἀποτύπωμα²⁹⁴. Αὐτὴ ἡ ἀνάγνωση εἶναι ἰδιαίτερα ουσιώδης, διότι δείχνει ὅτι τὸ «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐσωτερικό βίωμα, ἀλλὰ ἱστορικά και ἀποστολικά ἐπικυρωμένη πραγματικότητα. Ο Παῦλος φέρει πάνω του, σὸ σῶμα και σὸν βίον του, τὴ μορφή τοῦ Ἑσταυρωμένου.

Στὴν ἴδια γραμμὴ ὁ Δεσπότης παρατηρεῖ ὅτι «ἡ διαμόρφωση τοῦ Χριστοῦ... δὲν χαράσσεται ἀνεξίτηλα με τὸ βάπτισμα», ἀλλὰ «χρηρίζει διαρκούς ἐπιμέλειας ἀπὸ τὸν πιστό»²⁹⁵. Τὸ χωρίο ἔτσι αποκτὰ ἐντονο δυναμικό χαρακτήρα: ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ σὸν ἄνθρωπο δὲν εἶναι στατικό σχῆμα, ἀλλὰ συνεχὴς πορεία μορφώσεως, ἀγώνα, ωριμάνσεως. Τὸ «οὐκέτι ἐγώ» εἶναι

²⁹² Δεσπότης, 2021, σσ. 95-96.

²⁹³ Δεσπότης, 2018, σ. 141.

²⁹⁴ Δεσπότης, 2018, σ. 141.

²⁹⁵ Δεσπότης, 2018, σ. 141.

καθημερινή αποβολή του παλαιού ανθρώπου, και το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» διαρκής, ενεργός σχηματισμός του Χριστού στο εσωτερικό του πιστού.

4. Θάνατος για τον νόμο και ζωή του Εσταυρωμένου

Καίρια είναι και η θέση του Δεσπότη ότι «ὁ θάνατος γὰρ τὸν Νόμο, καὶ μάλιστα μέσφ τῆς ἰδίας τῆς Τοῦρᾶ, σημαίνει τὴ ζωὴ τοῦ ἐσταυρωμένου ἐν αὐτῷ»²⁹⁶. Με τη φράση αυτή ο συγγραφέας αποδίδει πυκνά το θεολογικό βάθος του Γαλ. 2:19-20. Ο Παύλος δεν εγκαταλείπει απλώς έναν κώδικα συμπεριφοράς· πεθαίνει για έναν ολόκληρο τρόπο υπάρξεως, ώστε στη θέση του να ζήσει ο Εσταυρωμένος. Πρόκειται για μία από τις σημαντικότερες ερμηνευτικές διατυπώσεις της αναγνώσεως από τον συγγραφέα, διότι φωτίζει το «οὐκέτι ἐγώ» ως θάνατο της παλαιάς νομικῆς αυτοσυντηρήσεως και το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» ως εγκατάσταση νέας αρχῆς ζωῆς, που δεν πηγάζει από τον νόμο αλλά από τον Σταυρωμένο και Αναστάντα.

Στο άρθρο για το χωρίο Ρωμ. 6-8 η ίδια λογική εμφανίζεται σε βαπτισματικό και εκκλησιολογικό πλαίσιο. Ο Δεσπότης γράφει ότι σήμερα ο άνθρωπος «δὲν γεννιέται ἀλλὰ γίνεται Χριστιανός» και ότι οι άνθρωποι «τέμνουν τὸ βιογραφικὸ τους σὲ ἐποχὴ “πρὸ Χριστοῦ” καὶ “μετὰ Χριστόν”», ενώ η βάπτισμα και η χρίση αποτελούν την είσοδο σε μια νέα ὑπαρξη, λυτρωμένη «ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ πόνου, τῶν ἐνοχῶν καὶ τοῦ θανάτου»²⁹⁷. Πρόκειται ουσιαστικά για μια ἄλλη διατύπωση του Γαλ. 2:20: ο παλαιὸς ἄνθρωπος ἔχει ἓνα «πρὸ Χριστοῦ» βιογραφικό, ἐνῶ ο νέος ἄνθρωπος ἓνα «μετὰ Χριστόν» βιογραφικό.

5. Το Γαλ. 2:20 ως ορισμός της ελευθερίας ἐν Χριστῷ

Το κείμενο του 2021 προσφέρει μια πολύτιμη συμπληρωματικὴ διάσταση: τὴ σύνδεση του Γαλ. 2:20 με τὴ χριστιανικὴ ελευθερία. Εκεί ο Δεσπότης επιμένει ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ελευθερίας δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκοπεί ἀπὸ τὴ «συσσωμάτωση μὲ ἓνα συγκεκριμένο Πρόσωπο» και ὅτι ἡ παύλεια ελευθερία δὲν εἶναι ατομικὴ ἀνεξαρτησία, ἀλλὰ ελευθερία που προσφέρεται ἀπὸ τὴν ἐνταξη στον Χριστό και τὴν κοινότητά Του ²⁹⁸. Πολύ χαρακτηριστικὰ μιλά για τὸ βάπτισμα και τὸ χρίσμα ὡς μυσταγωγικὴ εἴσοδο σε αὐτὴ τὴν καινὴ κατάσταση, ἐνῶ ἀργότερα σημειώνει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη μπορεῖ, ἐφόσον τὸ θελήσει, «νὰ συνάψει ἄλλον γάμο μὲ ἓνα Κύριο

²⁹⁶ Δεσπότης, 2018, σ. 142.

²⁹⁷ Δεσπότης, 2021, σσ. 59-60.

²⁹⁸ Δεσπότης, 2021, σ. 61.

Ἀναστάντα καὶ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μία οἰκογένεια μελῶν. Αὐτοὶ πλέον κουβαλᾶνε πάνω τους τὴ μορφή κατ' ἐξοχὴν τοῦ Ἑσταυρωμένου»²⁹⁹. Το χωρίο αὐτό συνδέεται ἐξαιρετικά με το Γαλ. 2:20, διότι περιγράφει τὴ νέα ζωὴ ὡς ἐλεύθερη εἴσοδο σὲ μια σχέση ὅπου ὁ πιστὸς φέρει πάνω του τὴ μορφή του Ἑσταυρωμένου.

Στο ἴδιο ἄρθρο ὁ Δεσπότης συνδέει καὶ πάλι ἄμεσα το Γαλ. 2:20 με τὴν ἐλευθερία καὶ με το λεξιλόγιο τοῦ ἐρώτος. Κατὰ τὴ γνώμη του, ὁ Παῦλος δὲν καλεῖ σὲ σβήσιμο τῆς ἐπιθυμίας, ἀλλὰ σὲ σχέση με τὸν Χριστό, καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται «καὶ στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια στὸ λεξιλόγιο ἐρωτευμένων»³⁰⁰. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δίνει ἐξαιρετικὸ βάθος στὴ φράση τοῦ ἀποστόλου: ἡ νέα ζωὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἠθικὸς αὐτοπεριορισμὸς, ἀλλὰ ἐρωτικὴ καὶ ἐλεύθερη παράδοση τοῦ ἀνθρώπου σὲ Εκείνον ποὺ τὸν ἀγαπᾷ καὶ τὸν ζωοποιεῖ.

Συμπέρασμα

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Σωτηρίου Δεσπότη γιὰ το Γαλ. 2:20 μπορεῖ νὰ συνοψισθεῖ σὲ πέντε βασικοὺς ἄξονες. Πρῶτον, τὸ χωρίο ἐντάσσεται στο θεολογικὸ κέντρο τῆς περικοπῆς Γαλ. 2:15-21 καὶ ἀποτελεῖ υπαρξιακὴ συνέπεια τῆς δικαίωσης διὰ τῆς πίστεως. Δεύτερον, ἡ πίστις νοεῖται ὡς θερμὴ, προσωπικὴ καὶ «ἐρωτικὴ» ἀνταπόκριση στὴν ἀγάπη τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Τρίτον, τὸ «Χριστῷ συνεσταύρωμαι» δὲν περιορίζεται στο βάπτισμα, ἀλλὰ δηλώνει διαρκὴ σταυρικὴ καὶ ἀποστολικὴ ταυτότητα. Τέταρτον, ὁ θάνατος γιὰ τὸν νόμο σημαίνει ζωὴ τοῦ Ἑσταυρωμένου μέσα στον ἄνθρωπο. Καὶ πέμπτον, το Γαλ. 2:20 λειτουργεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς βαθύτερους ὁρισμοὺς τῆς ἐλευθερίας ἐν Χριστῷ, ἐλευθερίας ποὺ δὲν καταστρέφει ἀλλὰ θεραπεύει, μεταμορφώνει καὶ ολοκληρώνει τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο.

Με βάση ὅλα τα παραπάνω, ὁ Δεσπότης ἀναδεικνύεται ὡς ἓνας σύγχρονος ορθόδοξος ἐρμηνευτὴς ποὺ δὲν ἀντιμετωπίζει το Γαλ. 2:20 ὡς εὐσεβιστικὴ κορύφωση ἢ ὡς ἀπλὸ μυστικὸ σύνθημα, ἀλλὰ ὡς θεμελιώδη παύλεια σύνθεση, μέσα στὴν ὁποία ἐνώνονται ἡ χριστολογία, ἡ σταυρικὴ ἐμπειρία, ἡ πίστις, ἡ ἐλευθερία, τὸ βάπτισμα, ἡ ἐκκλησία καὶ ἡ γέννηση τοῦ νέου ἀνθρώπου. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἐννοία, ἡ συμβολὴ του εἶναι καθοριστικὴ γιὰ μιὰ σύγχρονη, ορθόδοξη καὶ ἐπιστημονικὰ τεκμηριωμένη πρόσληψη τοῦ χωρίου τῆς παρούσας διπλωματικῆς.

²⁹⁹ Δεσπότης, 2021, σ. 90.

³⁰⁰ Δεσπότης, 2021, σσ. 95-96.

3.11 Ευάγγελος Θεοδώρου

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το μελέτημα του Ευαγγέλου Α. Θεοδώρου, με τίτλο «Ο εν Χριστώ “καινός άνθρωπος», έχει ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα διπλωματική εργασία, μολονότι δεν οργανώνεται ως άμεσος υπομνηματισμός του Γαλ. 2:20. Το κέντρο της αναπτύξεώς του βρίσκεται κυρίως στα χωρία Β' Κορ. 5:17 («Εἴ τις ἐν Χριστῷ, καινὴ κτίσις») και Εφ. 4:22-24, όμως ακριβώς γι' αυτό το άρθρο προσφέρει ένα ευρύ θεολογικό και ανθρωπολογικό πλαίσιο για να κατανοηθεί βαθύτερα και το «ζω δε ουκέτι ἐγώ, ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός». Ο Θεοδώρου πραγματεύεται τη νέα κατάσταση του ανθρώπου εν Χριστώ ως ανακαίνιση, ως μετοχή στη ζωή του Θεανθρώπου, ως εκκλησιαστικό και μυστηριακό γεγονός, ως υπαρξιακή υπέρβαση της φθοράς και του θανάτου και ως ηθική μεταμόρφωση του πιστού. Έτσι, το άρθρο του δεν εξηγεί ευθέως τον παύλειο στίχο της προς Γαλάτας, αλλά φωτίζει καίρια το περιεχόμενό του μέσα από τη θεολογία του «καινού ανθρώπου»³⁰¹.

Ήδη από τον υπότιτλο και το εναρκτήριο χωρίο του άρθρου φαίνεται η βασική κατεύθυνση του συγγραφέα: ο «εν Χριστώ καινός άνθρωπος» δεν αποτελεί ηθική βελτίωση του παλαιού ανθρώπου, αλλά νέα πραγματικότητα, η οποία γεννάται από τη χριστολογική και εκκλησιολογική ζωή. Γι' αυτό και ο Θεοδώρου, αντί να σταθεί κυρίως σε ψυχολογικές ή ηθικολογικές αναγνώσεις, αναπτύσσει μία ολόκληρη θεολογία της ανακαινίσεως, η οποία έχει άμεση συγγένεια με το Γαλ. 2:20: εκεί όπου ο Παύλος μιλά για τον θάνατο του παλαιού «εγώ» και για τη ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό, ο Θεοδώρου μιλά για «καινή κτίση», «καινό άνθρωπο», «αναγέννηση», «φωτισμό», «νιοθεσία», «θέωση» και «συμμετοχή» στην εκκλησιαστική ζωή³⁰².

1. Η εν Χριστώ ζωή ως μέθεξις της ζωής του Θεανθρώπου

Στο πρώτο, θεμελιώδες τμήμα του άρθρου, ο Θεοδώρου ορίζει τη νέα ύπαρξη όχι απλώς ως ηθική άνοδο, αλλά ως «μέθεξις τῆς ζωῆς τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι»³⁰³. Η φράση αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική για τη διπλωματική έρευνα, διότι προσφέρει μία από τις ακριβέστερες νεοελληνικές ορθόδοξες περιγραφές του τι μπορεί να σημαίνει το «ζῇ δε ἐν

³⁰¹ Θεοδώρου, 1996, σσ. 7-8.

³⁰² Θεοδώρου, 1996, σσ. 27-28.

³⁰³ Θεοδώρου, 1996, σ. 8.

εμοί Χριστός». Η ζωή εν Χριστώ δεν είναι για τον Θεοδώρου μίμηση ενός διδασκάλου ούτε εξωτερική συμμόρφωση σε θρησκευτικούς κανόνες, αλλά πραγματική μέθεξι στη ζωή του Θεανθρώπου διά του Αγίου Πνεύματος. Με άλλα λόγια, το κέντρο της χριστιανικής υπάρξεως δεν είναι πλέον το αυτόνομο ανθρώπινο εγώ, αλλά η ζωή που λαμβάνει και κινείται από τον Χριστό.

Το ίδιο σημείο ενισχύεται από τη διατύπωση ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία διά της πίστεως, της προσευχής, της ασκήσεως και της λατρευτικής της ζωής αποβλέπει ακριβώς σε αυτή τη ζωή εν Χριστώ. Εδώ η συνάφεια με το Γαλ. 2:20 είναι άμεση: ο παύλειος λόγος δεν αφορά έναν ατομικό μυστικισμό, αλλά μια νέα ύπαρξη, η οποία καλλιεργείται και φανερώνεται μέσα στη ζωή της Εκκλησίας. Έτσι, το «ουκέτι ἐγώ» σημαίνει έξοδο από την αυτάρκεια του παλαιού ανθρώπου, ενώ το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» δηλώνει την είσοδο στη ζωή του Θεανθρώπου ως δωρεά και ως μέθεξι.

2. Ο «καινός άνθρωπος» ως βαπτισματική και αναστάσιμη πραγματικότητα

Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνει ο Θεοδώρου στο μυστήριο του βαπτίσματος και στη σύνδεσή του με την Ανάσταση. Στο άρθρο του περιγράφει την εν Χριστώ ανακαίνιση ως πέρασμα από το βασίλειο της φθοράς και του θανάτου στην περιοχή της ζωής. Χαρακτηριστικά σημειώνει ότι διά του θανάτου και της Αναστάσεως του Σωτήρος ο άνθρωπος «μεταβαίνει» από την παλαιά κατάσταση σε νέα ζωή, και ότι ο εσταυρωμένος και αναστάς Ιησούς Χριστός είναι ο μόνος που δύναται να ελευθερώσει τον άνθρωπο από τη δουλεία του θανάτου³⁰⁴. Το σημείο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα εργασία, διότι στον Γαλ. 2:20 η συσταύρωση και η νέα ζωή εμφανίζονται ακριβώς ως το πέρασμα του πιστού στην περιοχή της ζωής του Χριστού.

Ο Θεοδώρου μάλιστα συνδέει τη νέα αυτή πραγματικότητα με τη λειτουργική και εορτολογική εμπειρία της Εκκλησίας. Κατά την ανάπτυξή του, η Ανάσταση δεν είναι ένα μεμονωμένο παρελθόν γεγονός, αλλά παρούσα πραγματικότητα μέσα στον εκκλησιαστικό χρόνο και ιδιαίτερα στη βαπτισματική εμπειρία. Η αναφορά του στην περίοδο της «Hebdomas in albis», δηλαδή της πρώτης εβδομάδας μετά το Πάσχα, και στην αρχαία πράξη των νεοφωτίστων, δείχνει ότι ο «καινός άνθρωπος» δεν αποτελεί αφηρημένη έννοια, αλλά υπαρξιακό και εκκλησιαστικό βίωμα των βαπτισμένων³⁰⁵. Εδώ το Γαλ. 2:20 μπορεί να

³⁰⁴ Θεοδώρου, 1996, σσ. 10-11.

³⁰⁵ Θεοδώρου, 1996, σσ. 13-14.

φωτισθεί ως βαπτισματική ομολογία: ο παλαιός άνθρωπος έχει πεθάνει, και ο νέος άνθρωπος ζει από τη δύναμη της Αναστάσεως.

3. Ο «καινός άνθρωπος» ως εκκλησιαστικό και ευχαριστιακό γεγονός

Ένα από τα σπουδαιότερα στοιχεία του άρθρου είναι ότι ο Θεοδώρου δεν αντιλαμβάνεται τον «εν Χριστώ καινό άνθρωπο» ατομικά ή ατομοκεντρικά. Αντιθέτως, τον εντάσσει ριζικά στο σώμα της Εκκλησίας. Υπογραμμίζει ότι η Εκκλησία είναι ο κατεξοχήν χώρος μέσα στον οποίο ο άνθρωπος γίνεται κοινωνός της νέας ζωής, και επικαλείται την πασίγνωστη πατερική διατύπωση: «Ubi Spiritus Dei, illic Ecclesia et omnis gratia, et ubi Ecclesia, ibi Spiritus Dei»³⁰⁶. Με αυτό τον τρόπο ορίζει σαφώς ότι ο «καινός άνθρωπος» δεν νοείται έξω από την κοινωνία του Αγίου Πνεύματος και του εκκλησιαστικού σώματος.

Η ευχαριστιακή διάσταση προβάλλεται ακόμη σαφέστερα στη συνέχεια, όπου ο Θεοδώρου σημειώνει ότι η όλη πορεία του νέου ανθρώπου «κορυφούται εις εν τη Εκκλησία μυστηριακή ζωή εν τω πνεύματι της θείας Ευχαριστίας», και ότι οι πιστοί, μετέχοντας της θείας κοινωνίας, οδηγούνται στην ενότητα «εις το εν σώμα του Χριστού»³⁰⁷. Η θέση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ερμηνεία του Γαλ. 2:20, διότι αποτρέπει κάθε ατομιστική κατανόηση του «ζη δε εν εμοί Χριστός». Ο Χριστός ζει μέσα στον πιστό όχι με τρόπο ιδιωτικό και απομονωμένο, αλλά ως Χριστός του σώματος, ως ο αναστάς Κύριος που ενώνει τους ανθρώπους σε ένα σώμα και μία ζωή.

Το ίδιο θεμελιώνεται και στη φράση του Θεοδώρου ότι «οι εν Χριστώ “καινοί άνθρωποι” μετέχουν ενεργώς της ακηράτου και λειτουργικής ζωής της Εκκλησίας»³⁰⁸. Το παράθεμα αυτό έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, διότι δείχνει ότι η νέα ύπαρξη δεν είναι απλή εσωτερική πεποίθηση, αλλά ενεργός λειτουργική και μυστηριακή ζωή. Επομένως, το παύλειο «ζη δε εν εμοί Χριστός» δεν μπορεί να αποσπασθεί από την εκκλησιολογική του διάσταση: ο Χριστός ζει μέσα στον άνθρωπο ακριβώς επειδή τον έχει εντάξει στο σώμα Του και τον τρέφει ευχαριστιακά.

4. Η νέα εν Χριστώ κατάσταση ως απάντηση στο σύγχρονο υπαρξιακό αδιέξοδο

Ιδιαίτερη πρωτοτυπία παρουσιάζει το άρθρο στο τμήμα του όπου ο Θεοδώρου φέρνει τον «καινό άνθρωπο» σε αντιπαράθεση με τη νεότερη υπαρξιακή και μηδενιστική προβληματική.

³⁰⁶ Θεοδώρου, 1996, σ. 22.

³⁰⁷ Θεοδώρου, 1996, σ. 23.

³⁰⁸ Θεοδώρου, 1996, σ. 24.

Ο καθηγητής αναφέρεται ρητά στον Nietzsche, στον Heidegger, στον Sartre, στον Camus, στον Kierkegaard, στον Marcel και στον Berdyaev, για να δείξει ότι η νεότερη φιλοσοφία αναδεικνύει μεν το βάθος της ανθρώπινης αγωνίας, αλλά δεν μπορεί να προσφέρει την αληθινή υπέρβασή της. Αντίθετα, ο «καινός άνθρωπος» εν Χριστώ είναι εκείνος που γεύεται ήδη από τώρα το φως της νέας υπάρξεως και μεταμορφώνεται από αυτό³⁰⁹.

Ο συγγραφέας σημειώνει ότι ο Χριστός, ως αναστάς και διδούς ζωή, ελευθερώνει τον άνθρωπο από τον φόβο του θανάτου και του χαρίζει «ζωὴν ἐν ἀφθαρσίᾳ». Επίσης, προσθέτει ότι ο «καινός άνθρωπος» δεν αισθάνεται απλώς μια μερική ηθική βελτίωση, αλλά «ανακαινίζεται» οντολογικά και αισθάνεται «την ἀνθήσιν της νέας υπάρξεως», η οποία είναι δωρεά του Χριστού και φέρει ήδη από τώρα φως, ειρήνη, αγάπη και εσχατολογική χαρά³¹⁰. Στο σημείο αυτό η σχέση με το Γαλ. 2:20 είναι ιδιαιτέρως στενή: το «ζω δε ουκέτι ἐγὼ» δηλώνει το τέλος της παλαιάς, αγχωμένης και θνητής αυτάρκειας, ενώ το «ζῇ δε ἐν ἐμοὶ Χριστός» φανερώνει ακριβώς αυτή τη νέα, οντολογικά ανακαινισμένη ζωή, που νικά την υπαρξιακή απόγνωση.

5. Ηθικές και πνευματικές εκφράσεις του «καινού ανθρώπου»

Ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα εργασία έχει και το τελευταίο τμήμα του άρθρου, όπου ο Θεοδώρου εξετάζει τις εκφράσεις που χρησιμοποιούσαν οι πρώτοι χριστιανοί για να δηλώσουν τη νέα εν Χριστώ κατάσταση. Επικαλούμενος τον Harnack, παραθέτει ένα εντυπωσιακό σύνολο όρων: «ἀναγέννησις, ἀνανέωσις, φωτισμός, υιοθεσία, θέωσις, νήψις, Χριστοειδία, ἀγάπη, ζωὴ αἰώνιος, δόξα, προσαγωγή τῷ Θεῷ, καινὸς ἄνθρωπος, εἰς Χριστόν, γενεὰ ἁγία, ἱερὸς λαός, πολίτευμα οὐράνιον»³¹¹. Η απαρίθμηση αυτή έχει εξαιρετική σημασία για το Γαλ. 2:20, διότι δείχνει ότι η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο αποδόθηκε στην πατερική και αρχαία εκκλησιαστική συνείδηση με πλούσιο θεολογικό και υπαρξιακό λεξιλόγιο. Το παύλειο χωρίο, συνεπώς, μπορεί να θεωρηθεί συμπύκνωση όλων αυτών των εμπειρικών και εκκλησιαστικών προσδιορισμών.

Στις επόμενες σελίδες ο Θεοδώρου παρουσιάζει συγκεκριμένα παραδείγματα από τη ζωή των πρώτων χριστιανών, για να δείξει ότι η νέα αυτή ζωή δεν έμεινε θεωρία, αλλά έγινε πράξη. Υπογραμμίζει την αγάπη προς τους εχθρούς, την αποστροφή προς την ακολασία, την προθυμία

³⁰⁹ Θεοδώρου, 1996, σσ. 17-20.

³¹⁰ Θεοδώρου, 1996, σσ. 19-20.

³¹¹ Θεοδώρου, 1996, σ. 27.

για ελεημοσύνη, την απουσία ταξικών φραγμών, τη νηφαλιότητα, την καθαρότητα του βίου και τη δύναμη του μαρτυρίου. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η σύνοψή του ότι «η μυστική εν Χριστώ ζωή των Χριστιανών είναι η εμφανής εντελεσμένη και εφαρμοσθείσα προς Δόγματι εντολών» και ότι η ζωή αυτή «διαποτίζει ολόκληρον το βίον των Χριστιανών»³¹². Εδώ η σύνδεση με το Γαλ. 2:20 είναι άμεση και καθοριστική: ο Χριστός που ζει μέσα στον πιστό δεν παραμένει ιδιωτικό βίωμα, αλλά διαποτίζει ολόκληρη την καθημερινή ζωή, το ήθος, τις σχέσεις, την κοινωνική στάση και το μαρτύριο.

Συμπέρασμα

Το άρθρο του Ευαγγέλου Θεοδώρου δεν προσφέρει άμεσο φιλολογικό υπομνηματισμό του Γαλ. 2:20, αλλά αποτελεί μία εξαιρετικά πολύτιμη θεολογική συμβολή για την κατανόηση του περιεχομένου του. Ο «εν Χριστώ καινός άνθρωπος» του Θεοδώρου είναι ο άνθρωπος που μετέχει στη ζωή του Θεανθρώπου διά του Αγίου Πνεύματος, που ανακαινίζεται βαπτισματικά και αναστασίμως, που εντάσσεται στο σώμα της Εκκλησίας, που τρέφεται ευχαριστιακά, που υπερβαίνει τον θάνατο και την υπαρξιακή αγωνία, και που φανερώνει τη νέα του ζωή σε συγκεκριμένο ήθος, αγάπη και μαρτυρία.

Υπό αυτή την έννοια, το άρθρο του μπορεί να διαβασθεί ως ευρύτερη θεολογική ανάπτυξη εκείνου που ο Παύλος συμπυκνώνει στο «ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός». Το «ουκέτι εγώ» ανταποκρίνεται στον θάνατο του παλαιού ανθρώπου και στην υπέρβαση της φθοράς, ενώ το «ζη δε εν εμοί Χριστός» ερμηνεύεται ως αναγέννηση, ανακαίνιση, φωτισμός, υιοθεσία, θέωση και ένταξη στην ευχαριστιακή ζωή του σώματος του Χριστού. Έτσι, ο Θεοδώρου δεν βρίσκεται στο περιθώριο της ερμηνείας του χωρίου, αλλά προσφέρει ένα σημαντικό δογματικό, εκκλησιολογικό και υπαρξιακό υπόβαθρο για την κατανόησή του.

³¹² Θεοδώρου, 1996, σσ. 29-30.

Κεφάλαιο 4ο

Συγκριτική αποτίμηση της πατερικής και νεότερης ορθόδοξης πρόσληψης του Γαλ. 2:20

4.1 Εισαγωγική επισήμανση

Μετά την εξέταση των επιμέρους πατερικών και νεότερων ορθόδοξων προσεγγίσεων στο Γαλ. 2:20, κρίνεται αναγκαία μία συνολική συγκριτική αποτίμηση του υλικού. Η αποτίμηση αυτή αποτελεί συνθετική επιστημονική εκτίμηση της παρούσας εργασίας και δεν αποβλέπει στην απλή επανάληψη όσων προηγήθηκαν. Σκοπός της είναι να αναδείξει τις κοινές θεολογικές συγκλίσεις, αλλά και τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, στον τρόπο με τον οποίο οι Πατέρες της Εκκλησίας και οι νεότεροι ορθόδοξοι θεολόγοι προσλαμβάνουν το παύλειο χωρίο «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός».

Η συγκριτική αυτή αποτίμηση προϋποθέτει την προηγούμενη ένταξη του Γαλ. 2:20 στο σύνολο της προς Γαλάτας επιστολής. Όπως φάνηκε στο πρώτο κεφάλαιο, το χωρίο αποτελεί κορύφωση της απολογίας του Παύλου, αλλά και αφετηρία για την κατανόηση της βαπτισματικής και εκκλησιολογικής ταυτότητας των πιστών. Επομένως, οι πατερικές και νεότερες ερμηνείες δεν αξιολογούνται απλώς με βάση τη μεμονωμένη φράση «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», αλλά σε σχέση με τα ευρύτερα παύλεια θέματα του σταυρού, της πίστεως, της υιοθεσίας, της ενότητας εν Χριστώ και της καινής κτίσεως.

4.2 Κοινές θεολογικές συγκλίσεις στην πρόσληψη του Γαλ. 2:20

Κεντρική σύγκλιση των πατερικών και νεότερων προσεγγίσεων είναι ο χριστοκεντρικός χαρακτήρας του χωρίου. Ο Ευσέβιος Καισαρείας δεν χρησιμοποιεί το Γαλ. 2:20 απλώς ως ένα παύλειο απόφθεγμα, αλλά ως ερμηνευτικό πυρήνα της χριστιανικής υπάρξεως. Για εκείνον, η ζωή του πιστού αποκτά αλήθεια όταν παύει να είναι κλεισμένη στην αυτάρκεια του εγώ και ανασυγκροτείται εσωτερικά γύρω από τον Χριστό. Στην ίδια βασική κατεύθυνση κινείται και ο άγιος Αθανάσιος, ο οποίος φωτίζει το χωρίο μέσα από τη θεολογία της ενανθρωπήσεως και της ζωοποιού παρουσίας του Χριστού μέσα στον άνθρωπο. Ο Μέγας Βασίλειος αναδεικνύει περισσότερο την ασκητική και ανθρωπολογική πλευρά της εν Χριστώ ζωής, δείχνοντας ότι η αληθινή ζωή δεν θεμελιώνεται στην ανθρώπινη αυτάρκεια, αλλά στον Χριστό.

Η ίδια χριστοκεντρική κατανόηση γίνεται ακόμη σαφέστερη στον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο. Στον Χρυσόστομο το Γαλ. 2:20 δεν παραμένει μία θεωρητική διατύπωση, αλλά γίνεται συνοπτική έκφραση της καθημερινής χριστιανικής ζωής. Ο Χριστός δεν είναι απλώς εξωτερικό πρότυπο προς μίμηση, αλλά η εσωτερική ζωή του πιστού. Γι' αυτό ο Χρυσόστομος συνδέει τη φράση με το μυστήριο, το ήθος, την άσκηση, την αποστολή και την καθημερινή χριστιανική πολιτεία. Αντίστοιχα, ο άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας δίνει στο χωρίο έντονο χριστολογικό και σωτηριολογικό βάρος, διότι η ζωή του Χριστού μέσα στον πιστό δεν είναι απλή ηθική έμπνευση, αλλά μετοχή στη ζωή Εκείνου που σώζει τον άνθρωπο.

Μία ακόμη κοινή θεολογική παραδοχή είναι ότι το «οὐκέτι ἐγώ» δεν σημαίνει κατάργηση του ανθρώπινου προσώπου. Η φράση αυτή θα μπορούσε να παρερμηνευθεί ως εκμηδένιση της προσωπικότητας, όμως η πατερική και νεότερη ορθόδοξη παράδοση αποφεύγει σταθερά μία τέτοια ανάγνωση. Ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος διευκρινίζει ότι ο Παύλος δεν μιλά ως νεκρός, αλλά ως άνθρωπος που ζει ανώτερη ζωή, επειδή μετέχει στην «ὄντως ζώήν». Ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης κινείται στην ίδια προοπτική, δείχνοντας ότι ο Παύλος δεν παύει να είναι πρόσωπο· εκείνο που παύει είναι η αυτοτελής, ιδιοκεντρική και αυτάρκης μορφή της ζωής του. Ο Θεοδώρητος Κύρου, με τη σειρά του, ερμηνεύει το χωρίο ως μετάβαση από την «προτέραν ζώήν» στη νέα εν Χριστώ κατάσταση. Δεν καταστρέφεται η προσωπική ταυτότητα, αλλά ανακαινίζεται.

Αυτή η γραμμή συνεχίζεται και στους νεότερους θεολόγους. Ο Π. Ν. Τρεμπέλας αποσαφηνίζει ότι το «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ» δεν σημαίνει πως ο άνθρωπος παύει να υπάρχει ως πρόσωπο, αλλά ότι ζει πλέον ανώτερη και αληθινή ζωή. Ο π. Βασίλειος Θερμός εκφράζει την ίδια αλήθεια με πιο σύγχρονους ανθρωπολογικούς όρους, τονίζοντας ότι η εν Χριστώ ζωή δεν συντρίβει τις ανθρώπινες δυνατότητες, αλλά τις εξαγιάζει και σέβεται την ελευθερία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Έτσι, κοινό συμπέρασμα των Πατέρων και των νεότερων θεολόγων είναι ότι ο άνθρωπος δεν χάνει τον εαυτό του όταν ζει ο Χριστός μέσα του· αντίθετα, βρίσκει τον αληθινό εαυτό του.

Παράλληλα, σχεδόν όλοι οι συγγραφείς συνδέουν το χωρίο με τη νέκρωση του παλαιού ανθρώπου και την είσοδο σε μία νέα ζωή. Ο Χρυσόστομος προβάλλει τη συνεχή νέκρωση της αμαρτίας και τη σταυρική πολιτεία του πιστού. Ο Θεοδώρητος την αποβολή της προηγούμενης ζωής. Ο Προκόπιος Γάζης συνδέει το Γαλ. 2:20 με την αυτοάρνηση, την άρση του σταυρού

και την αγάπη προς τον Χριστό πάνω από κάθε άλλο δεσμό. Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός το εντάσσει στη μετάβαση από την παλαιά ζωή του νόμου στη νέα ζωή της χάριτος. Στους νεότερους, ο Δ. Σ. Σαβράμης προσεγγίζει το χωρίο ως σύνθεση της παύλειας ηθικής και σωτηριολογίας: θάνατος προς τον νόμο, υπέρβαση του παλαιού εγώ, νέα δημιουργία και αληθινή ελευθερία.

Κοινή επίσης είναι η πεποίθηση ότι το Γαλ. 2:20 δεν εξαντλείται στην ηθική μίμηση του Χριστού, αλλά έχει μυστηριακό και εκκλησιολογικό βάθος. Ο Θεοδώρητος και ο Χρυσόστομος συνδέουν το χωρίο με τη βαπτισματική πραγματικότητα της συσταυρώσεως και της νέας ζωής. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας το εντάσσει καθαρά στη μυσταγωγική θεολογία της εν Χριστώ ζωής, η οποία θεμελιώνεται στα μυστήρια και κορυφώνεται στη Θεία Ευχαριστία. Ο άγιος Δημήτριος Στανιλοάε συνεχίζει αυτή την εκκλησιολογική και ευχαριστιακή γραμμή, παρουσιάζοντας την εν Χριστώ ζωή ως πραγματική κοινωνία με τον Χριστό και ως βαπτισματική και ευχαριστιακή ένταξη στο σώμα Του. Ο άγιος Ιουστίνος Πόποβιτς, μέσα από τη θεανθρώπινη εκκλησιολογία του, φωτίζει τη ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο ως ζωή μέσα στο σώμα της Εκκλησίας και όχι ως ιδιωτική θρησκευτική εμπειρία.

Στην ίδια ενότητα ανήκει και η προς τον Θεό διάσταση του χωρίου. Ο άγιος Συμεών ο Νέος Θεολόγος, αν και δεν εμφανίζεται στο εξεταζόμενο υλικό ως άμεσος υπομνηματιστής του Γαλ. 2:20, προσφέρει έντονο μυστικό και βιωματικό υπόβαθρο για την κατανόηση της ζωής του Χριστού μέσα στον άνθρωπο. Ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς, χωρίς να παραθέτει αναλυτικό υπόμνημα στο χωρίο, φωτίζει την παύλεια ομολογία μέσα από την καθαρότητα της καρδιάς, την επιστροφή του νου, την προσευχή και την ένωση με τον Θεό. Ο Καβάσιλας, τέλος, δείχνει ότι η ζωή του Χριστού στον άνθρωπο δεν είναι αφηρημένη πνευματικότητα, αλλά πραγματική μετοχή στη ζωή του Χριστού μέσα στην Εκκλησία.

Οι νεότεροι πνευματικοί συγγραφείς και θεολόγοι συνεχίζουν αυτή την κοινή ορθόδοξη γραμμή, αλλά την εκφράζουν συχνά σε γλώσσα πιο υπαρξιακή και ποιμαντική. Ο άγιος Πορφύριος μιλά για το εσωτερικό άνοιγμα της καρδιάς, ώστε να εισέλθει ο Χριστός στον άνθρωπο. Ο όσιος Σωφρόνιος Σαχάρωφ φωτίζει την εν Χριστώ ζωή ως μετάβαση από θεωρητική γνώση σε βιωμένη κοινωνία με τον Θεό, ως φως, ταπείνωση και εσωτερική κατοίκηση της χάριτος. Ο Αρχιμ. Δανιήλ Αεράκης προβάλλει περισσότερο την ποιμαντική και

πρακτική μεταμόρφωση του βίου. Η Κυριακούλα Παπαδημητρίου τοποθετεί το Γαλ. 2:20 μέσα στη συνάφεια της προς Γαλάτας επιστολής και της συγκρότησης νέας συλλογικής ταυτότητας εν Χριστώ. Ο Σωτήριος Δεσπότης αναδεικνύει την πίστη, την ελευθερία, τη σταυρική ταυτότητα και την προσωπική αγάπη προς τον Χριστό. Ο Ευάγγελος Θεοδώρου, τέλος, φωτίζει το χωρίο μέσα από τη θεολογία του «καινού ανθρώπου», δηλαδή της αναγέννησης και ανακαίνισης του ανθρώπου εν Χριστώ.

4.3 Επιμέρους ερμηνευτικές διαφοροποιήσεις

Η βασική ενότητα των παραπάνω προσεγγίσεων δεν σημαίνει ότι όλοι οι συγγραφείς ερμηνεύουν το Γαλ. 2:20 με τον ίδιο τρόπο ή με την ίδια έμφαση. Οι διαφοροποιήσεις αρχίζουν να φαίνονται κυρίως στο επίπεδο της ερμηνευτικής σκοποθεσίας. Άλλοι συγγραφείς προσφέρουν άμεσο υπομνηματισμό ή ρητή χρήση του χωρίου, ενώ άλλοι δεν το ερμηνεύουν στίχο προς στίχο, αλλά φωτίζουν το περιεχόμενό του μέσα από συγγενείς θεολογικές κατηγορίες.

Ο Χρυσόστομος, ο Θεοδώρητος, ο Κύριλλος, ο Δαμασκηνός, ο Τρεμπέλας, ο Αεράκης, ο Δεσπότης και ο Σαβράμης προσεγγίζουν το χωρίο πιο άμεσα ή το εντάσσουν σε συγκεκριμένη ερμηνευτική συνάφεια της παύλειας θεολογίας. Αντίθετα, ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος, ο Παλαμάς, ο Στανιλοάε, ο Πόποβιτς, ο Σωφρόνιος, ο Θερμός και ο Θεοδώρου προσφέρουν περισσότερο ευρύτερο θεολογικό υπόβαθρο. Η δική τους συμβολή δεν είναι πάντοτε υπομνηματιστική με τη στενή έννοια, αλλά συνθετική και θεολογική, επειδή βοηθά να κατανοηθεί βαθύτερα τι σημαίνει να ζει ο Χριστός μέσα στον άνθρωπο.

Μία δεύτερη διαφοροποίηση αφορά το θεολογικό βάρος που δίνει κάθε συγγραφέας. Ο Αθανάσιος και ο Κύριλλος προβάλλουν εντονότερα το χριστολογικό και σωτηριολογικό βάθος του χωρίου. Για αυτούς, η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο έχει νόημα επειδή ο Χριστός είναι ο Θεάνθρωπος και η πηγή της σωτηρίας. Ο Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Χρυσόστομος και ο Προκόπιος αναδεικνύουν περισσότερο την ασκητική και σταυρική διάσταση: το «οὐκέτι ἐγώ» σημαίνει αποδέσμευση από τη φιλαυτία, νέκρωση των παθών και ζωή που δεν έχει πλέον ως κέντρο τον εαυτό. Ο Θεοδώρητος και ο Τρεμπέλας δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη βαπτισματική μετάβαση από τον παλαιό άνθρωπο στη νέα εν Χριστώ ύπαρξη.

Αντίθετα, ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος, ο Παλαμάς και ο Καβάσιλας οδηγούν την ερμηνεία προς μυστικότερη και θεωτικότερη κατεύθυνση. Στον Συμεών η ζωή του Χριστού συνδέεται με την εμπειρία του φωτός, της αγάπης και της προσωπικής κοινωνίας με τον Θεό. Στον Παλαμά το βάρος μεταφέρεται στην κάθαρση της καρδιάς, στην προσευχή και στη μετοχή στη θεία χάρη. Στον Καβάσιλα η ίδια παύλεια πραγματικότητα αποκτά σαφώς μυστηριακή μορφή, καθώς η εν Χριστώ ζωή θεμελιώνεται στη ζωή της Εκκλησίας και στα μυστήρια.

Στους νεότερους θεολόγους παρατηρείται μία ακόμη μετατόπιση. Οι ακαδημαϊκοί θεολόγοι ενδιαφέρονται περισσότερο για τη βιβλική, ερμηνευτική και ανθρωπολογική ακρίβεια του χωρίου. Ο Τρεμπέλας εξετάζει τη σχέση του χωρίου με τη δικαίωση, τον νόμο, το βάπτισμα και την πίστη. Η Παπαδημητρίου εντάσσει το Γαλ. 2:20 στη μεγάλη προβληματική της προς Γαλάτας, δηλαδή στη συγκρότηση του καινούργιου λαού του Θεού και της νέας ταυτότητας των πιστών. Ο Δεσπότης αναδεικνύει τη σχέση της πίστεως με την αγάπη του Χριστού και τη σταυρική ταυτότητα του Παύλου. Ο Θεοδώρου φωτίζει το χωρίο μέσα από την έννοια του «καινού ανθρώπου».

Αντιθέτως, οι πνευματικοί συγγραφείς, όπως ο Πορφύριος, ο Σωφρόνιος και ο Πόποβιτς, ενδιαφέρονται περισσότερο για το πώς το χωρίο γίνεται εμπειρία ζωής. Στον Πορφύριο κυριαρχεί η γλώσσα της αγάπης, της χαράς και του ανοίγματος της καρδιάς στον Χριστό. Στον Σωφρόνιο η εν Χριστώ ζωή περιγράφεται ως υπαρξιακή μετάβαση, όπου η γνώση γίνεται βίωμα και η χάρη μεταμορφώνει τον άνθρωπο. Στον Πόποβιτς η ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο συνδέεται με τη θεανθρώπινη ζωή της Εκκλησίας και με την οργανική ένταξη του ανθρώπου στο σώμα του Χριστού. Ο Θερμός, από την άλλη, μεταφέρει τη συζήτηση σε σύγχρονους ανθρωπολογικούς όρους, μιλώντας για τον εξαγιασμό των ανθρώπινων δυνατοτήτων και τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Μία ακόμη διαφοροποίηση εντοπίζεται στο αν κάθε συγγραφέας φωτίζει περισσότερο το «οὐκέτι ἐγὼ» ή το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Ο Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Χρυσόστομος, ο Θεοδώρητος και ο Προκόπιος δίνουν μεγαλύτερο βάρος στη νέκρωση του παλαιού ανθρώπου, στην ασκητική αυταπάρνηση, στη σταυρική μαθητεία και στην αποβολή της προηγούμενης ζωής. Ο Αθανάσιος, ο Κύριλλος, ο Νύσσης, ο Παλαμάς, ο Καβάσιλας, ο Στανιλοάε και ο Πόποβιτς τονίζουν περισσότερο το θετικό περιεχόμενο της φράσης: την

ενεργό παρουσία του Χριστού, τη χάρη, τη μυστηριακή κοινωνία, τη ζωή της Εκκλησίας και τη θέωση.

Διαφοροποίηση υπάρχει επίσης στη γλώσσα και στο είδος της προσέγγισης. Οι Πατέρες χρησιμοποιούν γλώσσα βιβλική, ασκητική, δογματική και μυσταγωγική. Οι νεότεροι θεολόγοι και πνευματικοί συγγραφείς χρησιμοποιούν συχνότερα γλώσσα ανθρωπολογική, υπαρξιακή, ποιμαντική και θεραπευτική. Έτσι, η ίδια παύλεια αλήθεια μεταφέρεται σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Στους Πατέρες τονίζεται περισσότερο η συσταύρωση, η χάρη, η θεία ζωή, η άσκηση και η μυσταγωγία. Στους νεότερους προβάλλεται πιο έντονα η προσωπική ταυτότητα, η ελευθερία, η αγάπη, η θεραπεία του εγωκεντρισμού και η πνευματική απάντηση στα ερωτήματα του σύγχρονου ανθρώπου.

4.4 Συνοπτική αποτίμηση

Από την παραπάνω σύγκριση προκύπτει ότι η ορθόδοξη πρόσληψη του Γαλ. 2:20 παρουσιάζει ενότητα χωρίς ομοιομορφία. Η ενότητα βρίσκεται στο ότι όλοι οι συγγραφείς βλέπουν στο χωρίο τη μετάβαση από την αυτάρκεια του παλαιού ανθρώπου στη ζωή του Χριστού. Η ποικιλία βρίσκεται στο ότι κάθε συγγραφέας φωτίζει διαφορετική πλευρά αυτής της μετάβασης. Ο Ευσέβιος την παρουσιάζει ως χριστοκεντρική ανασυγκρότηση της ύπαρξης· ο Αθανάσιος και ο Κύριλλος ως σωτηριολογική και χριστολογική πραγματικότητα· ο Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Χρυσόστομος και ο Προκόπιος ως ασκητική και σταυρική ζωή· ο Νύσσης ως μετατόπιση του κέντρου του ανθρώπου από το εγώ στον Χριστό· ο Θεοδώρητος ως βαπτισματική μετάβαση· ο Δαμασκηνός ως πέρασμα από τον νόμο στη χάρη· ο Συμεών, ο Παλαμάς και ο Καβάσιλας ως μυστική, θεωτική και μυστηριακή εν Χριστώ ζωή.

Αντίστοιχα, οι νεότεροι θεολόγοι και πνευματικοί συγγραφείς συνεχίζουν αυτή την παράδοση και την εκφράζουν σε νέες συνθήκες. Ο Πορφύριος φωτίζει το άνοιγμα της καρδιάς στον Χριστό· ο Στανιλόε τη βαπτισματική και ευχαριστιακή κοινωνία· ο Πόποβιτς τη θεανθρώπινη εκκλησιολογία· ο Τρεμπέλας την ερμηνευτική ακρίβεια του χωρίου· η Παπαδημητρίου τη νέα εκκλησιαστική ταυτότητα· ο Αεράκης την ποιμαντική μεταμόρφωση του βίου· ο Σωφρόνιος τη βιωμένη γνώση του Θεού· ο Σαβράμης την παύλεια ελευθερία· ο Θερμός τον εξαγιασμό των ανθρώπινων δυνατοτήτων· ο Δεσπότης την πίστη ως αγαπητική σχέση με τον Χριστό· και ο Θεοδώρου τον καινό άνθρωπο.

Έτσι, το Γαλ. 2:20 αναδεικνύεται ως χωρίο που συνοψίζει την ορθόδοξη ανθρωπολογία και σωτηριολογία. Το «οὐκέτι ἐγώ» δεν σημαίνει απώλεια του προσώπου, αλλά θεραπεία της φιλαυτίας και υπέρβαση της αυτάρκειας. Το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν σημαίνει απλή ηθική έμπνευση, αλλά πραγματική ζωή χάριτος, μυστηριακής κοινωνίας, αγάπης και θεώσεως. Η συγκριτική αποτίμηση δείχνει, επομένως, ότι η παύλεια ομολογία δεν είναι μόνο προσωπικός λόγος του Αποστόλου, αλλά συνοπτική έκφραση του τρόπου με τον οποίο η ορθόδοξη παράδοση κατανοεί τον άνθρωπο: ως ύπαρξη που δεν ολοκληρώνεται όταν αυτονομείται, αλλά όταν ενώνεται με τον Χριστό.

Επίλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιχείρησε να προσεγγίσει το παύλειο χωρίο «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» όχι ως απομονωμένη βιβλική φράση, αλλά ως θεολογικό πυρήνα της εν Χριστώ ζωής και ως τόπο συναντήσεως της Αγίας Γραφής, της πατερικής ερμηνευτικής παραδόσεως και της νεότερης ορθόδοξης θεολογίας. Η εξέταση του ιστορικού και θεολογικού πλαισίου της προς Γαλάτας επιστολής έδειξε ότι ο στίχος δεν αποτελεί απλή προσωπική έξαρση του Αποστόλου Παύλου, αλλά οργανικό σημείο της παύλειας διδασκαλίας περί πίστεως, χάριτος, συσταυρώσεως, ελευθερίας και νέας ζωής.

Η μελέτη των πατερικών προσεγγίσεων ανέδειξε ότι το Γαλ. 2:20 προσλαμβάνεται με πολλαπλές, αλλά αλληλοσυμπληρούμενες θεολογικές σημασίες. Στους Πατέρες το χωρίο φωτίζεται άλλοτε ως σταυρική και βαπτισματική μετάβαση από τον παλαιό στον καινό άνθρωπο, άλλοτε ως ασκητική υπέρβαση της φιλαυτίας και των παθών, άλλοτε ως χριστολογική και σωτηριολογική ομολογία, και άλλοτε ως μυστική, μυστηριακή και θεωτική συμμετοχή στη ζωή του Χριστού. Με τον τρόπο αυτό φάνηκε ότι το «οὐκέτι ἐγώ» δεν σημαίνει κατάργηση του ανθρώπινου προσώπου, αλλά θεραπεία και ανακαίνισή του, ενώ το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν δηλώνει απλή ηθική μίμηση, αλλά πραγματική ζωή κοινωνίας με τον Χριστό.

Αντίστοιχα, οι νεότεροι ορθόδοξοι θεολόγοι και πνευματικοί συγγραφείς συνεχίζουν την πατερική παράδοση, μεταφέροντας το ίδιο χωρίο σε σύγχρονα ερμηνευτικά, ποιμαντικά και υπαρξιακά συμφραζόμενα. Άλλοι το προσεγγίζουν με βιβλική και ερμηνευτική ακρίβεια, άλλοι το συνδέουν με την εκκλησιαστική ταυτότητα, την πίστη, την ελευθερία και την αγάπη, ενώ άλλοι φωτίζουν περισσότερο τη βιωματική και θεραπευτική του διάσταση. Η συγκριτική αποτίμηση που προηγήθηκε έδειξε ότι οι επιμέρους διαφοροποιήσεις δεν αναιρούν την ενότητα της ορθόδοξης πρόσληψης, αλλά αναδεικνύουν τον πλούτο της.

Συνολικά, το Γαλ. 2:20 αναδεικνύεται ως συνοπτική έκφραση της ορθόδοξης ανθρωπολογίας και σωτηριολογίας. Ο άνθρωπος δεν ολοκληρώνεται όταν αυτονομείται, αλλά όταν ενώνεται με τον Χριστό. Δεν χάνει την προσωπικότητά του όταν λέει «οὐκέτι ἐγώ», αλλά ελευθερώνεται από την ψευδή αυτάρκεια του παλαιού ανθρώπου. Δεν περιορίζεται σε μία ηθική βελτίωση, αλλά εισέρχεται σε νέα ζωή, η οποία έχει ως κέντρο, πηγή και τέλος τον Χριστό. Έτσι, η παύλεια ομολογία δεν παραμένει απλώς αντικείμενο ερμηνευτικής μελέτης, αλλά προβάλλει

ως διαρκής πρόσκληση προς τον άνθρωπο κάθε εποχής να ζήσει όχι από τον εαυτό του, αλλά από τη ζωή του Χριστού.

Η θεολογική αυτή διαπίστωση καθιστά αναγκαία και την ποιμαντική και παιδαγωγική αξιοποίηση του χωρίου. Εφόσον το Γαλ. 2:20 συμπεκνώνει το μυστήριο της εν Χριστώ ζωής, δεν αφορά μόνο την ακαδημαϊκή έρευνα, αλλά μπορεί να αποτελέσει ζωντανό υλικό διδασκαλίας, κατήχησης και πνευματικής καθοδήγησης. Για τον λόγο αυτό ακολουθεί το επίμετρο, στο οποίο επιχειρείται να φανεί πώς ο παύλειος λόγος και ο πατερικός του υπομνηματισμός μπορούν να μεταφερθούν, με τρόπο υπεύθυνο και δημιουργικό, στη σχολική τάξη, στην ενοριακή ζωή και στην κατηχητική πράξη.

Επίμετρο

Διδακτική και ποιμαντική αξιοποίηση του Γαλ. 2:20 στην ενορία, στο κατηχητικό και στο σχολείο

Η προηγούμενη συγκριτική αποτίμηση ανέδειξε ότι το Γαλ. 2:20 δεν αποτελεί απλώς αντικείμενο ερμηνευτικής έρευνας, αλλά συνοπτική έκφραση της εν Χριστώ ζωής. Επομένως, η θεολογική του σημασία μπορεί να αποκτήσει και ποιμαντική και παιδαγωγική προέκταση. Τίθεται εύλογα λοιπόν το ερώτημα με ποιον τρόπο ο συγκεκριμένος παύλειος λόγος μπορεί να καταστεί σήμερα αντικείμενο ποιμαντικής, κατηχητικής και παιδαγωγικής αξιοποίησης. Το ερώτημα αυτό δεν αφορά μόνο τη μετάδοση μιας θεολογικής πληροφορίας, αλλά κυρίως τη δυνατότητα να φανεί ότι το Γαλ. 2:20 εξακολουθεί να αποτελεί ζωντανή πρόταση ζωής για τον σύγχρονο άνθρωπο.

Η αφορμή για την παρούσα εφαρμοστική προέκταση μπορεί να αντληθεί από τη σκέψη του π. Γεωργίου Μεταλληνού, ο οποίος επισημαίνει ότι ο χριστιανισμός δεν είναι μόνο «μάθημα», αλλά και «πάθημα», δηλαδή δεν εξαντλείται σε γνωσιολογική διδασκαλία, αλλά προσφέρεται ως είσοδος σε έναν «καινό» τρόπο ζωής, που εισήγαγε στην ιστορία ο σαρκωμένος Λόγος του Θεού³¹³. Η διάκριση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για τη διδασκαλία του Γαλ. 2:20. Αν το χωρίο παρουσιαστεί μόνο ως ένα υψηλό βιβλικό σύνθημα, κινδυνεύει να παραμείνει αφηρημένο και απομακρυσμένο από την εμπειρία των ανθρώπων. Αν, όμως, παρουσιαστεί ως περιγραφή μιας θεραπευτικής και μεταμορφωτικής πορείας, τότε μπορεί να λειτουργήσει ως κλειδί κατανόησης της χριστιανικής ζωής.

Σύμφωνα με τον Μεταλληνό, ο λόγος του Παύλου δεν είναι απλώς μεταφορικός ή συμβολικός, αλλά εκφράζει εμπειρική πραγματικότητα, δηλαδή τη «μόρφωση» του Χριστού μέσα στον άνθρωπο και την πορεία του προς τη θέωση, η οποία ταυτίζεται με τη σωτηρία³¹⁴. Η θέση αυτή προσφέρει μια ουσιαστική παιδαγωγική αρχή: η διδασκαλία του χωρίου δεν πρέπει να περιορίζεται στην ηθική προτροπή «να γίνουμε καλύτεροι άνθρωποι», αλλά να αναδεικνύει ότι η ορθόδοξη ζωή είναι θεραπεία, ανακαίνιση και μεταμόρφωση ολόκληρης της υπάρξεως. Το «οὐκέτι ἐγὼ» δεν σημαίνει άρνηση του προσώπου ούτε υποτίμηση της ανθρώπινης ελευθερίας· σημαίνει θεραπεία του εγωκεντρικού τρόπου υπάρξεως. Αντίστοιχα,

³¹³ Μεταλληνός, 2001, σ. 1.

³¹⁴ Μεταλληνός, 2001, σ. 1.

το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» δεν σημαίνει εξωτερική μίμηση ενός θρησκευτικού προτύπου, αλλά εσωτερική μετοχή στη ζωή του Χριστού.

Στο πλαίσιο της ενορίας, ο ιερέας μπορεί να διδάξει το χωρίο πρωτίστως ως λόγο εκκλησιαστικής θεραπείας. Ο π. Μεταλληνός χαρακτηρίζει την Εκκλησία και ειδικότερα την Ενορία ως «πνευματικόν ιατρείον», δηλαδή ως πνευματικό νοσοκομείο θεραπείας και αποκαταστάσεως του όλου ανθρώπου³¹⁵. Η εικόνα αυτή είναι εξαιρετικά πρόσφορη για ποιμαντική αξιοποίηση. Ο ιερέας μπορεί να εξηγήσει ότι ο άνθρωπος δεν προσέρχεται στην Εκκλησία μόνο για να τηρήσει θρησκευτικά καθήκοντα, αλλά για να θεραπευθεί από τα πάθη, την αυτάρκεια, τον εγωισμό, τη φιλαυτία και την αποκοπή από τον Θεό και τον συνάνθρωπο. Έτσι, το Γαλ. 2:20 μπορεί να παρουσιαστεί ως περιγραφή του θεραπευμένου ανθρώπου, ο οποίος δεν ζει πλέον κλεισμένος στον εαυτό του, αλλά έχει κέντρο της υπάρξεώς του τον Χριστό.

Μια πρώτη ενοριακή προσέγγιση θα μπορούσε να λάβει τη μορφή σειράς σύντομων ομιλιών ή συναντήσεων με θέμα τα βασικά μέρη του χωρίου. Η πρώτη συνάντηση θα μπορούσε να εξετάσει το «Χριστῷ συνεσταύρωμαι», ώστε να φανεί ότι η χριστιανική ζωή αρχίζει από τη συμμετοχή στο μυστήριο του Σταυρού και όχι από μια απλή ηθική βελτίωση. Η δεύτερη συνάντηση θα μπορούσε να επικεντρωθεί στο «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ», με σκοπό να εξηγηθεί ότι ο παλαιός άνθρωπος δεν είναι η ανθρώπινη προσωπικότητα, αλλά ο τρόπος ζωής που έχει ως κέντρο την αμαρτία και την αυτάρκεια. Η τρίτη συνάντηση θα μπορούσε να αναπτύξει το «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», συνδέοντάς το με τη μυστηριακή ζωή, την προσευχή, τη μετάνοια και τη Θεία Ευχαριστία. Τέλος, η τέταρτη συνάντηση θα μπορούσε να σταθεί στη φράση «τοῦ ἀγαπήσαντός με καὶ παραδόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ», ώστε να φανεί ότι η εν Χριστῷ ζωή έχει ως θεμέλιο την αγάπη του Θεού και ως καρπὸ την αγάπη προς τον συνάνθρωπο.

Στο ενοριακό κατηχητικό έργο, ιδίως όταν απευθύνεται σε παιδιά και εφήβους, η διδασκαλία του χωρίου χρειάζεται να γίνει με τρόπο βιωματικό, χωρίς όμως να χάνει το θεολογικό της βάθος. Μια απλή αλλά ουσιαστική αφετηρία θα ήταν να δοθεί στα παιδιά το ίδιο το κείμενο του Γαλ. 2:20 στο πρωτότυπο και σε νεοελληνική απόδοση. Στη συνέχεια, ο κατηχητής μπορεί να ζητήσει από τα παιδιά να εντοπίσουν τις τρεις βασικές κινήσεις του χωρίου: τη συσταύρωση με τον Χριστό, την υπέρβαση του εγωκεντρικού εαυτού και τη ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο. Με αυτόν τον τρόπο, το κείμενο δεν αντιμετωπίζεται ως δυσνόητη βιβλική φράση, αλλά ως διαδρομή: από τον παλαιό τρόπο ζωής στη νέα ζωή της χάριτος.

³¹⁵ Μεταλληνός, 2001, σ. 1.

Ένα ενδεικτικό κατηχητικό παράδειγμα θα μπορούσε να στηριχθεί στο ερώτημα: «Πότε στη ζωή μου λέω “πρώτα εγώ” και πότε αφήνω χώρο στον Χριστό;». Το ερώτημα αυτό δεν πρέπει να οδηγήσει σε ψυχολογική αυτοανάλυση ούτε σε συναισθηματική πίεση, αλλά να λειτουργήσει ως αφορμή για θεολογική συζήτηση γύρω από την έννοια του εγωισμού, της αγάπης, της θυσίας και της κοινωνίας. Οι μαθητές μπορούν να εργαστούν πάνω σε απλά παραδείγματα της καθημερινής ζωής: μια σύγκρουση με φίλο, μια πράξη συγχώρησης, μια επιλογή ειλικρίνειας, μια προσφορά σε κάποιον που έχει ανάγκη. Μέσα από αυτά τα παραδείγματα μπορεί να φανεί ότι το «οὐκέτι ἐγώ» δεν είναι αφηρημένη πνευματική κατάσταση, αλλά συγκεκριμένος τρόπος σχέσης με τον Θεό και τον άλλον.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η σύνδεση του χωρίου με την έννοια της θεραπείας. Ο π. Μεταλληνός τονίζει ότι η πορεία προς τη θέωση ισοδυναμεί με θεραπεία της ανθρώπινης υπάρξεως και προϋποθέτει την κάθαρση της καρδιάς από τα πάθη, ώστε αυτή να φωτισθεί από το Άγιο Πνεύμα³¹⁶. Η διδασκαλία αυτή μπορεί να αξιοποιηθεί κατηχητικά μέσα από την εικόνα της καρδιάς που χρειάζεται θεραπεία. Ο κατηχητής μπορεί να παρουσιάσει τα πάθη όχι ως απλώς «κακές πράξεις», αλλά ως ασθένειες της σχέσης του ανθρώπου με τον Θεό, τον εαυτό του και τους άλλους. Έτσι, η μετάνοια δεν εμφανίζεται ως ενοχική αυτοκατηγορία, αλλά ως θεραπευτική επιστροφή στη ζωή.

Παράλληλα, ο ιερέας μπορεί να αξιοποιήσει το χωρίο μέσα στο κήρυγμα, ιδίως σε περιόδους που η εκκλησιαστική ζωή τονίζει τη μετάνοια, τον σταυρικό αγώνα και την ανακαίνιση του ανθρώπου, όπως η Μεγάλη Τεσσαρακοστή. Το Γαλ. 2:20 μπορεί να παρουσιαστεί ως σύνοψη της ασκητικής πορείας της Εκκλησίας. Η νηστεία, η προσευχή, η εξομολόγηση και η συμμετοχή στη Θεία Ευχαριστία δεν είναι αποσπασματικές θρησκευτικές πράξεις, αλλά τρόποι με τους οποίους ο άνθρωπος απομακρύνεται από την κυριαρχία του εγώ και ανοίγεται στη ζωή του Χριστού. Στο πλαίσιο αυτό, η άσκηση πρέπει να ερμηνεύεται όχι ως αυτοσκοπός, αλλά ως θεραπευτική αγωγή. Οι θείες εντολές, κατά τον Μεταλληνό, λειτουργούν ως «συνταγές» στον αγώνα της θεραπείας, ενώ η ίδια η θεραπεία είναι η ένταξη της υπάρξεως μέσα στη θεία χάρη³¹⁷. Αυτή η διάκριση είναι πολύτιμη, διότι προστατεύει την ποιμαντική διδασκαλία από τον ηθικισμό και τον νομικισμό.

Αντίστοιχα, στο σχολικό περιβάλλον, η διδασκαλία του Γαλ. 2:20 πρέπει να προσαρμοστεί στον παιδαγωγικό χαρακτήρα του μαθήματος των Θρησκευτικών. Ο καθηγητής δεν καλείται

³¹⁶ Μεταλληνός, 2001, σ. 1.

³¹⁷ Μεταλληνός, 2001, σ. 1.

να αναπαραγάγει απλώς μια ενοριακή κατήχηση, αλλά να βοηθήσει τους μαθητές να κατανοήσουν το βιβλικό χωρίο ως κείμενο μεγάλης θεολογικής, πολιτισμικής και ανθρωπολογικής σημασίας. Η σχολική διδασκαλία μπορεί να κινηθεί σε τρία επίπεδα: στο βιβλικό-ιστορικό, στο ερμηνευτικό-πατερικό και στο υπαρξιακό-παιδαγωγικό.

Στο βιβλικό επίπεδο, οι μαθητές μπορούν να γνωρίσουν το ιστορικό πλαίσιο της προς Γαλάτας επιστολής, δηλαδή τη σύγκρουση του Παύλου με την αντίληψη ότι η σωτηρία εξαρτάται από την τήρηση του Νόμου. Έτσι, το χωρίο δεν θα παρουσιαστεί αποκομμένο, αλλά ως μέρος της παύλειας διδασκαλίας για την πίστη, τη χάρη, την ελευθερία και τη νέα ζωή. Στο ερμηνευτικό επίπεδο, ο καθηγητής μπορεί να παρουσιάσει σύντομα πατερικά αποσπάσματα ή νοηματικές συνόψεις από τον ιερό Χρυσόστομο, τον Κύριλλο Αλεξανδρείας, τον Γρηγόριο Παλαμά ή τον Νικόλαο Καβάσιλα, ώστε να φανεί ότι το χωρίο δεν έμεινε ένα αρχαίο κείμενο, αλλά ερμηνεύθηκε διαχρονικά ως εμπειρία ζωής, χάριτος και θεώσεως. Στο υπαρξιακό επίπεδο, οι μαθητές μπορούν να συζητήσουν τι σημαίνει για τον σύγχρονο άνθρωπο να μη ζει με κέντρο την απόλυτη αυτονομία του εγώ, αλλά με προσανατολισμό την αγάπη, την ελευθερία, την ευθύνη και την κοινωνία.

Μια ενδεικτική σχολική δραστηριότητα θα μπορούσε να οργανωθεί ως εργαστήριο ερμηνείας πηγών. Οι μαθητές χωρίζονται σε ομάδες και κάθε ομάδα λαμβάνει ένα μικρό κείμενο: το Γαλ. 2:20, ένα σύντομο πατερικό σχόλιο, ένα νεότερο θεολογικό απόσπασμα και ένα σύντομο κείμενο του π. Μεταλληνού για τη θεραπεία. Η κάθε ομάδα καλείται να απαντήσει σε τρία ερωτήματα: ποιο είναι το πρόβλημα του ανθρώπου, ποιος είναι ο ρόλος του Χριστού και ποια αλλαγή προτείνεται στον τρόπο ζωής. Με αυτόν τον τρόπο, οι μαθητές δεν απομνημονεύουν απλώς θεολογικές έννοιες, αλλά μαθαίνουν να συγκρίνουν πηγές, να εντοπίζουν νοήματα και να συνδέουν το κείμενο με ευρύτερα ανθρωπολογικά ζητήματα.

Ένα δεύτερο σχολικό παράδειγμα θα μπορούσε να έχει ως θέμα «το εγώ και ο άλλος». Με αφετηρία το «οὐκέτι ἐγώ», ο καθηγητής μπορεί να οδηγήσει τους μαθητές σε συζήτηση για τον ατομικισμό, την αυτοπροβολή, τον ανταγωνισμό και την ανάγκη αποδοχής. Στη συνέχεια μπορεί να παρουσιάσει την ορθόδοξη πρόταση όχι ως εξαφάνιση του προσώπου, αλλά ως μεταμόρφωση του εγωκεντρικού τρόπου υπάρξεως σε σχέση αγάπης. Η συζήτηση αυτή είναι ιδιαίτερα επίκαιρη για τους εφήβους, οι οποίοι βιώνουν έντονα την αναζήτηση ταυτότητας, την ανάγκη αναγνώρισης και την πίεση της σύγχρονης κουλτούρας της εικόνας. Το Γαλ. 2:20 μπορεί έτσι να διδαχθεί ως λόγος ελευθερίας: ο άνθρωπος δεν είναι πραγματικά ελεύθερος

όταν κυριαρχείται από το εγώ του, αλλά όταν μπορεί να αγαπά, να προσφέρεται και να ζει σε κοινωνία.

Η παιδαγωγική αξιοποίηση του χωρίου πρέπει, ωστόσο, να αποφύγει δύο κινδύνους. Ο πρώτος είναι ο αφηρημένος θεολογικός λόγος, ο οποίος παραμένει δυσνόητος και αποκομμένος από τη ζωή των μαθητών. Ο δεύτερος είναι η υπερβολική απλούστευση, η οποία μετατρέπει το Γαλ. 2:20 σε γενική ηθικολογία. Η ορθή διδακτική προσέγγιση χρειάζεται να κρατήσει ενωμένα το βιβλικό κείμενο, την πατερική ερμηνεία και τη σύγχρονη εμπειρία. Το χωρίο δεν πρέπει να παρουσιαστεί μόνο ως «να μην είμαστε εγωιστές», αλλά ως πρόσκληση συμμετοχής στη ζωή του Χριστού. Εδώ βρίσκεται και η ιδιαίτερη συμβολή του υπομνηματισμού των Πατέρων και των νεότερων θεολόγων: βοηθούν τον διδάσκοντα να αποφύγει την επιφανειακή ανάγνωση και να παρουσιάσει την ορθόδοξη ζωή ως μυστήριο θεραπείας, φωτισμού και κοινωνίας.

Για τον σύγχρονο άνθρωπο, το Γαλ. 2:20 έχει ιδιαίτερη σημασία, επειδή απαντά σε ένα από τα κεντρικά προβλήματα της εποχής: την απολυτοποίηση του ατομικού εγώ. Ο άνθρωπος συχνά καλείται να αυτοπροσδιοριστεί αποκλειστικά μέσα από τις επιθυμίες, τις επιτυχίες, την εικόνα και την αυτονομία του. Ο παύλειος λόγος δεν απορρίπτει την αξία του προσώπου, αλλά αποκαλύπτει ότι το πρόσωπο πραγματώνεται μόνο όταν βγει από την κλειστότητα του εγωκεντρισμού και εισέλθει στη ζωή της σχέσης. Η εν Χριστώ ζωή δεν είναι απώλεια ταυτότητας, αλλά εύρεση της αληθινής ταυτότητας. Ο άνθρωπος δεν παύει να είναι ο εαυτός του· παύει να είναι δέσμιος του παλαιού εαυτού του.

Συμπερασματικά, το Γαλ. 2:20 μπορεί να αποτελέσει γόνιμο πυρήνα ενοριακής, κατηχητικής και σχολικής διδασκαλίας, εφόσον παρουσιαστεί όχι ως απομονωμένη βιβλική φράση, αλλά ως συνολική θεολογική πρόταση ζωής. Στην ενορία μπορεί να λειτουργήσει ως λόγος θεραπείας, μετανοίας και μυστηριακής εντάξεως στο σώμα του Χριστού. Στο κατηχητικό μπορεί να γίνει βιωματική αφετηρία για να κατανοήσουν τα παιδιά και οι νέοι τη διαφορά ανάμεσα στον εγωκεντρικό και στον χριστοκεντρικό τρόπο ζωής. Στο σχολείο μπορεί να αξιοποιηθεί ως κείμενο βιβλικής, πατερικής και ανθρωπολογικής ερμηνείας, που βοηθά τους μαθητές να στοχαστούν πάνω στην ελευθερία, την ταυτότητα, την αγάπη και την κοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο, ο υπομνηματισμός των Πατέρων και των νεότερων ορθόδοξων θεολόγων δεν παραμένει μόνο αντικείμενο ακαδημαϊκής έρευνας, αλλά μεταβάλλεται σε ζωντανή μαρτυρία, ικανή να διδάξει τον σύγχρονο άνθρωπο ότι η αληθινή ζωή δεν βρίσκεται στην αυτάρκεια του εγώ, αλλά στη ζωή του Χριστού μέσα στον άνθρωπο.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Αγία Γραφή. Ελληνική Βιβλική Εταιρία. (2003). *Η Αγία Γραφή: Παλαιά και Καινή Διαθήκη. Μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα*. Αθήνα: Ελληνική Βιβλική Εταιρία.

Βασιλειάδης, Π., Γαλάνης, Ι., Γαλίτης, Γ., & Καραβιδόπουλος, Ι. (2003). *Η Καινή Διαθήκη: Το πρωτότυπο κείμενο με μετάφραση στη δημοτική*. Αθήνα: Ελληνική Βιβλική Εταιρία.

Πατερικά και εκκλησιαστικά κείμενα

Αθανάσιος Αλεξανδρείας. (1857a). *Epistulae ad Serapionem*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 26, στ. 525–676). Paris: J.-P. Migne.

Αθανάσιος Αλεξανδρείας. (1857b). *Orationes contra Arianos*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 26, στ. 12–526). Paris: J.-P. Migne.

Βασίλειος Καισαρείας. (1857a). *Homilia in Psalmum VII*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 29). Paris: J.-P. Migne.

Βασίλειος Καισαρείας. (1857b). *Homilia in Psalmum XLVIII*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 29). Paris: J.-P. Migne.

Βασίλειος Καισαρείας. (1857c). *Contra Eunomium libri quinque*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 29). Paris: J.-P. Migne.

Βασίλειος Καισαρείας. (1857d). *Homiliae in Psalmos*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 29). Paris: J.-P. Migne.

Βασίλειος Καισαρείας. (1857e). *Homilia in Psalmum XLV*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 29). Paris: J.-P. Migne.

Βασίλειος Καισαρείας. (1857f). *Homilia in Psalmum CXIV*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 29). Paris: J.-P. Migne.

Γρηγόριος Νύσσης. (1863). *Εἰς τὸ «Ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα, τότε καὶ αὐτὸς ὁ Υἱὸς ὑποταγέσεται τῷ ὑποτάξαντι αὐτῷ τὰ πάντα»*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 44, στ. 1320–1321). Paris: J.-P. Migne.

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. (1857). *Orationes*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 35). Paris: J.-P. Migne.

Εὐσέβιος Καισαρείας. (1857). *Commentaria in Psalmos* [Υπομνήματα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς], στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 23). Paris: J.-P. Migne.

- Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός. (1864a). *Ἐκ τῆς καθόλου ἐρμηνείας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐκλογαὶ ἐκλεγείσαι: Ex universa interpretatione S. Chrysostomi loci selecti in Epistolas S. Pauli*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 95, στ. 439–818). Paris: J.-P. Migne.
- Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός. (1864b). *Sacra Parallela*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 95, στ. 1069–1070 κ.ε.). Paris: J.-P. Migne.
- Καβάσιλας, Ν. (1865). *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 150, στ. 493–684). Paris: J.-P. Migne.
- Κύριλλος Αλεξανδρείας. (1863). *Θησαυροὶ περὶ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 75). Paris: J.-P. Migne.
- Κύριλλος Αλεξανδρείας. (1864a). *Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως καὶ λατρείας*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 68). Paris: J.-P. Migne.
- Κύριλλος Αλεξανδρείας. (1864b). *Γλαφυρά εἰς τὴν Πεντάτευχον*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 69). Paris: J.-P. Migne.
- Παλαμᾶς, Γ. (1865a). *Πρὸς τὴν σεμνοτάτην ἐν μοναζούσαις Ξένην, περὶ παθῶν καὶ ἀρετῶν καὶ περὶ τῶν τικτομένων ἐκ τῆς κατὰ νοῦν σχολῆς*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 150, στ. 1043–1088). Paris: J.-P. Migne.
- Παλαμᾶς, Γ. (1865b). *Περὶ Ὑσυχαστῶν*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 150, στ. 1101–1116). Paris: J.-P. Migne.
- Παλαμᾶς, Γ. (1865c). *Περὶ προσευχῆς καὶ καθαρότητος καρδίας*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 150, στ. 1117–1120). Paris: J.-P. Migne.
- Παλαμᾶς, Γ. (1865d). *Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά, ἠθικά τε καὶ πρακτικά*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 150, στ. 1121–1224). Paris: J.-P. Migne.
- Προκόπιος Γάζης. (1865a). *Commentarius in Isaiam prophetam*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 87, Μέρος Β', στ. 1801–2716). Paris: J.-P. Migne.
- Προκόπιος Γάζης. (1865b). *Commentarius in Canticum canticorum*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 87, Μέρος Β', στ. 1545–1754). Paris: J.-P. Migne.
- Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος. (1989). *Κατηχητικοὶ λόγοι*, στο *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν* (Τόμ. 19Γ'). Θεσσαλονίκη: Πατερικὲς Εκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς».
- Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος. (1989). *Ὑμνοι*, στο *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν* (Τόμ. 19Γ'–19Ε'). Θεσσαλονίκη: Πατερικὲς Εκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς».

- Θεοδώρητος Κύρου. (1864a). *Interpretatio in Epistolam ad Galatas*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 82). Paris: J.-P. Migne.
- Θεοδώρητος Κύρου. (1864b). *Interpretatio in Epistolam ad Colossenses*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 82). Paris: J.-P. Migne.
- Θεοδώρητος Κύρου. (1864c). *Interpretatio in Epistolam ad Hebraeos*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 82). Paris: J.-P. Migne.
- Θεοδώρητος Κύρου. (1864d). *Interpretatio in Epistolam ad Romanos*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 82). Paris: J.-P. Migne.
- Θεοδώρητος Κύρου. (1864e). *Oratio de divina et sancta charitate*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 82). Paris: J.-P. Migne.
- Χρυσόστομος, Ί. (1862a). *Homiliae in Acta apostolorum; Homiliae in Epistolam ad Romanos*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 60). Paris: J.-P. Migne.
- Χρυσόστομος, Ί. (1862b). *Homiliae in Epistolam secundam ad Corinthios; Commentarius in Epistolam ad Galatas*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 61). Paris: J.-P. Migne.
- Χρυσόστομος, Ί. (1862c). *Commentarius in Epistolam ad Philippenses*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 62). Paris: J.-P. Migne.
- Ψευδο-Αθανάσιος. (1857a). *Dialogus III de Trinitate*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 28, στ. 1201–1248). Paris: J.-P. Migne.
- Ψευδο-Αθανάσιος. (1857b). *Sermo iis qui saeculo renuntiaverunt*, στο J.-P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus: Series Graeca* (Τόμ. 28, στ. 1409–1420). Paris: J.-P. Migne.

Βοηθήματα – Νεότερη βιβλιογραφία

- Αεράκης, Δ. Γ. (2005). *Οι επιστολές του Αποστόλου Παύλου: Δευτέρα προς Κορινθίους – Προς Γαλάτας: Ερμηνεία προς πνευματική οικοδομή*. Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση.
- Βούλγαρης, Χ. Σ. (2005). *Εισαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην* (Τόμ. Α'). Ἐν Ἀθήναις: Χρήστου Σπ. Βούλγαρη.
- Δεσπότης, Σ. (2018). *Σπουδὴ στην Παύλεια Θεολογία* (2η ἐκδ.). Αθήνα: Ἐννοια.
- Δεσπότης, Σ. (2021). Ἐλευθερία «ἀπό» καὶ Ἐλευθερία «γὰρ νά» στὸν Ἀπόστολο Παῦλο: Πρὸς Ῥωμαίους 6–8. Μία συμβολὴ στὴν ἀνακάλυψη τῆς σημασίας τοῦ Βαπτίσματος στὴ Θεολογία τοῦ 21ου αἰ. *Θεολογία*, 92(3), 59–96.
- Δεσπότης, Σ. (2022). *Βίβλος και παιδαγωγικές εφαρμογές*. Αθήνα: Ἰδρυμα Ποιμαντικῆς Επιμορφώσεως Ἱερὰς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν.
- Δεσπότης, Σ. (υπό ἐκδοση). *Ἡ ταυτότητα των πιστῶν ὡς υἱῶν Ἀβραάμ και υἱῶν Θεοῦ σύμφωνα με το Γαλ. 3, 6-9 και 23-29*.

- Θεοδώρου, Ε. Α. (1996). Ο εν Χριστώ «καινός άνθρωπος». *Θεολογία*, 67(1), 7–30.
- Θερμός, Β. (2024). Η εν Χριστώ ζωή ως εξαγιασμός των δυνατοτήτων του ανθρώπου και σεβασμός της αξιοπρέπειάς του. *Εκκλησιαστικός Κήρυκας*, 30, 184–194.
- Κοντοστεργίου, Δ. Δ. (1999). Αγάπη και έρως κατά τον Συμεών τον Νέον Θεολόγον. *Θεολογία*, 70 (2–3), 521–564.
- Μεταλληνός, Γ. Δ. (2001, Ιούλιος–Αύγουστος). Σκοπός η θεραπεία. *Τα Νειάτα*.
- Μπρατσιώτης, Π. Ι. (1954). Ο Απόστολος Παύλος και η Ορθόδοξος Εκκλησία. *Θεολογία*, 25, 58–70.
- Παπαδημητρίου, Κ. (2018). *Προς Γαλάτας. Ο καινούργιος λαός του Θεού: Κοινωνιολογιστική ερμηνευτική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Ostracon.
- Πορφύριος Κανσοκαλυβίτης. (2023). *Βίος και Λόγοι* (Επετειακή έκδ. 2003–2023). Χανιά: Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Ζωοδόχου Πηγής Χρυσοπηγής.
- Σαβράμης, Δ. Σ. (1960). Η ηθική της πολιτείας του Πλάτωνος εν συγκρίσει προς την ηθικήν του Αποστόλου Παύλου. *Θεολογία*, 31(3), 401–413.
- Στανιλοάε, Δ. (2008). *Η πορεία με το Σωτήρα Χριστό: Τρία θεολογικά δοκίμια*. Θεσσαλονίκη: Το Περιβόλι της Παναγίας.
- Στογιάννος, Β. Π. (1976). *Χριστός και νόμος: Η χριστοκεντρική θεώρησις του νόμου εις την προς Γαλάτας επιστολήν του Αποστόλου Παύλου*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.
- Στογιαννόβιτς, Α. (2011). *Δόγμα και πνευματικότητα στη θεολογία του αγίου Ιουστίνου Πόποβιτς*. Θεσσαλονίκη: Μυγδονία.
- Σωφρόνιος (Σαχάρωφ). (2011). *Το μυστήριο της χριστιανικής ζωής* (2η έκδ.). Έσσεξ Αγγλίας: Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Τιμίου Προδρόμου.
- Τρεμπέλας, Π. Ν. (1956). *Υπόμνημα εις τας Επιστολάς της Καινής Διαθήκης: Τόμος δεύτερος: Προς Γαλάτας – Προς Φιλήμονα* (2η έκδ., ηυξημένη). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων «Η Ζωή».
- Τρεμπέλας, Π. Ν. (1979). *Υπόμνημα εις την προς Γαλάτας επιστολήν του Αποστόλου Παύλου*. Αθήνα: Ο Σωτήρ.
- Χρήστου, Π. Κ. (2005). *Εκκλησιαστική Γραμματολογία* (Τόμ. Α'). Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.